Acta Neerlandica 13

bron
Acta Neerlandica 13. Debreceni Egyetem, Debrecen 2016

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta14_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

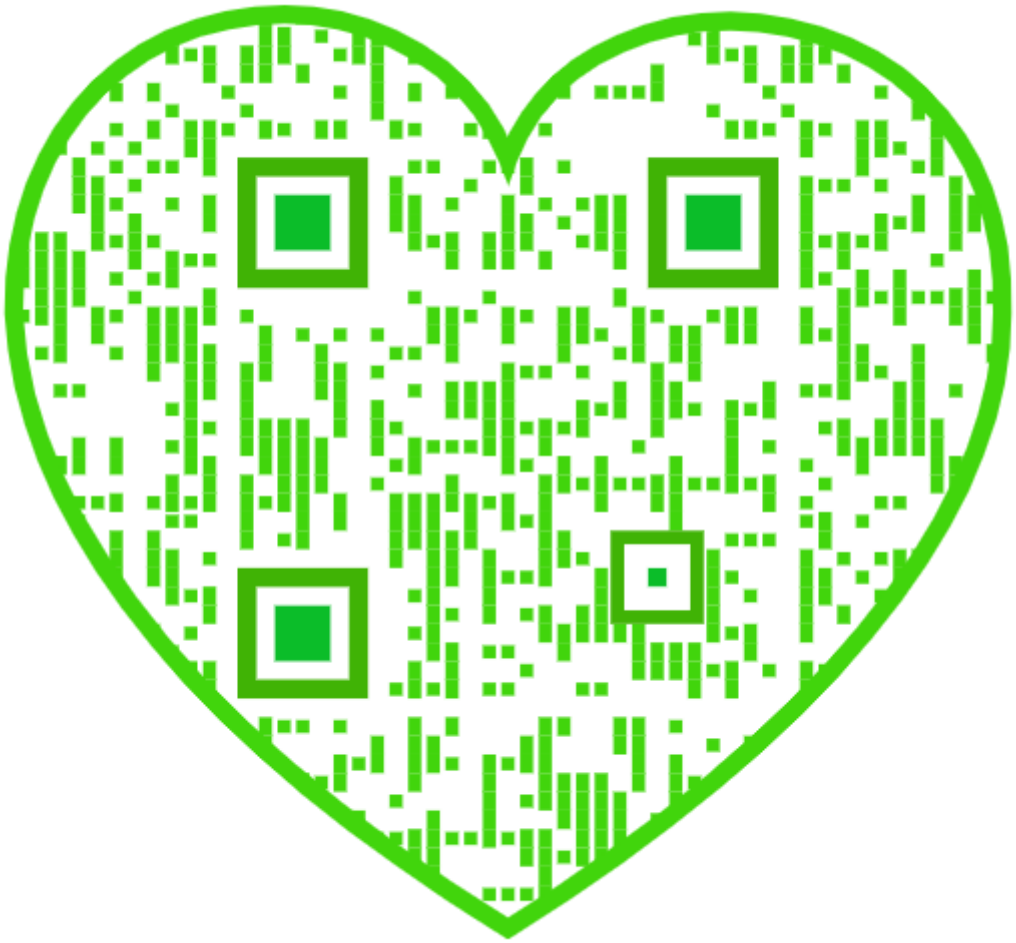

Gábor Pusztai

Borneo en de Hongaarse ontdekkingsreizigers in de 19de eeuw*
In plaats van een inleiding

Dit nummer van *Acta Neerlandica* is in zijn geheel aan Borneo (tegenwoordig Kalimantan in Indonesië) gewijd. Dat heeft een speciale reden. Oorspronkelijk was de redactie van plan de teksten in dit nummer in het vorige nummer van *Acta Neerlandica* (12/2016 *Tropisch avontuur*) op te nemen. Maar al spoedig bleek dat er zoveel teksten werden ingezonden dat er besloten is van de artikelen over Borneo een apart nummer te maken. In dit nummer spelen, net als in het vorige, Hongaren die in de 19de eeuw als ontdekkingsreiziger of als wetenschapper in dit onbekende deel van de archipel rondtrokken, de hoofdrol. Borneo was toen *terra incognita*, nauwelijks door Europeanen betreden, laat staan in kaart gebracht.

Europa en de Indonesische archipel in de 19de eeuw

In Europa was er oorlog. Napoleon was bezig het hele continent te veroveren en de Engelsen gingen daarom in de rest van de wereld koloniale oorlogen voeren om de Fransen te verzwakken. Nederland was in 1810 door de Fransen ingelijfd en kon alleen maar toekijken, hoe de Engelsen de Nederlandse koloniale bezittingen overzee veroverden. De Kaapkolonie, Ceylon, Java en ook andere overzeese gebieden gingen in Engelse handen over. Het Nederlandse koloniale leger was voor de taak van de verdediging tegen een vijand van buitenaf niet opgewassen. De verover-

ing van Java, de belangrijkste overzeese bezitting van Nederland, werd in viereneenhalf uur, na de inname van Meester Cornelis, de enige vesting van belang, voltrokken.[1] Op 26 augustus 1811, tussen half vijf en negen uur 's ochtends versloegen Engelse soldaten de minder gevechtsbereide Nederlandse koloniale troepen. Er begon een periode van vijf jaar waarin de Engelsen de dienst uitmaakten op Java. De Engelse landvoogd, Sir Thomas Stamford Raffles bestuurde de archipel volgens verlichte ideeën. In veel gevallen betekende dit voor de inheemse bevolking een beter leven. Na het Engelse interregnum of tussenbewind (1811-1816) begon de Nederlandse staat met de pacificatie van de Indonesische Archipel, die in feite een bezetting van het gebied betekende. Reeds bij de overname van het bestuur van de Engelsen in 1816 ontstonden problemen. Velen probeerden zich tegen de Nederlandse overheersers te weren.[2]

De opstand op de Molukken in 1817, in Tjeribon en Bantam in 1818 waren het begin. De weerstand van sultan Mohamed Badar van Palembang in 1819 toonde de onwil van inheemse hoofden tegen de terugkeer van de Nederlanders. Hoe meer de Nederlanders de binnenlanden onder hun gezag wilden hebben, hoe meer er weerstand werd geboden door inheemse hoofden. De meest bekende oorlogen waren wellicht de Java-oorlog, tegen prins Diponegoro (1825-1830) en de Atjeh-oorlog in Noord-Sumatra (1873-1914).[3] Maar daarnaast was er ook een hele reeks van conflicten, zoals de oorlog op Bali (1846, 1848, 1849, 1858, 1868, 1906), Djambi (1833 en 1858), Bantam (1850 en 1888), Nias (1856 en 1863), Timor (1857), Ceram (1860, 1864, 1865 en 1875), Toba (1878, 1883 en 1889), Midden-Sumatra (1838-1856), Asahan (1865), Deli (1872). En de rij kan nog vervolgd worden. Deze agressieve Nederlandse politiek in de overzeese gebieden stond in schril contrast met de terughoudende, passieve neutraliteitspolitiek van Den Haag in Europa.[4] In de 19de eeuw volgde Nederland een consequente neutraliteitspolitiek in Europa, maar in de Indonesische archipel was er geen enkel moment rust. Wat dat betreft was Borneo geen uitzondering.

Verdeeld tussen twee koloniale mogendheden

Borneo was in het begin van de 19de eeuw in verschillende vorstendommen verdeeld, waarvan de belangrijkste Pontianak, Sambas, Serawak, Manpava, Brunei en Badjermasin waren. Aan de kust, vooral bij riviermondingen woonden Maleiers die handel dreven met de stammen in het

binnenland, die samenvattend Dajaks werden genoemd. Handelswaar van overzee, textiel en zout ruilden ze voor bosproducten.[5] Er was ook een grote groep Chinezen in Borneo aanwezig die zich vooral met goudwinning bezig hielden.

Hoofd van een Dajak stam.

Het eiland lag aan de periferie van de archipel en lange tijd werd er nauwelijks belang aan gehecht. In de VOC-tijd was er wel een Nederlandse handelspost in Pontianak aan de westkust, en ook met Bandjermasin werden er contacten gelegd, maar die waren van weinig betekenis.[6]

Na het Engelse interregnum probeerden de sultanaten hun onafhankelijkheid te beschermen. De sultan van Bandjermasin liet weten dat hij niet van plan was de Engelsen of de Nederlanders op zijn territorium toe te laten. Na het verschijnen van een Nederlandse militaire eenheid van zestig man en enkele geschenken veranderde de sultan van mening. In Pontianak was de sultan na enig aandringen wel bereid de vriendschapsbanden met de Nederlanders weer op te nemen.[7] Toch was er van een pacificatie van het hele eiland zeker geen sprake. De Nederlandse aanwezigheid op Borneo beperkte zich tot enkele havensteden.[8] De ontoegankelijke binnenlanden wilde en kon men niet volledig bezetten. Daar had de koloniale regering noch de nodige manschappen, noch de middelen voor. De Nederlandse regering verkeerde tijdens de 19de eeuw bovendien in constante vrees dat koloniale grootmachten zoals Engeland, Amerika, Rusland of de nieuwe koloniaalmacht Duitsland (dat bovendien koloniaal buurland is geworden met de bezetting van een deel van Nieuw-Guinea) hun oog zouden laten vallen op de Nederlandse koloniën. In Den Haag was voor iedereen duidelijk dat in dit geval Nederland niet bij machte zou zijn zijn overzeese bezittingen te verdedigen. De minister van Koloniën, J. Loudon beweerde in 1861 dat elke uitbreiding van het Nederlandse gezag 'een schrede nader tot onze val' zou betekenen.[9] Waarschijnlijk was de vrees voor deze val de reden dat voor 1860 de belangen van de Nederlandse staat in Borneo (dat meer dan twintig keer groter is dan Nederland zelf) door drie (!) Europeanen werden verdedigd.[10] Men moet echter toegeven dat deze vrees niet ongegrond was. Andere Europese mogendheden deden pogingen om delen van de Nederlandse koloniën in te pikken. Op 15 augustus 1839 ging het Engelse schip *Dido* voor de rede van Serawak voor anker. De officiële reden van de komst van de Engelsen was om een einde te maken aan de kapersactiviteiten van de inlanders die vanuit het noordwestelijke gedeelte van Borneo uitgingen en een gevaar betekenden voor de handel op de route van China naar Singapore.[11] Dit bleek echter later slechts een voorwendsel te zijn voor inmenging in de zaken van het sultanaat en om een dikke vinger in de pap te hebben in Noord-Borneo. De radja van Serawak was Muda Hassim, maar hij was slechts een soort verlengde arm van de sultan van Brunei.[12] Aan boord bevond zich ook de Engelse avonturier James Brooke (1803-1868),

die van plan was in Serawak te blijven om naar eigen zeggen 'beschaving op Borneo te brengen en de slavenhandel te keer te gaan.'[13] Hij bood de radja zijn hulp aan in de strijd tegen de Dajaks en zo raakte de vorst van Serawak volledig onder de invloed van de Brit. In 1841, toen Moeda Hassim zich gedwongen terugtrok als radja, droeg hij de macht aan Brooke over. De Engelse avonturier werd op deze manier de *blanke radja* van Serawak. Een reeks veldtochten volgde tegen Maleiers en Dajaks die voor de zeeroof verantwoordelijk waren en zich aan de macht van de nieuwe heerser niet wilden onderwerpen. Brooke kon met succes zijn macht in Serawak vestigen en in 1845 kreeg hij ook Brunei in handen. Doch er waren talrijke opstanden uitgebroken tegen zijn heerschappij, die volgens de Hongaarse reiziger Xántus allemaal stiekem door de Nederlanders werden gefinancierd.[14] Brooke heeft bij de opstanden van de Chinezen de etnische conflicten in Serawak in zijn voordeel benut. Volgens Xántus waren de Chinezen de vijanden van de Dajaks en ook van de Maleiers. De Chinezen vormden namelijk de rijkste groep, die de andere twee bevolkingsgroepen financieel altijd hebben uitgebuit. Dus als de Chinezen in opstand kwamen, waren de Dajaks en de Maleiers maar al te graag bereid de blanke radja te helpen. Nadat ze met vereende krachten de Chinezen in de pan hadden gehakt, namen de Maleiers de bezittingen, de Dajaks de afgehakte hoofden van de vermoorde vijand mee naar huis.[15] Het was duidelijk dat Brooke op eigen kracht weinig kon uitrichten. Hij kon even schipperen tussen inheemse vorsten, opstandige Chinezen en het verontwaardigde Nederlandse gouvernement, maar op termijn had hij hulp van buitenaf nodig. Hiervoor maakte hij gebaren naar de Britse regering. Brooke schonk de Britten het eiland Laboean, dat strategisch heel belangrijk was, omdat dit een geschikte haven en vooral een kolenopslag vormde voor Engelse schepen tussen Singapore en China.[16] De blanke radja stichtte een dynastie en zijn neef, Charles Brooke volgde hem in 1868 als radja op. De vestiging van de *British North Borneo Company* in 1878 in het Britse gedeelte lokte hevige protesten bij de Nederlandse regering uit.[17] In 1888 werd het gebied een Engels protectoraat, en de macht werd dus aan de Britse regering overgedragen. Daardoor werd het noordwestelijke gedeelte van Borneo officieel Brits gebied, het zuidelijke deel Nederlands. Het verdeelde eiland zorgde voor conflicten tussen de twee Europese koloniale machten. Nederland protesteerde fel tegen de Engelse aanwezigheid, omdat dit in strijd zou zijn met de overeenkomst van 1824, die de Engelsen verbood ten zuiden van Straat Singapore vestigingen te stichten of kantoren te openen op de eilan-

den.[18] Maar de Engelsen ontkenden de Nederlandse eisen. Nederland heeft met de Engelsen pas in 1895 overeenstemming bereikt over Borneo.[19]

James Brooke, de blanke radja van Sarawak.

In de 19de eeuw kreeg Borneo niet alleen aandacht door de conflicten met de Engelsen, maar ook door ontdekking van delfstoffen. Diamanten, goud, zilver, tin, platina, kwikzilver, koper, ijzer en antimonium werden al vroeger gewonnen,[20] maar met de enorme verbreiding van de stoomschepen werden de nieuw ontdekte steenkoollagen op Borneo van groot belang.[21] Steenkool was voor Brooke en ook de Engelsen een reden om geweld te gebruiken tegen de inheemse bevolking. Nederlanders deden dat ook in Bandjermasin. In dit sultanaat in Zuid-Oost Borneo werden steenkoollagen gevonden, die het Nederlandse bestuur wilde uitbaten. De oude sultan moest worden opgevolgd door zijn kleinzoon, Hidajat, maar omdat zich de meeste steenkool in het gebied van Hidajats halfbroer, Tamdjid Illah bevond, drongen de Nederlanders erop aan dat hij de

opvolger van de sultan werd. De oude vorst werd onder druk gezet en hij benoemde tegen de gewoonte in niet Hidajat, maar diens halfbroer tot sultan. Op die manier hoopte het gouvernement dat de steenkool van Bandjermasin veilig zou kunnen worden geëxploiteerd. Hidajat had misschien zijn positie geaccepteerd, maar de onderdanen van de sultan vatten dit op als een belediging, zelfs als grove inmenging in hun zaken. Een opstand brak uit tegen de Nederlanders die geleid werd door prins Amin Oellah en het districtshoofd Lehman. Het begon met een aanval op de mijnondernemingen in april 1859. Dit was het begin van een guerrillaoorlog die vier jaar zou duren. Er waren meer dan tweehonderd militaire expedities van Nederlandse kant nodig, die het verzet van de inlanders moesten breken en de opstandelingen moesten onderwerpen. Er waren enorme verliezen aan beide zijden. In 1862 gaf prins Hidajat zich over, maar de anderen zetten de strijd nog twee jaar lang voort. Lehman werd pas in 1864 gevangengenomen en geëxecuteerd.

Een ander serieus conflict op Borneo in deze tijd (tussen 1850 en 1854) was een opstand van de Chinezen. Chinese goudzoekers waren reeds eeuwen op Borneo aanwezig.[22] De Chinezen waren niet alleen in de diamant- en goudmijnen actief, maar waren ook bezig met smokkelen. Om het Nederlandse handelsmonopolie op zout en opium te omzeilen, smokkelden zij op de rivieren van Borneo op grote schaal deze producten.[23]

De Hongaarse arts en geoloog, Tivadar Posewitz (1850-1917) nam in 1879 dienst in het KNIL als militair arts en verbleef tot 1884 op Borneo.[24] In zijn vrije tijd verrichtte hij geologisch onderzoek op het eiland,[25] waarover hij in talrijke publicaties geschreven heeft.[26] Eén van deze publicaties gaat over de goudwinning op Borneo. Posewitz beschrijft hierin uitgebreid de Chinese goudzoekers en hun kongsi's. Volgens Posewitz zijn de Chinezen al sinds eeuwen op Borneo aanwezig omdat ze aangelokt werden door de grote winsten in het goudzoeken. ‘Tussen de rivieren Sambas en Landak hebben zich zo veel Chinezen gevestigd, dat het gebied ook nu nog het Chinese district wordt genoemd. [...] in West-Borneo zijn er meer dan 50.000 Chinezen en ze zijn nog vóór de Nederlanders naar het eiland gekomen.’[27] De Chinezen verenigden zich in groepen, die ze kongsi's noemden. Binnen een kongsi kregen de leden een deel van de winst, afhankelijk van hun werk en inzet. De leiders van de kongsi werden voor vier maanden gekozen. In kleinere kongsi's werd alle administratie gedaan door een klerk, bij grotere kongsi's waren er nog enkele opzichters, die de goudtransporten bewaakten.

> De kongsi's waren allemaal met elkaar in contact en hadden één gemeenschappelijke voorzitter, die de titel van ‘kapitein’ droeg. De verenigingen vormden dus een soort federatie. Ze hadden zeer strenge regels. Voor gewone diefstal wordt één oor van de dader afgesneden. Op het stelen van goud stond de doodstraf. In dat geval deed de kok het werk van de beul.[28]

De kongsi's waren zo machtig in Noordwest Borneo, dat ze de regels en wetten van de plaatselijke sultan en ook van het Nederlandse gouvernement aan hun laars lapten. Deze weerstand wilden de Nederlanders breken, daarom zonden ze in 1822 en later ook in 1850 militairen naar Sambas. Bij de tweede militaire expeditie boden de Chinezen hevige weerstand en er begon een oorlog, die vier jaar zou duren. In 1854 waren de Chinezen onder de grote militaire druk van de Nederlanders bezweken en gaven zich over. De Nederlandse troepen konden vervolgens de Chinese hoofdstad van Borneo, Montrado binnenmarcheren. Om de bevolking van de stad duidelijk te maken dat de kongsi's de strijd verloren hadden, beval de Nederlandse bevelhebber, overste Andresen dat de kongsileiders vóór de soldaten de stad binnen moesten trekken.[29]

Ook later, aan het begin van de 20ste eeuw werd het niet rustiger op Borneo. In 1905 moest de ‘Zuider- en Oosterafdeling’ van Nederlands-Borneo voor één jaar onder militair bewind geplaatst worden vanwege een Dajak-opstand in de binnenlanden. De beruchte Atjeh-strijder, kapitein Christoffel moest met zijn soldaten komen om de opstand neer te slaan.[30]

Borneo was dus in de 19de eeuw niet alleen een strijdtoneel van koloniale grootmachten, maar vooral binnen het eigen gebied moesten de Engelsen en ook de Nederlanders voortdurend rekening houden met opstanden, oorlogen tegen de Europeanen, en ook onderlinge conflicten van de inheemse bevolking. Op dit onrustige eiland zijn in de tweede helft van de 19de eeuw dus twee Hongaarse reizigers verzeild geraakt: János Xántus en Xavér Ferenc Witti.

Xántus en Witti

János Xántus (1825-1894) was oorspronkelijk advocaat en vocht in 1848-49 tijdens de Hongaarse vrijheidsstrijd tegen de Habsburgers, voor een onafhankelijk en vrij Hongarije. Hij werd vanwege zijn brede talenkennis ingezet als spion. In 1849 werd hij door de Oostenrijkers gevangengenomen, maar Xántus wist te ontsnappen en via Hamburg bereikte hij Londen waar toen reeds een aanzienlijk aantal Hongaarse emigranten aanwezig was. Van hier voer hij met een groep Hongaren naar de Verenigde Staten, waar hij met in totaal zeven dollar op zak in New York aan wal stapte.[31] Geldproblemen en ontberingen waren in deze eerste periode voor hem geen uitzondering. Hij leefde van dagloonwerk, later werkte hij als kaarttekenaar, soldaat en landmeter. In opdracht van de Universiteit van New Orleans leidde hij expedities naar de Arkansas rivier. In deze tijd heeft hij al verzamelingen aangelegd voor het Hongaars Nationaal Museum.[32] De eerste keer bezocht hij in 1861 Hongarije, maar omdat hij geen geschikte baan kreeg aangeboden, keerde hij volgend jaar naar Amerika terug. Hij werkte er bij het Maritiem Ministerie, later werd hij consul in Mexico.[33] In 1864 keerde hij naar Hongarije terug. De oprichting van de dierentuin in Boedapest is met zijn naam verbonden. Xántus werd ook directeur van de dierentuin. Hij heeft tevens een sleutelrol gespeeld bij de stichting van de afdeling etnografie van het Hongaars Nationaal Museum, die hij later ook geleid heeft. De Hongaarse Academie der Wetenschappen koos hem als corresponderend lid. In 1868 vertrok hij met een Oostenrijks-Hongaarse handelsmissie naar Oost-Azië. Xántus was niet altijd een makkelijk man. Tussen hem en een Oostenrijks lid van de handelsmissie, baron Scherzer waren er continu conflicten. Het resultaat was dat Xántus het schip bij Borneo verliet om in de Indonesische archipel etnografisch en natuurwetenschappelijk onderzoek te doen voor het Hongaars Nationaal Museum.

János Xántus

Hij bezocht naast Borneo ook Java en Sumatra.[34] Over zijn verblijf werd later in een Nederlandse krant geschreven:

> In Juli '70 in het district Djampang, Koeion, (Preanger Regentschappen) op de jacht zijnde met de heeren E.J. Kerkhoven, A. Holle en Xantus, professor in de zoologie aan het museum van Pest, die na vele landen, waaronder Japan, China, Singapore en Borneo, bezocht te hebben, op Java kwam om daar huiden en skeletten van rhinocerossen, bantangs (wilde stieren), enz. enz. te verzamelen, kwam ik met den laatstgenoemde in de kleine kampoeng (dorp) Pada-Benghar aan den zuidenoever van de Tji-Mandiri.[35]

Het huis van János Xántus op Borneo.

Xántus keerde met een rijke verzameling terug naar Hongarije. Na een zware ziekte overleed hij in 1894 in Boedapest. Over het verblijf van Xántus op Borneo schrijft in dit nummer Balázs Venkovits.

De andere intrigerende figuur op Borneo was Xavér Ferenc Witti (1850-1882), een voormalig marineofficier van de Oostenrijkse Marine van Hongaarse afkomst, die in dienst van de *British North Borneo Company* expedities leidde aan de grens van Brits-Borneo en Nederlands-Borneo. Over zijn leven weten wij bitter weinig. Wat wij wel over hem weten, is hoe hij dood ging. Hij werd slachtoffer van een brute moord in het oerwoud, waarover de toenmalige pers veel heeft geschreven. Het feit dat Witti door koppensnellers op afschuwelijke wijze werd afgemaakt

zorgde voor de nodige aandacht in Engelse, Amerikaanse, Nederlandse en ook Hongaarse kranten. Witti hield aantekeningen bij tijdens zijn reizen. Een deel hiervan is reeds gepubliceerd[36] en ander deel is in dit nummer te vinden voorzien van een Hongaarse vertaling.[37] Gábor Bécsi heeft met veel zorg de vertaling gemaakt en schreef ook een artikel op basis van de schaarse bronnen over het leven van Witti. Gábor Pusztai geeft een brede context aan het verhaal van Witti en op basis van bronmateriaal en artikelen in de internationale pers probeert hij de hiaten te vullen in het levensverhaal van de Hongaarse ontdekkingsreiziger.

Deze verhalen van twee Hongaarse reizigers bewijzen, hoe sterk de aantrekkingskracht van de tropen, het vreemde, het onbekende was. Xántus en ook Witti waren gefascineerd door het oerwoud van Borneo en zijn bewoners. Xántus had geluk, hij heeft het tropische avontuur overleefd. Witti moest met zijn leven de prijs ervoor betalen. Wat overbleef, zijn de teksten die beiden hebben nagelaten. Uit deze teksten kunnen wij reconstrueren, hoe deze Hongaren naar een voor hen volstrekt onbekend land met vreemde inheemse bewoners keken.

Bibliografie

Blink, H. 1907. *Nederlandsch Oost- en West-Indië. Geografisch, ethnografisch en economisch beschreven*. Deel 2. Leiden: Brill.
Bosma, Ulbe. 2010. *Indiëgangers*. Amsterdam: Bert Bakker.

Gaastra, Femme S. 2009. *Geschiedenis van de VOC*. Zutphen: Walburgpers.
Goor, J. van. 1994. *De Nederlandse koloniën*. Den Haag: SDU.
Heijboer, Pierre. 1977. *Klamboes, klewangs, klapperbomen*. Bussum: Unieboek.
Jaquet, Frits. 'Viereneenhalf uur: Java door de Engelsen veroverd.' *Indische Letteren*. 4/4 (december 1989) 175-191.
Lanzing, Fred. 2016. 'Waarom Van Heutsz de Atjeh-oorlog verloor.' *Indische Letteren*. 31/1 (maart 2016) 44-55.
Lindblad, J.Th. 1989. 'De opkomst van de buitengewesten.' Clemens, A.H.P & Lindblad J.Th. (red.) *Het belang van de buitengewesten. Economische expansie en koloniale staatsvorming in de buitengewesten van Nederlands-Indië 1870-1942*. Amsterdam: NEHA.
Lith, Pieter A. van der. 1893. *Nederlandsch Oost-Indië beschreven en afgebeeld*. Deel 1-2 Leiden: Brill.
Lubis, Mochtar. 1992. *Het land onder de regenboog*. Utrecht: Sijthoff's.
NN. 1883. 'Uit Nederlands-Indië.' *De Grondwet*. 23/48. (7 augustus 1883): 2.
Posewitz, Tivadar. 1883. *Az arany előfordulása Borneo szigetén*. [Het voorkomen van goud op Borneo] A Magyar Királyi Földtani Intézet évkönyve. 6/6. Budapest: Légrády.
Posewitz, Theodor. 1889. *Borneo. Entdeckungsreisen und Untersuchungen, gegenwärtiger Stand der geologischen Kenntnisse, Verbreitung der nutzbaren Mineralien*. Berlin: Friedländer.
Posewitz, T. 1892. *Borneo: Its Geology and Mineral Resources*. London: Edward Stanford.
Pusztai, Gábor. 2013. 'Ein kleines Land mit Grossmachtallüren - Holland und seine Kolonialpolitik.' Bárány, Attila&Matikainen, Satu (editors) *Small Nations on the Borderlines of Great Powers*. Debrecen/Jyväskylä: Multiplex Media. 143-154.
Sándor, István. 1970. *Xántus János*. Budapest: Magvető.
Venkovits, Balázs. 2014. 'Revisiting the Legacy of János Xántus: An Inter-American Approach.' Ruttkay Veronika & Gárdos Bálint (editors) *HUSSE 11 Proceedings of the 11th Conference of the Hungarian Society for the Study of English*. Budapest: L'Harmattan. 495-510.

Vitális, György. 2001. ‘Emlékezés dr. Posewitz Tivadar életére és munkásságára születése 150. évfordulóján’ [Herdenking ter gelegenheid van de 150ste geboortedag van dr. Tivadar Posewitz] *Földtani Közlöny* 131/3-4, 561-567.
Woolley, G.C. & Witti, F.X. 1938. *Mr. F.X. Witti's Last Journey and Death*. Sandakan: North Borneo State Museum.
Xántus, János. 1880. ‘Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról.’ [Over mijn reis op Borneo in 1870] *Földrajzi Közlemények* (különnyomat) Budapest.
Xántus, János. 1860. *Utazás Kalifornia déli részeiben*.[Reis in Zuid-California] Pest: Lauffer & Stolp.
Xántus, János. 1879. Uti-emlékeim Singapoore és vidékéről. [Reisherinneringen uit Singapore en omgeving] Győr: Sauerwein.

Eindnoten:

* Het onderzoek in verband met deze studie vond plaats in het kader van het OTKA-project nummer: 111786.
1 Jaquet, ‘Viereneenhalf uur: Java door de Engelsen veroverd’, 175.
2 Goor, *De Nederlandse koloniën*, 203-204.
3 Over hoelang de Atjeh-oorlog eigenlijk duurde en of Nederland de oorlog ooit inderdaad definitief gewonnen heeft, bestaat er discussie. Zie hierover: Lanzing, ‘Waarom Van Heutsz de Atjeh-oorlog verloor’, 44-55.
4 Zie verder: Pusztai, ‘Ein kleines Land mit Großmachtallüren’, 143-154.
5 Goor, *De Nederlandse koloniën*. 77.
6 Gaastra, *Geschiedenis van de VOC*, 71.
7 Goor, *De Nederlandse koloniën*, 204.
8 De Hongaarse reiziger en onderzoeker János Xántus formuleerde ietwat directer, toen hij in 1880 stelde: ‘Nederland bezit zoveel land in de archipel - behalve op Java en Celebes - als onder de voeten van zijn soldaten is.’ (Vertaald door G.P.) Zie: Xántus, ‘Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról’, 155.
9 Goor, *De Nederlandse koloniën*, 233.
10 Bosma, *Indiëgangers*, 79.
11 Heijboer, *Klamboes, klewangs, klapperbomen*, 78.
12 Ibidem.
13 Lith, *Nederlandsch Oost-Indië beschreven en afgebeeld*, deel 2. 130.
14 Xántus, ‘Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról’, 153-219.
15 Ibidem. 164.
16 Lith, *Nederlandsch Oost-Indië beschreven en afgebeeld*, deel 2. 130.
17 Lindblad, ‘De opkomst van de buitengewesten’, 4.
18 Lith, *Nederlandsch Oost-Indië beschreven en afgebeeld*, deel 2. 145.
19 Goor, *De Nederlandse koloniën*, 257.
20 Lith, *Nederlandsch Oost-Indië beschreven en afgebeeld*, deel 1. 281.
21 Lindblad, ‘De opkomst van de buitengewesten’, 7.
22 Lubis, *Het land onder de regenboog*, 119.
23 Ibidem.
24 Vitális, ‘Emlékezés dr. Posewitz Tivadar életére és munkásságára születése 150. évfordulóján’, 562.
25 Volgens H. Blink was Posewitz drie jaar lang mijningenieur op Borneo. Blink, *Nederlands Oost- en West-Indië*, 361.

26 Posewitz, *Borneo*. Verdere publicaties zijn in tijdschriften verschenen, zoals *Das Ausland, Földtani Közlöny* [Geologische Mededelingen], *Földrajzi Közlemények* [Geografische Mededelingen], *Verhandlungen der κ. κ. geologischen Reichsanstalt, Petermanns geogr. Mitteilungen en Mitteilungen der kais. königl. Geographischen Gesellschaft*.
27 Posewitz, 'Az arany előfordulása Borneo szigetén' 158. Xántus schat in 1880 de gehele bevolking van Borneo op 3 miljoen mensen, waarvan de helft dajaks, 1/8-ste deel (dus 12,5% dat wil zeggen 375.000) Chinees en de rest Maleise immigranten. Zie: Xántus, 'Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról', 163.
28 Posewitz, *Az arany előfordulása Borneo szigetén*, 158.
29 Heijboer, *Klamboes, klewangs, klapperbomen*, 82.
30 Lindblad, 'De opkomst van de buitengewesten', 5.
31 Sándor, *Xántus János*, 34.
32 Xántus, *Utazás Kalifornia déli részeiben*.
33 Venkovits, 'Revisiting the Legacy of János Xántus: An Inter-American Approach', 495-510.
34 Xántus, *Uti-emlékeim Singapoore és vidékéről*. Xántus, 'Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról'
35 NN. 'Uit Nederlands-Indië', 2.
36 Woolley&Witti, *Mr. F.X. Witti's Last Journey and Death*.
37 De vertaling is gemaakt op basis van de microfilm van het dagboek van X.F. Witti. Witti: *Diary during Excursion Across North Borneo*. Microfilm R06746. Met dank aan en de toestemming van Microform Academic Publishers, Wakefield.

Balázs Venkovits

Mapping the Land of Headhunters: János Xántus in Borneo[1]

Abstract

This article studies the travel account of János Xántus on Borneo, presenting the island based on his journey made in 1870. The paper examines how Xántus provides both Hungarian scientists and armchair travelers with fascinating descriptions of the island, often switching between different writing styles and using various tropes of travel writing. Borneo is portrayed not only as unfamiliar but also as uncivilized and particularly un-European. While providing accounts of this little-know area, Xántus does not simply involve binaries of Self and the Other but also reveals his views on European colonization and domination in the region, in particular, he contrasts English and Dutch systems of authority and control, favoring the former and criticizing the latter. Besides the discussion of European influence, the paper also deals with Xántus' portrayal of the Dayak people. At the end of the article, a translation of excerpts from Xántus' publication is provided, discussing Dayak (headhunting) traditions, the situation of Dayak women, slavery, and local customs.

Keywords: János Xántus, travelogue, Hungarian, Borneo, East Asiatic Expedition, Dayak people, colonization

Introduction

János Xántus (1825-1894) travelled the world extensively during the second half of the nineteenth century and popularized his journeys in the East and West in numerous publications. As a result, he came to be one of the best known Hungarian travel writers while he may also be regarded as one of the most contentious ones. In his books, reports, and articles he in-

troduced Hungarians to little-known regions and peoples both in the Americas and Asia, familiarized readers with other cultures and traditions, while also often advertising his own (sometimes invented or exaggerated) achievements within the same publications. His work as a collector, ethnographer, and naturalist deserves the highest critical acclaim, his travel accounts were prominent sources for Hungarians who wanted to learn about distant countries; however, one has to be cautious before taking everything for granted in Xántus' publications.

In terms of the travel accounts of Xántus, most critical attention has been devoted to his books written on the United States, especially due to the fact that they are among those few Hungarian travelogues that are also available in English translation. Less attention has been paid to his descriptions of Mexico, and even less has been written about his publications resulting from his participation in the joint Austro-Hungarian East Asiatic Expedition. This article attempts to make up for this 'neglect' and studies Xántus' travel account on Borneo, focusing on the Hungarian's writing style, the use of tropes of travel writing, the author's attitude towards European influence/domination in the region, and in general, the sometimes complicated depiction of the Self and the Other.

As we will see in the overview of Xántus' life, by the time he visited Borneo in 1870 he was already a well-established naturalist, an experienced collector, and popular travel writer. This made his participation in the Expedition possible and also resulted in a logically structured and well-written travelogue. Xántus used numerous foreign sources to be able to introduce not only the flora and fauna of the island but also its history, geography, and population. Borneo is presented as an exotic land: unfamiliar, often uncivilized, and particularly un-European. Xántus expresses a genuine interest in Borneo in his accounts: he writes extensively about nature, the Dayak people, their society and traditions, and the social history of the island. Meanwhile, sometimes openly, in other cases indirectly, he shares his ideas on issues of colonization, race, and his own Hungarian/European identity.

As a result of the multi-faceted nature of Xántus' interests and purposes of the journey in Borneo, the Hungarian mixes different subgenres of travel writing, alternates between diverse attitudes and writing styles: sometimes he poses as a collector, a scientist, in other cases the personality of the traveler comes to the foreground, while in yet another shift he writes as an explorer, a hunter or an ethnographer. This results in a fascinating account of Borneo that is fundamentally sympathetic towards the

diverse population of the island, and uses Hungary as a reference point to bring the unfamiliar closer to the reading audience. However, when contrasting the Self and the Other, Xántus also assumes the (Western) European attitude and establishes binaries of superiority and inferiority, center and periphery, identifying more with the British than the Dutch colonizers' point of view. With his work and publication, he was mapping the land of Borneo in a scientific sense, collecting and sharing both information and artifacts; at the same time, he was also mapping, making sense of the little-known region for Hungarian armchair travelers who were probably looking not only for information of a scholarly nature but also for adventure, exotic tales of the headhunters, and fascinating descriptions of the land.

Life and Writings

The life of Xántus has been studied and introduced in several publications both in Hungary and abroad (see list of examples in the Bibliography), therefore, here I do not wish to repeat these findings in detail. I provide only a brief overview necessary to understand Xántus' role and position in the East-Asiatic Expedition and the reasons for certain types of depiction of Borneo in his accounts. The thoroughly researched work of Henry Miller Madden serves as the basis for this overview; his work is important not only because he included new information on the Hungarian's life but also because it revealed that Xántus often used the works of others without proper referencing when publishing his accounts on the Americas and often made up stories to support his claims and popularize his work.

The love of travel was probably implanted in Xántus at an early age: his father was employed by the Széchenyi family as solicitor, land agent, and steward for its estates at Csokonya; as Count István Széchenyi visited Western Europe at the time of Xántus' birth and childhood, Kubassek claims that this might have influenced Xántus' future interest in travel.[2] Széchenyi ‘believed that travel was crucial for a country undergoing the process of reform and in need of developmental examples’[3]; England and the United States could serve as such examples and Xántus also traveled in these countries and wrote about the US in his first major publications. However, his journeys were not primarily for the purposes of study: when the Revolution broke out in Hungary, Xántus joined the national guard and fought in the artillery and later in the infantry. In 1849, he was cap-

tured by the Austrians, was imprisoned and later impressed into an Austrian regiment. His mother bought his release but instead of returning home, he joined émigrés in Dresden, which led to his second arrest. He escaped, however, and sailed for America in 1851. The experience of the revolution and its aftermath clearly influenced Xántus' attitude towards Austrian authority that decades later also affected his participation in the joint Austro-Hungarian Expedition.

After his arrival in the United States, Xántus struggled with starting a new life and often took menial jobs; he became a naturalized citizen in 1855 and joined the US army (under an assumed name), which proved to be a clever choice not only in terms of his employment but also because it launched Xántus' scientific career as a collector (that he benefited from after his return to Hungary). Xántus came into contact with the Smithsonian Institution and sent his collections from Fort Tejon and later on Cabo San Lucas (Southern California, part of Mexico). He established a good reputation and was praised for his work repeatedly.[4] It was also at this time, as we will see below, that he published two books on his life and journeys in the Americas that brought him fame in Hungary as well.

In 1861, with his assignment ending in Mexico, he returned to Hungary. He was already known in the country especially as a result of his specimens sent to the National Museum and his writings that were already available in his motherland. Although he was 'lionized in a number of ways'[5] in 1862 Xántus left Hungary again and returned to the United States. With the help of Spencer F. Baird, Assistant Secretary of the Smithsonian, Xántus was appointed US consul at Manzanillo (state of Colima, on the West coast of Mexico). However, as Zwinger claims, 'Xántus was a disaster as a consul. He assumed his duties January 1, 1863, recognized the rebel chief of a local tribe who kidnapped an American citizen, paid the demanded ransom, and promptly got sacked by the State Department, who closed the consulate that August.'[6] Xántus stayed in Mexico for a few months but due to both personal and historical reasons, he returned to Hungary permanently.

After his homecoming, he was involved in various (scientific) undertakings and took various positions; while still at Colima, Xántus was chosen to be the director of the Zoological Garden in Budapest (he was also one of the founders and had been the honorary president) and the offer was revived after his return. The garden opened in August 1866 with Xántus as director. In 1868 he joined the Austro-Hungarian East Asiatic Expedition (see below), in 1872 he became the keeper of the ethnograph-

ical section of the National Museum, and in 1873 the director of the section.

Based on his journeys in both the Americas and Asia, and his work as a collector, Xántus published dozens of articles and reports. He became famous in his home country primarily as a result of his two books detailing his experience in the Americas.[7] The first of these was *Xantus János levelei Éjszakamerikából* [Letters of János Xantus from North America] published in 1858, while the second book was published in 1860 under the title *Utazás Kalifornia déli részeiben* [Travels in Southern California]. The former was not intended for publication originally, it included fabrications and falsities, while the latter provides an account of an expedition that proved to be an invention and most of it was plagiarized from various sources (see Madden). Xántus also published extensively in newspapers and magazines on topics related to his journeys. His writings appeared in *Győri Közlöny* [Győr Gazette], *Pesti Hírnök* [Pest Messenger], *Magyar Sajtó* [Hungarian Press], *Természetbarátok és Vadászok Évkönyve* [Yearbook of Hunters and Friends of Nature], *Hazánk s a Külföld* [Hungary and Foreign Lands], *Földrajzi Közlemények* [Geographical Review], *Vadász- és Versenylap* [Hunting and Racing Magazine], and *Budapesti Szemle* [Budapest Review] among others.[8]

When discussing the legacy of Xántus as a travel writer, besides highlighting his spectacular achievements, we must note and consider the shortcomings of his character also. It seems that he often invented circumstances and built his works on the texts of others without adequate referencing to advance his own career and popularize his work and journeys. Madden, when studying accounts on the Americas, provided a detailed list of often verbatim correspondence between Xántus' work and publications of various European and American explorers and writers. Many times Xántus changed the original sources to fit his own purposes,[9] in other cases he claimed authorship to texts he did not write, and used sources without proper reference. These findings prompt us to be more cautious when reading other texts of Xántus, including the ones written concerning Borneo, and a close examination similar to that of Madden and the American accounts would be necessary regarding later publications as well.

At the same time, we should not judge Xántus' writing style by today's standards only and besides his shortcomings, we have to acknowledge his unique achievements (as a naturalist, collector, etc.) and influence as a travel writer. Also, he already wrote differently in his accounts on Bor-

neo: as we will see, he starts with the detailed introduction of the sources he used to prepare for the journey and the publication - this is something he 'forgot about' in his American accounts. Just as he was an important figure in terms of the development of the US and Mexican image in Hungary, he was pioneering in terms of Hungarian descriptions of Borneo (and the wider region) as well. As Kubassek claims, 'the most prosperous period of Xántus' East Asian travels is connected to the island of Borneo [...] Xántus made observations of pioneering significance in Borneo and sent home such a valuable ethnographic collection that granted a European rank to the Hungarian National Museum.'[10] His work in Borneo certainly deserves critical attention and acclaim.

The Austro-Hungarian East Asiatic Expedition

After the Compromise of 1867, Vienna was looking for possibilities of economic expansion in more distant regions and thus initiated and conducted an expedition of a primarily commercial nature to South-East Asia (China, Japan, Indochina, Malay archipelago) between 1868 and 1870.[11] The government was looking for opportunities to establish commercial contacts in countries with rich resources in a region that was becoming more and more accessible with the building of the Suez Canal drawing to a close. Two steamships carried mostly financial and economic experts (commissioned by the ministries in Vienna and Hungary) while the Austrians also sent naturalists under the leadership of Karl Scherzel. Hungarians urged that a Hungarian collector should also travel with the expedition to enrich the collections of museums at home. Xántus was an experienced and well-known collector at this time, whose popularity was also boosted by his own publications detailing his similar work in North America. Thus, he seemed to be the right choice for this undertaking and with the withdrawal of a Hungarian economist from the journey, he could also participate in the Expedition, not as a commercial agent but as someone sent specifically for the purposes of collection.[12]

Xántus wanted to join the Expedition in Singapore and his journey to this location was already rich in experience: he traveled to Alexandria, Suez, Aden and reached Singapore by way of Ceylon (Sri Lanka), where he spent three weeks collecting. He continued his work in Bangkok before actually joining the expedition heading to China and Japan. What happened afterwards well fits the life of Xántus: he had an argument with the

Austrian scientists who wanted to emphasize the Austrian nature of the undertaking and intended to send most of the collected items to museums in Vienna. Thus, fueled both by his scientific zeal and patriotism (as well as his experience with Austrians after 1849) Xántus parted from the expedition at the end of 1869 and continued his work alone. Just as in North America, he collected vigorously and provided Hungarian institutions with rich collections. He traveled to and worked in Borneo and Java and returned to Hungary in November 1870. Besides his outstanding collections,[13] similarly to his experience in North America, Xántus published extensively, contributing to the understanding of so far little-known countries and peoples in Hungary.

With the aim of presenting the findings of his journeys in Asia, Xántus published several articles in Hungarian newspapers and periodicals (see the table below). In this paper, as a case study, I provide a brief analysis of his accounts of journeys in Borneo published in *Földrajzi Közlemények*, focusing on Xántus' views on the question of European colonization and the portrayal of the Dayak people.

Title of article	**Newspaper/Magazine**	**Date**
'Néhány hét Ceylon szigetén' [A Few Weeks on the Island of Ceylon]	*Budapesti Szemle*	1877
'Úti emlékek Szingapúr és vidékéről' [Memories of a Journey in Singapore and its Surroundings]	*Győri Közlöny*	1879
'Úti emlékek Luzon szigetérol' [Memories of a Journey from the Island of Luzon]	*Földrajzi Közlemények*	1886
'Úti jegyzetek Sziámból' [Travel Notes from Siam]	*Földrajzi Közlemények*	1887
'Borneó szigetén 1870-ben tett utazásomról' [Notes on my Journey to the Island of Borneo in 1870]	*Földrajzi Közlemények*	1880
'Borneó szigetén. Sarawak, jan. 29. 1870' [On the Island of Borneo, Sarawak, Jan. 29, 1870)]	*Vadász- és Versenylap*	1870

Xántus' publications presenting his travels and work in East Asia

Xántus' Notes on Borneo[14]

Xántus read his report of his journey and assignment in Borneo at two meetings of the Hungarian Geographical Society in 1880 and it was published in *Földrajzi Közlemények* afterwards. The account is a fascinating text that introduces Hungarians to an unfamiliar land with people and traditions they had little knowledge of at the time. Xántus introduces diverse topics in a well-structured text: he offers an overview of foreign publications on the island, describes its political geography, history, his travels, and also touches upon topics of clothing, eating traditions, racial, gender and even legal issues. He focuses especially on Sarawak and the portrayal of that state that clearly influences his view of Borneo in general (see Appendix 1 for the map of Borneo). He pays special attention to two groups: the Borneo Malays and the Dayak people (presenting their language, clothes, social organization, life, economy, etc.), while, as we will see in the translated excerpts, he also highlights questions of women's role and position within society, slavery, and social hierarchy.

Xántus' account provides not only descriptive sections of the island and its inhabitants but also reveals the Hungarian's attitude towards European influence and colonization in the region, especially in terms of the question of Dutch and English dominance. Thus, this topic is discussed below in detail. Xántus writes differently than in his American accounts, he is a much more experienced writer by 1880: as we will see, he establishes his authority early in the text and provides clear justification for the significance of his report. Xántus writes as a scientist and explorer when visiting so far unmapped territories and waterways, such sections (e.g. pages 168 and 194) do not lack the ‘monarch of all I survey trope’ emphasized by Mary Louise Pratt in her seminal work on travel writing.[15] When presenting the different people living in Borneo, he writes as an ethnographer while in other cases he poses as a traveler. Xántus' past record in travel writing prompts us to be cautious when reading about exciting adventures and unique achievements but one has to acknowledge that Xántus by this time writes in a much more mature style and avoids many of the mistakes of his texts written decades before. The influence of foreign sources is unquestionable but he acknowledges such an impact and even criticizes some of the former texts. He made preparations and due to his already established reputation and experience he is more aware of expectations and traditions of the genre.

Xántus establishes his authority as a writer and reliable source of information at the beginning of his text and also explains the significance of the region and Borneo for Hungarian readers. East Asia is attractive on its own as no collections had been sent to Hungary from this region before, but Borneo is even more special and should attract even more attention in Xántus' view. This is underlined by the fact that Xántus purposefully left Borneo as his last destination in Asia: 'I did this so that if anything happens to me in Borneo at least the collections made in other countries would be safe, at the same time, this way I did not have to hurry on this interesting island and thus I could spend more time with the exploration of its ethnography and natural history' (153). Xántus emphasizes and repeats several times that this is a largely unknown and unexplored territory, information is rarely available, especially for Hungarians, and there have been only a few travelers visiting the island, thus justifying both his presence and the need for his publication.

Xántus attempts to establish a context that portrays him as a reliable reporter on Borneo. He uses various strategies to strengthen his position as a writer: he emphasizes the time spent on collecting information even before reaching the island, he claims to have numerous letters of recommendation, and says that he even learnt the Malay language: 'I have acquired all the literature related to Borneo, I have met the agents of the Sultan of Brunei and the Rajah of Sarawak and have also received letters of recommendation from them [...] and I have also learnt the Malay language so that I can make myself understood at least' (153). This attitude is crucial in travel writing as authors have to show that readers can trust them and believe what they report on places that cannot be reached by armchair travelers.

In line with these aims, Xántus provides an overview of foreign books on Borneo that indicates that he has prepared thoroughly for the journey, while the small number and questionable authority of the mentioned books also serves as a justification for the need to publish his own work: 'The number of all the modern literature currently available for us is so low that it can be counted on our fingers only' (154). He introduces Dutch, French, German, Italian, and English language books, on the one hand, to show his position as a well-prepared scientist, while on the other hand, he also provides criticism in several cases. He claims that former sources are unreliable and/or not detailed enough. He is especially critical of the Dutch texts and praises the English books, which already foreshadows his attitude towards the presence of these two nations in the region.

He includes many of the topics and issues detailed in the mentioned foreign works as well and lists several publications that focus solely on Sarawak (one written by the Rajah himself). The latter is especially interesting as Xántus also decided to focus on Sarawak and probably relied extensively on these English books that clearly influenced his view of the island and its inhabitants.

The Question of European Domination/Colonization: The British vs. the Dutch

Xántus, besides the detailed description of the island, also deals, both directly and indirectly, with politics and the question of European influence on the island. He focuses especially on the relationship between the English and the Dutch (Borneo was divided into British and Dutch spheres of influence, comprising of the north and south respectively), introduces agreements between the two nations (relating to Asia and Africa) and claims that Hungarian geography books are oftentimes wrong concerning what belongs to the Dutch in Borneo and emphasizes that 'there is great confusion in Europe regarding the archipelago' in general. The most striking feature of Xántus's report is his highly negative view of the Dutch and their colonial presence and his praising attitude of English dominance.

The harsh treatment of the Dutch is clearly discernible early on in the text, criticizing them for the low quality and misleading style of the their publications. The low regard for Dutch presence is seen later on as well and negative comments on Dutch colonization pop up throughout the text.

> Due to her well-known greed, Holland wanted to acquire the entire archipelago, however, up to this day she does not actually control anything but a part of Celebes and Java, which was returned to her by the English in a well-organized and pacified way. Holland, with the exception of Java and a part of Celebes, has only as much territory in the archipelago that has her army, and thus the independent states of Borneo are just as independent today as Holland herself; they know nothing about it in Borneo that any of the states there would be the vassals of the Dutch, to the contrary, Holland is paying (considering local circumstances) a large amount of tax for its commercial rights for every state (155).

While Xántus is very critical of the Dutch, he praises English presence as already foreshadowed by the above quotation.

English and Dutch colonialism is often contrasted directly, the English presented as 'the good colonizers,' with 'good colonial institutions,' and the Dutch representing the failure of European dominance in the region. Xántus clearly favors the English and supports their system of control, identifying with the English point of view (probably also encountered in his readings on Borneo).

> In Borneo two states have been founded by English subjects that receive English patronage and recognition and are destined to bring entire Borneo and Celebes under English influence and English civilization in the next few decades, which will undoubtedly be a great luck and profit for the benefit of civilization because although Holland has achieved great, moreover, extraordinary results in Java in terms of finances, success was achieved by means of the iron rod, absolute tyranny, and the ruthless treading upon all human rights, and is maintained the same way even today, while England brings in to all its colonies the English self-government, shares its freedoms with the conquered people and although it forces upon them her products and dresses the naked citizens in the cloths of Manchester - she also gives them good schools, pays for work in cash, and does not exclude anyone from the benefits of the state due to their color, religion or nationality (156).

While the Dutch 'come and go' on the island without being able to solidify their power, in Xántus' point of view, real progress will come to the island with the English. This is reminiscent of the Hungarian's description of Mexican progress that depended greatly on the influence of the Northern neighbor and English commercial interests (Venkovits 2011). The contrast between the two nations is clear in terms of their reception and success as well: 'The Dutch otherwise have not really established any noticeable colonization in Borneo up to this point, they face the antipathy of the native populace and blackmail the people in alliance with the Sultan, they themselves decide the price of everything, and do not allow foreigners into the country, not even natural scientists' (159). This is directly contrasted with English success in the region: 'there are already more than 50 thousand people living,' on Labuan island (off the coast of Borneo, also under English control at the time), 'immigration is continuous and it seems that in a short time there will be such a European colony as in Singapore or Hong Kong' (159).

As already mentioned, Xántus stayed mostly in Sarawak and traveled extensively from there. The most detailed descriptions are thus provided of this state and the English influence on the Hungarian's view of the island is even more striking from this place. The first impression of Sarawak is mostly concerned with nature and the unique and unfamiliar flora and fauna of the area. Soon, however, Xántus switches to tell the history of the state. Interestingly, the historical overview starts only in the nineteenth century with the arrival of 'our hero' Sir James Brooke, an Englishman (161). Brooke received the governorship of Sarawak in 1841 and Xántus presents him as a gentleman who alone started and maintained a dynasty in Borneo. 'Brooke this way came to control the entire country, which in terms of its size is larger than many kingdoms but in terms of its productivity probably one of the richest countries in the world' (162). The Dutch, writes Xántus, supported every rebellion that was aimed at removing Brooke (162).

Brooke is presented as the leader of a civilizing mission, carrying the white man's burden with the objective of changing the barbaric customs of the locals, including the regulation of headhunting (163). Xántus is clearly supportive of Brooke and he sees his system as an efficient one that 'Europeanizes' the local conditions; the superiority of the European (English in particular) system is clearly discernible as it is seen that only a handful of Europeans are capable of 'regulating' the uncivilized masses: 'It is the task of these 14 European men to keep under control the entire empire, and to carry out the wish of the Rajah, by force if necessary, against hundreds of thousands of unruly wild men unfamiliar with the law, who are always belligerent and of unmatched bravery' (165).

Xántus illustrates the success of British colonization with the great transformations taking place under British rule. Just like in his Mexican accounts, progress and civilization come from Anglo-Saxon influence that serves as a guarantee for improvement. Before, for example, Sarawak city was nothing but a 'few dirty villages in which the miserable palm and reed huts were built on wooden legs, i.e. piles, so that the sluggish and lazy people might throw their garbage and dirt straight from the room to under the house through a hole to avoid any unnecessary movement' (165). With the British, transformation and development are visible and clearly supported by Xántus himself: 'recently the city has gone through enormous changes as the Rajah has built a so called government house,' (166) while schools, storage houses, etc. are also available now. The Ra-

jah brings in European (English) civilization in legal matters as well (see p. 170) and the maps are correct only if drawn by the British (192).

Why is Xántus so supportive of British colonization and why does he treat the Dutch so harshly? This is due to several factors. On the one hand, Xántus used mostly English books as his sources and this could influence his view of the island and provided him with a point of view that he could also build his narrative on. On the other hand, he spent most time in Sarawak (controlled by an Englishman) and clearly enjoyed the support and help of the government as emphasized by Xántus himself throughout his report (see for example p. 167). Thus what he saw was clearly influenced by politics and the local government officials largely determined what Xántus could see and visit. At the same time, this attitude might be a reflection of Xántus' generally supportive and overtly positive view of Anglo-Saxons that is visible in his earlier accounts as well, including his descriptions of Mexico (and its relationship to the United States).[16] Such an approach might also be a reflection of a Reform age mentality with England often seen as a model for modernization, progress, etc. for Hungary and other nations as well.

The Dayak People of Borneo

Xántus shows genuine interest in the population of Borneo, especially the social organization and traditions of the Dayak people. Just as he tried to establish his authority and reliability in terms of general knowledge and preparedness regarding the island, he posed as a trustworthy source on information concerning the population as well. He emphasizes his personal contacts with the people living in Borneo, showing that his information is not solely based on the records of other people: ‘I established personal contacts not only with the Malays but also with the native people of the island, the Dayaks, whom I have visited at their own fires and with whom I lived together under one roof for a long time [...]’ (159-60). He also stresses that the report on the population is ‘the result of direct experience and the perception of a Hungarian man of the conditions of this little-known country and its peoples.’

Xántus divides the population of Borneo into Malay, Dayak, and Chinese groups (162-164) and describes the first two in more detail in his account. In general, he expresses his sympathy towards these groups and finds their life and traditions fascinating but, as already indicated, a belief

in European (especially English) superiority is obvious and paramount. While the Dayaks, for example, are presented as exotic, brave, 'well-grown and handsome,' they are depicted as un-European, thus necessarily primitive, uncivilized, and barbaric. Xántus was especially interested in the Dayak people and their (headhunting) traditions (the excerpts selected for translation also deal with them). He mentions this group several times, either as passing references when talking about the island in general, or separately detailing various issues related to this group: their physical characteristics, language, houses, dressing, social organization, weapons, economy, etc.

Xántus claims that visiting the Dayak people was the most important part of his assignment: 'After finishing my work in Sarawak and its surroundings, came the most important part of my mission, which was about acquiring all ethnographic objects from the areas inhabited by the Dayak people in the interior of the country, as well as the animals that can be found there, especially the giant monkeys living in the area, the so-called orangutans' (185). He also believes that Hungarians would especially be interested in this group and again, he distinguishes himself from earlier writers and poses as an authoritative source: 'I have perceived and experienced a lot of things differently from the above mentioned writers, and in every respect where I have found their statements corresponding to reality and fact, my description will be the same as theirs; because it is not my habit at all to contradict other people even at the price of truth only to appear as if saying something original' (200-201).

Xántus visits those Dayak tribes that support the government and thus where he can enjoy the patronage and protection of the authorities. The first mention of the Dayak people, thus the first encounter of Hungarian readers with this group, is rather favorable, while their image is also closely connected to the headhunter culture and the tradition of smoking heads - this is seen as exotic and fascinating from the point of view of the ethnographer but is also perceived as barbaric.

The Dayak people are claimed to have stayed with their patriarchal traditions and their main occupation is warfare, as well illustrated by their 'excellent ancient custom, i.e. cutting down the head of the enemy in war' and 'smoking it just as ham is smoked' (163). As Xántus writes, the Dayak people are 'undisputable members' of the Malay race and at the same time they are the most uncivilized and wildest (201). As for their physical characteristics, the Hungarian notes the following:

> The Dayak is a perfect Malay in terms of his color as well, except that its darker with a strong tone, one could even say it is completely brown. Their eyes are a bit slanted, their nose is rolled up as that of a bulldog, the cheekbone is protruding to a small extent and they have no hair on their face and body. Otherwise the Dayak is more beautiful than the Malay in many respects (201).

Their physical appearance is described as strong and masculine and as a result of the latter Xántus believes them to be more trustworthy. Xántus also writes about their clothing and building traditions, social hierarchy, and just as in his earlier accounts, he writes about women separately, expressing not only his interest but sympathy as well (see the translation below).

At the same time, although sympathetic towards the Dayak people in general, Xántus portrays them as primitive. This is not only shown by their uncivilized traditions but by such things as their (lack of) furniture (205) or even their primitive language 'that is not capable of expressing various notions and thus these can be explained only with long descriptions and hand gestures' (201). When the aboriginal culture clashes with English civilization, the latter is perceived as superior and the subjugation of the former seems to be in order. This is clearly visible when discussing the achievements of Brooke, for example, his success in restricting headhunting when not at war. A sense of European superiority is also visible when describing the Dayak populace as childish (see for example page 170 or 198). As opposed to this, Xántus often poses as a hero and claims to be perceived by the Dayaks as a celebrity, especially for his great skill in killing orangutans (195).

Conclusion

Xántus recorded his experience in Borneo in a fascinating report of his travels and work on the island as a collector. Due to his wide-ranging interest and multifaceted purposes of his journey, he combines different writing personas in his account of this island that Hungarians were largely unfamiliar with. Due to his special assignment as a collector, he mapped the island (at least parts of it) both for Hungarian museums and armchair travelers; due to a temporary assignment, he could pose as an explorer mapping the unknown regions of the island (192-94); as an experienced travel writer, he introduced politics, social issues, and his journey itself;

as a naturalist, he described flora and fauna; while also sometimes writing as an ethnographer, presenting the unique traditions and customs of the Dayaks and other inhabitants of the island of Borneo.

Just as all travel accounts, Xántus' account of Borneo abounds in comparisons between the Self and the Other. As Carl Thompson writes, travel itself is a 'negotiation between self and other that is brought about by movement in space' and 'all travel writing is at some level a record or product of this encounter, and of the negotiation between similarity and difference that it entailed.'[17] Hungary serves as a constant reference point, comparisons with Lake Balaton or the river Tisza help to bring the unfamiliar closer to the reading audience, help them understand and imagine this far-away land. The Self, however, also meant the assumption of a foreign identity and with it a superior point of view. This manifested itself in his case especially in the unconditional support of English colonization, domination that was seen as beneficial for Borneo (unlike Dutch control). If the English leave (for example when a mine is abandoned), nature takes over civilization again in Xántus' text: 'there was no sign whatsoever of the former bridges, we had to cut bamboo everywhere [...] the former mine [...] was almost completely covered by forest and we haven't found a single wood from the several hundred houses that stood there years ago, we saw a few bricks and piles of stone only here and there, the remains of former furnaces and fireplaces' (191).

Besides the comparisons with Hungary, the major reference point is (Western) Europe: women are compared to their European counterparts (178-9) and Xántus seemingly believes that change and progress can come to the island if it becomes Europeanized that, as we have seen, for him primarily meant colonization by the English. Such progress would have also meant the abandoning of customs, traditions, as well as religious beliefs: 'with time this [i.e. uneducated status of Malay women] might change as well if the Malays of Borneo rise on the steps of civilization, but only in a way if they would be able to leave behind the religion of Mohamed because I believe no European state and European civilization can be imagined with the religion of Mohamed' (179).

One should not hold nineteenth-century writers accountable for their way of writing and beliefs retrospectively, still, it is remarkable that Xántus does not express any criticism of (especially English) colonization and its negative consequences on local traditions and patriotic feelings. This is especially strange in light of Xántus' past and his participation in the Hungarian War of Independence fought against a major power that

wanted to impose its institutions and customs on his motherland. When traveling to Borneo it seems that Xántus completely identifies with the imperial view of Western European (in this case English) travel writers and presents Borneo as a periphery that needs the help, guidance, and control of a European power to achieve progress.

Appendix I.

Map of Borneo from *Sketches of Our Life at Sarawak* by Harriette McDougall
(London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1882)

Appendix II.

Notes on my Journey to the Island of Borneo in 1870 (Excerpt)

For the English translation, I have chosen an excerpt from Xántus' text (pages 208-214 of the original) that features some of the most interesting topics and issues for contemporary Hungarian readers. In the sections below, Xántus introduces the Dayak people focusing on the most 'exotic' and 'un-European' features of this group: headhunting and related customs, traditions. The description of unique boats turns into an account of battles, warfare and the discussion of headhunting that Xántus presents as barbaric yet fascinating, especially from the point of view of a scientist and ethnographer. He also discusses family relations and the role and situation of women in Dayak communities. The Hungarian spelling of local words, expressions used by Xántus were modified according to English spelling, if available, or remained as used by Xántus.[18]

Warfare is common among the Dayak people even today; they still have things to settle with their old enemies thus they willingly take every opportunity to get square with them. They have kept records for centuries and they know how many heads a tribe is leading with as after every encounter they recorded how many heads were cut off and carried away by each party. The present ruler has tried to settle these accounts numerous times and he has managed to make peace between the tribes in several cases. If a tribe had more human heads on its account, it was paid back by the enemy in the form of money or other valuables. This worked at several places and male heads were paid back in an amount of 25 dollars while female heads were simply returned. On these occasions, the new friendship and peace was celebrated with great festivities. Still, these examples are exceptions and the settling of the accounts is still generally and widely continued even today.

Boats, head houses, and smoked heads

As the boat is the other major necessity of life for the Dayak people, they have reached a high level of perfection in the preparation of these as well, moreover, they have managed to create such light and fast boats that outrival not only the other Polynesian boats but even the famous Singapore and even more famous Siam *Sampans*.

The Dayak people, it seems, abandoned the use of boats carved from a single tree trunk centuries ago, which are still used by almost every wild people even today. In the case of the Dayaks, not even the smallest boats, suitable for one or two people, are built in that fashion. The boats used for military purposes, called *bangkong*, are usually very long, sometimes reaching 70 or 80 feet in length. In the front and back they are extremely tall so that when they are not loaded one might believe that only their middle section is touching the water, and when they are loaded they still remain rather tall in the front and back; however, the body of the boat sinks so deep into the water that only a plank can be seen. They are all built on a flat bottom and they are connected with rattan strings and the connections are made through holes, which are at a 1.5 feet distance from one another; the planks are placed upon each other as shingles, then they cover the holes with barks and, finally, they coat the whole thing several times with dammar oil. Finally, they paint the front and the back with horrible and fearsome looking dragons and other monsters.

Sometimes there is steering on such boats, but it is usually moved by hand oars and as everyone is very experienced in rowing, they handle the long boat so skillfully that for a single command it can turn around from a standing position in a second. It has happened more than once that by the time the boats of the English warships could turn in a circle, the Dayak pirate boat had already been far away, gaining time, and luckily escaping from its certain demise.

The people rowing are protected from the rain and sun by the *kajang*, a bulrush tent made from palm leaves. If it turns to fighting, this *kajang* is removed and is placed in the back of the boat where the steersman is sitting. The *panglimas* or fighters then take their positions in the middle of the boat, while the oarsmen remain seated in their places. Next to every *panglima* there is a whole pile of bamboo sticks and they start throwing these at the enemy boat. They do not use iron headed spears for this purpose because these are rather expensive; they are used only if the boats get close enough to one another or when they collide with each other, for

combat. Such fighting usually takes place close to the bank and due to the extraordinary determination and frenzy it usually does not last too long.

The weaker party soon jumps into the water so as to run into the forest and the victors cut off their heads one by one, moreover, in most cases they chase their enemies in the forest as well and they return with a few heads from there also. Such a boat fight is not regular although it happens often. It is, however, a usual tradition of the Dayak people not to attack the enemy openly and by force, as long as possible. It seems from all the successful headhunting expeditions that the enemy is attacked with tricks and surprise. This can be understood as we know that their objective is never to achieve military fame or manly prowess and glory coupled with recklessness, nor it is to gain profit from robbery; the only aim is to hunt down a few human heads so that they can smoke them and meanwhile be able to organize a grand ceremony and celebration.

Although it can generally be said that the Dayaks are also as brave as other similar barbaric peoples, and although sometimes one can hear about their especially brave and courageous actions which even the heroes of civilized nations would be rightly proud of: in general we can see from their history that they do not strive for personal military honor and fame resulting from it.

As the Dayak people have headhunting expeditions during the favorable monsoon on the seacoast and this monsoon lasts only from April to October, they do not use the large military *bangkongs* at other periods of the year; at this time, they cut up the connecting rattan strings, disassemble the entire boat and put together its planks nicely. With the arrival of favorable monsoon, they paint and oil it again and thus with such care a *bangkong* lasts for a hundred or even more years. I have seen myself on the Sarebus river a large *bangkong* that had been used supposedly for a 130 years and was still in good condition during my visit even if it suffered many shots from canons of both Spanish and English war boats.

Forrest mentions in his outstanding work on Borneo that once a Spanish warship trapped such a pirate *bangkong* in a shallow cove close to the Pontianak river, believing that they would starve the people forcing them to surrender. However, after the Dayaks saw that it was impossible for them to escape to the sea, they took the boat apart during the night, carried it away on their backs through the forest to the Pontianak river where they quickly reassembled it and escaped to the sea successfully. The *bangkong* requires such effort as we know that the Dayaks are completely unfamiliar with the use of the saw and their only tool is the *biliong*, a

small ax with a long handle with which they cut the giant trees and carve out the plank. With such unimaginable effort they are capable of carving out only two planks from a tree as due to the building method of the boat, all planks necessarily have to be as long as the boat itself and carved precisely to the shape of the boat. In the case of open war, the Dayak people are capable of carrying an immense force on their *bangkongs* and putting them into battle; the current Rajah claims in his book that in the warfare against the Kayans of the Rajang river only the Dayaks of the Batang Lupar and its tributaries participated with 270 *bangkongs* and each *bangkong* carried at least 1 *lilla*[19] and 60 *panglimas* which meant close to 15 thousand fighters and at least 300 cannons, not even counting the oarsmen who could also be put to fight if needed.

Due to their special way of building, of course, these boats cannot bear the storms on the sea and the crosscurrents, as due to their length, the gaps of the planking expand and a lot of water enters the body of the boat. In these cases it often happens that all of the Dayaks jump into the sea, clinging to the boat for hours until the storm leaves, and secure the *bangkong* only afterwards, which came to the surface after released from the load and thus avoided sinking.

If one spends several nights with the Dayaks, he can hear numerous *bangkong* related stories on the veranda, ranging from the marvelous to the stunning. Hunger and other miseries the Dayaks often suffer are truly heartbreaking. Sometimes it happens that the *bangkong* is lost on the sea and they are forced to travel for weeks in enemy territory, hiding in the forest until they find their home; as there are no fruits deep in the thick forest, in these cases they survive on reed sprouts and various ferns. Many die of starvation, others of the hands of the enemy.

If the expedition is fortunate and they have managed to obtain heads, as the *bangkong* flotilla is approaching the village its fortunate endeavor is announced by monstrous yelling and shouting, which is answered immediately by drums, gongs and squealing by those who stayed home. The heads are carried to the shore wrapped in nipa palm leaves and they immediately remove the brain through the so-called large opening, then it is placed over charcoal and is smoked with slow firing in a way that the hair, the flesh and the skin all remain on the skull. When the operation is finished in 10-12 days, it is completely black as, for example, smoked ham. Then it is placed on the veranda and is treated as kindly as possible: they put rice and other food in front of it, they put a pipe into its mouth, as well as ateca[20] nut and betel leaves, and it is expressed that that it is now

the member of the village, not an enemy any longer, from now on they would be good friends, relatives and brothers - forever.

The most remarkable is that none of this is a joke or mockery: all the Dayaks firmly believe that the soul of the head's owner (*antu*) is now really among them and is a member of their family; thus, they strive to propitiate and appease it to win its good will for the village.

Then all this is followed by several days of celebration and merriment; in these cases they slaughter pigs, eat delicious rice, fish, and all kinds of dishes in such abundance as possible and meanwhile they drink for the well-being of the newcomer. The drinks used at these occasions are spirits made of different palms but at many places they use rice spirits as well, the preparation of which they learned from the Chinese.

While drinking, the men also dance, with their heads hanging down they stagger hither and thither on the veranda, while screaming loudly every now and then, and the monstrous sounds of the gong, canang, tamtam, and torvac can be heard continuously.

When, after 4-5 days, everyone grows tired of the celebration because due to the disgust they sober up, they march with the newly acquired and thoroughly celebrated head to the *panga* or head house and hang it up there among the other ones.

In every village the *panga* is a round or octagonal building standing separately but close to the village on tall, slender legs. The heads are located here, owned by the village, and are protected by armed guards day and night as the emblems of heroism and glory of several centuries.

In each *panga* they keep a nice basket with a cover ready so that in case of an enemy attack they can wrap the heads immediately so that they can be carried to a safe place.

The *panga* is used for other purposes as well, the military council is held there as they believe that the glorious acquisitions of the predecessors can have a beneficial effect on the young *panglimas* and can motivate them to accomplish valiant deeds.

At the same time, the *panga* also serves as accommodation for the more famous and distinguished guests. In these cases they wish to show the wealth of the tribe in terms of heads, and impress them with the symbols of victory that they own.

I myself have been accommodated in such a *panga* several times.

Marriage, women, and slaves

Marriage in the case of the Dayak people is not marked by any kind of ceremony or ritual. The parents of the people involved simply agree that the couple may live together and when this happens a small feast is organized by the *manang*[21] in which the whole village participates to celebrate the day when their village has expanded with a family and a house. Virtue is rather loose in general at the Dayaks. They themselves told me several times, and I have seen it with my own eyes, that almost all 14-15 year-old girls have a lover and they change these lovers often without causing the smallest stir or criticism; it is only the party cheated on that is hurt by such unfaithfulness at least until he can get another lover, too.

Although the slips by the women are overlooked in girlhood or even entirely ignored, the unfaithfulness of the married woman is seen as a serious crime in all cases, and very often the woman pays with her life as the husband has the right to kill the unfaithful wife.

The Dayak people love their children excessively and are very proud if their families have many members. They are so proud of their children that they give up their own names and they name themselves after their children. I have never heard of this strange tradition in the case of other peoples. The father places the word *Pá* in front of the child's name, which is actually the abbreviation of the word *bapa*. Thus in the case of the Senna Dayaks, for example, an *orangka*[22] called Gila changed his name to Pá Szingir as Szingir was the name of his first born son.

Má, which is the abbreviation of *ama* means mother and this is used everywhere to signify the mother of the entire family.

It is also a very strange custom that if someone's oldest son dies, then the father takes up the name of the next son in line and so on.

The duties of women are very diverse and extensive. Although they are responsible for taking care of the entire household, this does not mean at all that they would be exempt from the numerous and rather cumbersome work on the fields. Without exception, they are awake before sunrise and at the time of work on the fields they follow their husbands to the paddy fields carrying the day's food on their backs in a basket, what is more, if they have one, then the breastfed baby as well.

Their work in the field consists of collecting the twigs and spikes after clearance, sort out the ones used for fences and burn the rest, then they sow the paddy, i.e. rice, and when it starts to grow, they weed it; once it begins to ripen, they harvest it. The rice, however, does not ripen all at

once, thus it is not really harvesting but cutting it down bush by bush and as one can easily imagine, this is a very tiring and boring business.

In the evening, women usually go home half an hour earlier than their husbands to be able to prepare the simple evening meal, which rarely consists of more than cooked rice. They have enough chickens, they have pigs and goats as well everywhere, however, these are slaughtered only for exceptionally large celebrations - for example, when smoking heads.

Women cannot enjoy the *dolce far niente* even after the tiring and long work on the fields. Then they weave and spin, make baskets and other tools necessary for the household incessantly. In the meantime, they clear the rice from its chaff so that it may be eaten or sold. If we add to all this that they also have to take care of their children, then they cook, fetch water and wood, we can imagine that they have little time to rest; if we see that these poor women are always clean, perform their duties smiling and with a happy face, what is more, if we are amongst them, sometimes until late after midnight they participate in the chatting on the veranda - they may be the subjects not only of our admiration but also of serious study.

It also has to be noted that while the American Indians and the inhabitants of the Polynesian islands leave all the work for the women and they themselves do nothing but smoke pipes and lay around, the Dayak men are just as hardworking as the women. The tough work on the paddy fields, as, for example, clearing and fencing, are completed by them; they are also responsible for doing business with the Malay merchants, they build the boats, houses, farm and gardening tools; they take good care of their fighting, hunting and fishing tools - thus, they have enough to do also.

As a result of warfare, there are also many slaves among the Dayak people, partly Malays and also members of distant Dayak tribes. These slaves are treated so nicely as if they were members of the family, they eat together, work together, are dressed the same way, moreover, they may also marry children of the family. With such treatment, many slaves who were taken from their parents at a young age grow to love their keepers so much that they never leave once set free. The Rajah himself said that several years ago he had set 300 slaves free at the Sakaran Dayaks and out of the 300 only two wished to return to their parents; the rest stayed home with the conquerors, where they lived and grew up.

Although the typical food of the Dayak people is cooked rice and nothing else, if time permits they also hunt and fish and whatever they catch in

these cases they eat with no difference. They cook the rice in brass or clay pots called *pruik*. The birds, mammals, fish, turtles or frogs are first half-roasted on a skewer, then chopped up, thrown into a thick bamboo, they pour some water over it and cook it in the bamboo. They eat only what is cooked, with plenty of salt, sometimes even with pepper and they cook it with green pepper.

As fire is necessary only for cooking, of course, there is no stove or chimney in the house and thus the smoke rises up to the roof and leaves through the gaps. This seemingly very unsuitable condition is a pretty useful institution for the Dayaks as the smoke chases away all mosquitoes and flies from the village. If someone approaches such a large Dayak house in the evening, one would think that it could catch fire at any moment, the entire roof is covered in a thick cloud of smoke and sometimes it is only the lower part of the house that can be seen from it.

Bibliography

Balázs, Dénes, et al. 1993. *Magyar utazók lexikona*. Budapest: Panoráma.
Bollobás, Enikő. 2012. 'Hungarian in America, American in Hungary. János Xántus, the 19th-century Naturalist.' *Hungarian Review* 3.2: 88-101.
Bright, William. 1980. 'Xántus: Travels in Southern California.' *Journal of California and Great Basin Anthropology* 2.1: 143-146.
Csorba, László. 2008. 'Emigráns utazó a Bíbor-tenger partján. Xántus János legendái.' *Rubicon* 19.1: 77-79.
Glant, Tibor. 2013. *Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
Katona, Anna. 1971. 'Hungarian Travelogues on the Pre-Civil-War U.S.' *Angol Filológiai Tanulmányok* 5: 51-94.
Könnyű, Leslie. 1965. *John Xantus, Hungarian Geographer in America (1851-64)*. Köln: American Hungarian Publisher.
Könnyű, Leslie. 1989. 'A világjáró Xántus János Amerikában.' *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 7: 15-20.
Kubassek, János. 2008. *Útkeresők: Magyar utazók és földrajzi felfedezők*. Budapest: Kossuth.
Madden, Henry Miller. 1949. *Xántus, Hungarian Naturalist in the Pioneer West*. Palo Alto: Books of the West.
McDougall, Harriette. 1882. *Sketches of Our Life in Sarawak*. London: Society for Promoting Christian Knowledge.

Mocsáry, Sándor. 1899. 'Emlékbeszéd Xántus János levelező tagról.' *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek* 9.9: 231-258.
Popova-Nowak, Irina V. 2008. 'The Odyssey of National Discovery: Hungarians in Hungary and Abroad, 1750-1850.' Wendy Bracewell and Alex Drace-Francis (eds.) *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest: CEU Press, 195-223.
Pratt, Mary Louise. 1992. *Imperial Eyes: Studies in Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge.
Thompson, Carl. 2011. *Travel Writing*. New York: Routledge.
Venkovits, Balázs. 2011. 'Describing the Other, Struggling with the Self. Hungarian Travel Writers in Mexico and the Revision of Western Images.' *Journeys: The International Journal of Travel and Travel Writing* 12.2: 28-47.
Venkovits, Balázs. 2014. 'Revisiting the Legacy of János Xántus. An Inter-American Approach.' Proceedings of the 2013 HUSSE Conference. To be published in 2014.
Xántus, János. 1880. 'Borneó szigetén 1870-ben tett utazásomról.' *Földrajzi Közlemények* 8: 154-219.
Xántus, János. 1860. *Utazás Kalifornia déli részeiben*. Pest: Lauffer.
Xántus, János. 1858. *Xántus János levelei Éjszakamerikából*. Pest: Lauffer.
Xántus, János. 1975. *Letters from North America*. Detroit: Wayne State UP. Transl. by Schoenman, Theodore and Helen Benedek.
Xántus, János. 1976. *Travels in Southern California*. Detroit: Wayne State UP. Transl. by Schoenman, Theodore and Helen Benedek.
Zwinger, Ann. 1986. *John Xántus: The Fort Tejon Letters, 1857-1859*. Tucson: University of Arizona Press.
Zwinger, Ann. 1986. *Xantus: Letters of John Xántus to Spencer Fullerton Baird from San Francisco and Cabo San Lucas, 1859-1861*. Los Angeles: Dawson's Book Shop.

Eindnoten:

1 I would like to dedicate this article to my wife, Judit, and our daughter Lotti, who was born at the time when I was working on this article.
2 Kubassek, *Útkeresők: Magyar utazók és földrajzi felfedezők*, 184.
3 Popova-Nowak, 'The Odyssey of National Discovery: Hungarians in Hungary and Abroad, 1750-1850.' 199.
4 Madden, *Xántus, Hungarian Naturalist in the Pioneer West*, 95.
5 Ibidem. 156.
6 Zwinger, *John Xántus: The Fort Tejon Letters, 1857-1859*, 31.
7 In an 1862 portrait in *Vasárnapi Újság* it was written that 'before 1848 Xántus, as a hopeful and honest young men, was known by his friends and native county only; his name was recognized and became respected nationally when in the last decade his two excellent travelogues were published in Pest.' *Vasárnapi Újság*, 9 February 1862.
8 For a detailed list of publications see Madden and Mocsáry.
9 Madden, *Xántus, Hungarian Naturalist in the Pioneer West*, 224, 228.

10 Kubassek, *Útkeresők: Magyar utazók és földrajzi felfedezők*, 191-192.
11 The overview of the expedition is based on Dénes Balázs, *Magyar utazók lexikona* (Budapest: Panoráma, 1993), 293-94.
12 Mocsáry, 'Emlékbeszéd Xántus János levelező tagról.' 244.
13 see Mocsáry, 'Emlékbeszéd Xántus János levelező tagról.' 245 for a list of items sent to the Hungarian National Museum.
14 Unless otherwise indicated, all translations of Xántus' text are mine.
15 Pratt, *Imperial Eyes: Studies in Travel Writing and Transculturation*. 201.
16 See Venkovits, 'Describing the Other, Struggling with the Self. Hungarian Travel Writers in Mexico and the Revision of Western Images.'
17 Thompson, *Travel Writing*, 9-10.
18 I would like to thank Dr. István Kornél Vida for reading the first draft of this translation and providing insightful suggestions and recommendations.
19 Cannon
20 Probably Xántus meant areca.
21 The second most important person in the village in terms of hierarchy, also responsible for healing.
22 The leader of the village.

Gábor Pusztai

In het land van de koppensnellers*
De representatie van Borneo in de reisliteratuur van de 19de eeuw

Abstract

Borneo was regarded as a *terra incognita* for the European travelers in the 19th century. Only few of them could reach the island covered with jungle and even fewer of them wrote about their experiences. In the following study, I am trying to find an answer in travelogues written by 19th-century travelers to the question how Bornean natives were seen and presented by Europeans who ended up on the island. In other words, how the Other was represented in these works. I will compare this image of the Other with the representation of the Bornean natives as shown in the diary of a lesser-known Hungarian traveler, Xavér Ferenc Witti.

Keywords: Borneo, Dutch East Indies, Dayaks, Travel writing, X.F. Witti

Op 12 oktober 1882 stond een kort berichtje in de Engelse krant *The Sheffield Daily Telegraph* over de dood van de Hongaarse ontdekkingsreiziger Xavér Ferenc Witti:

> A London contemporary learns from Singapore that Mr. Witti (formerly an officer in the Austrian army) an explorer in the service of the British North Borneo Company, has been treacherously murdered by 'Headhunters', who also killed several of his native attendants.[1]

De lezer kan uit dit korte berichtje opmaken dat er aan het einde van de 19de eeuw in de binnenlanden van Borneo wrede, 'verraderlijke' inheemse stammen koppen afhakten van blanken en hun inheemse begeleiders, die per ongeluk in de buurt waren. Hoewel in dit krantenberichtje

aan een feitelijke gebeurtenis wordt gerefereerd, vervangt de werkelijkheidsvoorstelling van Borneo in het artikel de eigenlijke realiteit.[2] Witti was als ontdekkingsreiziger - zo wordt ons lezers gepresenteerd - de dupe geworden van deze 'bloeddorstige stammen', die het grensgebied van de *blanke radja*[3] en Nederlands-Borneo onveilig maakten. De representatie van de inheemsen in dit korte krantenberichtje is dus zeer negatief. Maar waren de berichten over de inheemse bevolking van Borneo uit die tijd allemaal zo? Was de representatie van de inheemsen in de teksten van reizigers ook zo stereotiep? Hieronder zal ik enkele teksten uit de 19de eeuw onder de loep nemen, en nagaan, op welke manier de inheemsen hierin worden gerepresenteerd.

Xavér Ferenc Witti (1850-1882) afgebeeld in zijn marine-uniform, gedecoreerd met onderscheidingen. Deze plaat is in Vasárnapi Újság verschenen als illustratie bij zijn doodsbericht in 1882.

Representatie van de inheemsen

Borneo was in de koloniale tijd een zogenaamd buitengewest, ver weg van het centraal gelegen Java. Een gebied binnen de archipel, dat aan de periferie lag, zeer moeilijk toegankelijk was en lange tijd slechts door enkele Europeanen bezocht werd. De Noorse wetenschapper Carl Alfred Bock (1849-1932) heeft in 1878-79 een expeditie op Borneo geleid, die van de rivier Mahakam in het Oosten van het eiland naar Bandjirmasin in het Zuiden leidde. Vijf maanden lang reisde hij door het onbekende gebied en schreef over zijn bevindingen in zijn boek met de opvallende titel *Unter den Kannibalen auf Borneo* dat in 1882 verscheen. Hij meende dat Borneo zo dicht begroeid was met oerwoud dat een aap zich zonder moeite van het ene einde van het eiland naar het andere van boomtak naar boomtak kon slingeren zonder ook maar één keer de grond te raken.[4] Deze opmerking geeft aan waarom de ontsluiting van het eiland lang op zich liet wachten. Ook in de 21ste eeuw zijn de belangrijkste wegen op Borneo (Kalimantan) de rivieren. De drie grote bevolkingsgroepen op het eiland waren de Maleiers, de Dajaks en de Chinezen. Voor de Europeanen waren vooral de Dajaks een exotisch en onbekend volk, omdat ze in de binnenlanden woonden en slechts zelden met Europeanen in contact kwamen. Dajak was eigenlijk een verzamelnaam voor verschillende stammen, die met elkaar slechts gemeen hadden dat ze in de binnenlanden van Borneo leefden, aan de rivieren woonden en rijst verbouwden. De verschillende stammen spraken echter verschillende talen, hadden verschillende gewoontes en culturen en droegen ook verschillende kleding.[5]

Van de bovengenoemde bevolkingsgroepen krijgen in de teksten de Dajaks de meeste aandacht. Hun gewoontes en zeden wijken zo zeer af van die van de Europeanen dat de verteller vanzelfsprekend op de Dajaks focust.

B. von Saksen-Weimar-Eisenach schreef in 1835 het boek *Beknopte beschrijving van den veldtogt op Java in 1811*. Von Saksen, destijds officier van het Nederlandsch-Indisch leger, beschrijft in zijn boek de verschillende inheemse soldaten die toen in het koloniale leger dienden. Hij is niet bijzonder tevreden over de kwaliteit der militairen. Volgens hem bezitten de Javanen weinig moed, de Balinezen hebben een overwegend vredelievend karakter, de Boeginezen zijn dapperder dan de rest, maar kunnen niet aan de krijgstucht wennen, maar de Ambonezen zijn trouwe bondgenoten.[6] Voor de Dajaks uit Borneo heeft hij geen goed woord over:

> Ten aanzien van de Dajakkers die van het eiland Borneo afkomstig zijn, is genoeg bekend dat hunnen heldendaden zich bepalen tot het afzakken in kleine kano's van de rivieren, welke haren oorsprong in het binnenste gedeelte van het eiland hebben, en zich in het riet verbergen, van dáár de arme visschers of reizigers met hunnen vergiftigde pijlen te treffen, en alsdan te vermoorden, om van de hoofden dier ongelukkigen, welke zij op zulk eene lafhartige wijze om het leven hebben gebracht, zegeteekenen op te rigten. Met welke moed kunnen deze moordenaars goede troepen bevechten?
> De ambtenaren van Banjermassing (eiland Borneo) hadden, ten opzigte van de aanwerving dezer rekruten, zich met den sultan verstaan. Deze moest namelijk, onder verschillende voorwendsels, een groot aantal bergbewoners binnen die stad trachten te lokken. Met geweld maakte men zich alsdan van hen meester, om ze naar Batavia in te schepen. Twee compagnieën van deze ongelukkigen, die men, op het einde van 1810 van Samarang, over water naar Batavia vervoerde, sloegen onderweg aan het muiten, maakten zich van het vaartuig, dat hen moest overbrengen, meester, vermoordden hunne officieren, en zetten koers naar hun land.[7]

Von Saksen heeft de Dajaks vooral uit het oogpunt van een militaire leider bekeken en zijn oordeel is duidelijk, de Dajaks deugen niet als soldaten. Hij geeft hier een representatie van de Dajaks als moordlustige kannibalen, die op ‘lafhartige wijze’ onschuldige mensen vermoorden alleen om met de afgehakte hoofden thuis bij hun stam te kunnen pronken. Uit de tekst blijkt dat volgens Von Saksen de Dajaks als soldaat volstrekt onbruikbaar zijn. Niet omdat ze koppensnellers zijn, maar omdat ze geen enkel gezag erkennen en tegen hun bevelhebbers in opstand komen.

De jezuïetenpater J.B. Palinckx (1824-1900) is ook niet veel positiever over de inheemse bewoners van Borneo. In 1861 maakte hij een reis over het eiland in dienst van het Nederlandsch-Indisch leger. De militairen moesten een opstand in Matrapura neerslaan. Palinckx vertrekt uit Soerabaja naar Borneo. Op het eiland maakt hij een tocht van Bandjermasin via Negara, Amoentai en Barabai, terug naar Bandjermasin. Korte tijd later volgt de tweede tocht vanuit Bandjermasin naar Martapura, Pengaron en Mengapon vervolgens weer terug naar Martapura. De laatste tocht van de pater is van Martapura via Bati-Bati, Pleihari en Tabanio naar Bandjermasin. Op 26 september 1861 neemt hij in Soerabaja afscheid van vrienden en kennissen. Hij laat in zijn verslag blijken dat de achtergelaten vrienden er zeker van zijn hem nooit meer levend terug te zien. ‘Afscheid van vrienden en kennissen, die allen meenden dat Pater

een zekeren dood tegemoet ging en hem ten sterkste aanraadden een revolver met dolk mede te nemen.'[8] De reactie van zijn omgeving op zijn vertrek is tekenend. Borneo gold als een plek vol gevaren, als thuisland der koppensnellers, als hart van de duisternis. Het verblijf van Palinckx was inderdaad niet zonder gevaren. Hij was immers onderweg met een militaire eenheid in een oorlogssituatie, op vijandig gebied. De schijnbaar vriendelijke inheemsen konden wellicht een doodsbedreiging zijn. De pater beschreef op 7 oktober een vermoeiende reis in een prauw met een aantal militairen. Aan het einde van de reis komt Palickx als eerste aan wal en loopt naar een dorp, waar hij door de inlanders vriendelijk wordt ontvangen.

> Ik was de anderen vooruitgevaren en had plaatsgenomen op een baleébale (zitplaats van bamboes die tevens voor tafel en slaapplaats dient). Een 60-tal inlanders had mij omgeven, zij boden mij kokosnoten en rijst aan, met genoegen was dit aangenomen, en daar ik sedert 8 ure niets meer had gebruikt vermeende ik den inwendigen mensch eens goed te versterken, toen onverwacht één der luitenants met revolver en degen in de hand naar mij toevloog, riep van niet te eten, den inlanders terugdreef, een militair cordon rondom mij trok, en de soldaten gebood te vuren op elke inlander die zich binnen de lijn zou begeven. Onmiddellijk werd uitleg van de wreede behandeling gevraagd, hoe menschen die mij vriendschappelijk bejegenden, te eten gaven, zoo werden behandeld, hij zeide dat de vriendschap slechts een voorwendsel was om mij te vermoorden of te vergeven, dat weinige dagen te voren een korporaal met 4 man die ook op hunnen vriendschap betrouwden, overvallen en vermoord waren; daarbij voegende dat hij mij de voorzichtigheid aanraadde bij het gebruik van vruchten, die aan de boomen vergiftigd werden. De wijze waarop zij dat doen, zeide hij is als volgt; zoodra zij hebben vernomen dat er eene patrouille op marsch is, dan brengen zij door middel van een haarfijn bamboesje een sterk vergif in de vruchten die langs den weg staan; komen de soldaten binnen 24 uren daar voorbij en eten zij van die vruchten dan zijn zij het slagtoffer van een verschrikkelijke dood, na 24 uren is het gevaar voorbij omdat dan de vrucht verrot is en zwart van de boom valt, op dezelfde wijze vergiftigen zij eieren en groenten.[9]

Studio-opname van een Dajak-strijder.

De reeds geciteerde Carl Bock geeft in zijn boek aan, dat het grootste probleem was nog op Java personeel of bediendes te krijgen voor een reis naar Borneo. De meeste kandidaten zonk de moed in de schoenen wanneer zij hoorden wat het doel van de reis was. Iedereen wist van de koppensnellers en was erg bang voor de Dajaks. Zelfs de bekende geluksjagers en avonturiers in de stad waren niet over te halen met Bock naar Borneo te varen.

> Die grösste Schwierigkeit bestond darin Diener zu bekommen. Schon der Gedanke, sich auf das Landgebiet der Schädeljäger von Borneo zu begeben, war hinreichend, den Eifer derjenigen abzukühlen, die mich sonst gern begleitet haben würden. Das Anerbieten eines Lohnes, welcher fast die Höhe einer Bestechung erreichte, erwies sich als vergeblich; Malayer, Holländer, Halbblütige, Chinesen, alle schätzten ihre Häupter zu hoch, um sie unter den Dayaks von Borneo auf das Spiel zu setzen. Selbst dem Ober-Polizeimeister, bei dem man eine Bekanntschaft mit allen Desperados des Ortes voraussetzen konnte, und der mir bei meinen Bemühungen freundlich behülflich war, gelang es nicht, jemand zu finden, der unternehmend genug und anderweitig tauglich zu meiner Begleitung gewesen wäre.[10]

Uit het bovenstaande mag dus duidelijk zijn dat de representatie van de inheemse bevolking van Borneo bij Von Saksen, Palinckx en Bock het eiland een plek van gruwel maken. Als je als Europeaan naar Borneo gaat, moet je met het ergste rekening houden. Ida Pfeiffer was een Oostenrijkse vrouw die sinds 1842 verschillende reizen maakte naar Scandinavië, Zuid-Amerika, China, India, het Midden-Oosten en Singapore. In 1852 reisde ze naar Borneo. In Serawak werd ze door Charles Brooke ontvangen. Onder begeleiding van Brooke bezoekt Ida Pfeiffer een Dajakdorp in de Serambo bergen. De Oostenrijkse vrouw beschrijft een vredige gemeenschap van grote gezinnen van verschillende generaties. Maar als zij een aantal afgehakte hoofden boven een vuurtje ontdekt, schrijft zij met ontzetting over de aanblik van de gedroogde, verschrompelde zwarte hoofden: ‘Mit wahrem Grauen sah ich hier 36 Schädel aneinander gereiht und gleich einer Guirlande aufgehangen. Die Augenhöhlen waren mit weißen, länglichen Muscheln ausgefüllt.’[11] Over het uiterlijk van de Dajaks is zij ook niet te spreken: ‘Die Dayaker sind eben so wenig mit Schönheit begabt wie die Malaien.’[12] Maar zij is niet alleen negatief over de Dajaks. Pfeiffer ziet een dansvoorstelling van jonge Dajaks die ze zeker de moeite waard vindt: ‘Unstreitig war dies der schönste Tanz, den ich bisher von Wilden hatte aufführen gesehen.’[13]

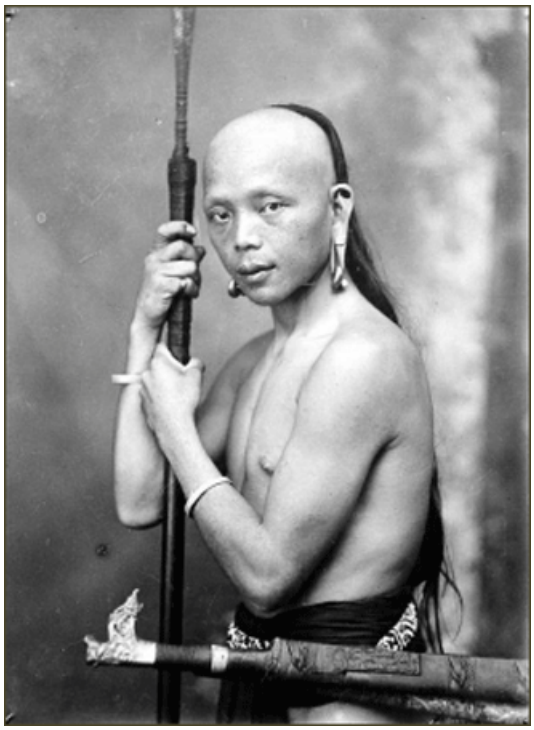

Foto van een Dajak-strijder.

In een dorp ontdekt ze twee onlangs afgehakte hoofden, die boven een vuur worden gerookt. Hoewel zij vroeger in haar boek vermeldde dat het koppensnellen, dankzij het ingrijpen van Brooke tot het verleden behoorde, constateert ze dat de Dajaks ondanks het verbod op jacht gaan naar hoofden. Ze beschrijft met ontzetting de halfgedroogde lippen en oren, de van de rook zwarte huid, de ontblote tanden en de halfopen ogen. Toen de Dajaks haar belangstelling voor hun trofeeën merkten, namen ze de hoofden van het vuur om ze de Oostenrijkse beter te kunnen tonen. Het pleit voor Pfeiffer dat ze in staat is haar eigen walging te overwinnen, even afstand te doen van de situatie en de gewoontes van de Dajaks niet meteen in het verdomhoekje te zetten. Ze probeert de situatie objectief te bekijken en vergelijkt de gewoonte van de Dajaks met de gruweldaden van de zogenaamd beschaafde Europeanen: 'Ich schauderte, - konnte aber nicht umhin zu bedenken, dass wir Europäer nicht besser, ja im Gegentheile schlechter sind als diese verachtete Wilden.'[14]

De Hongaarse reiziger en wetenschapper, János Xántus, die 1870 in Noord-Borneo de Dajaks bestudeerd heeft kende ook de boeken van Ida Pfeiffer, maar hij was niet bijzonder onder de indruk van het werk van de Oostenrijkse. Hij vond dat Pfeiffer zonder enige voorkennis en voorbereiding op etnografisch of natuurwetenschappelijk gebied was vertrokken en derhalve kon ze ook geen serieus werk schrijven.[15] Hij is misschien de enige van de tot nu toe genoemde reizigers, die over de Dajaks een uitgesproken positieve mening heeft. Xántus werd naar eigen zeggen overal zeer welwillend en gastvrij door de Dajaks ontvangen.[16] Volgens hem zijn de Dajaks - in tegenstelling tot de bevindingen van Pfeiffer - een zeer dapper, strijdlustig, goed geschapen en mooi volk.[17] Xántus bewondert vooral de eerlijkheid van de Dajaks die hij als ware *noble savages* neerzet in zijn tekst. Ze zouden er niet aan denken om te liegen, ook niet als ze voor de rechter staan en ze weten dat voor de gepleegde strafdaad een doodsvonnis over hen zou worden uitgesproken:

> Het is onmogelijk de wilde Dajak niet te bewonderen, wanneer hij met eerlijke openheid zijn daden toegeeft, hoewel hij door leugens zijn leven zou kunnen redden. Deze eerlijkheid maakt van hem een gentleman en verheft hem ver boven de Malaiers en de Chinezen - in dit opzicht tenminste.[18]

Gekleurde tekening van een Dajak-strijder met tatoeages. De tatoeages waren bij de meesten stammen een teken van moed. Mannen kregen tatoeages pas als ze hun kracht op het slagveld hadden bewezen, vijanden hadden gedood en dus koppen hadden gesneld.

Xántus beschrijft ook het koppensnellen en het roken van de koppen, maar hij doet het meer uit wetenschappelijke interesse. Hij verklaart het snellen van de koppen met het geloof van de Dajaks en maakt deze in-

heemsen absoluut geen verwijten vanwege deze voor de Europeanen gruwelijke praktijken.

De reizigers beschrijven naast de Dajaks ook Maleiers. Maar deze tweede bevolkingsgroep steekt meestal erg slecht af bij de Dajaks. Vooral de traagheid van de Maleiers wordt door Ida Pfeiffer benadrukt: 'In keinem Lande fand ich bisher die Leute so gleichgültig und träge wie auf Borneo, weniger die Dayaker als die Malaien.'[19] Maar daarnaast wordt ook de ongewoon grote viesheid van dit volk beschreven. En volgens Pfeiffer zijn de Chinezen in dit opzicht zeker niet beter: 'Ich sah hier dass der Chinese den Schmutz nicht minder liebt als der Malaie; der Unterschied zwischen beide ist, dass der Malaie, der sein Haus auf Pfählen setzt, über dem Schmutze lebt, während der Chinese ihn vor seinem Türe hat.'[20]

Carl Alfred Bock schrijft ook over de traagheid van zijn Maleise bedienden: 'Wie alle Malayen waren sie träge und nahmen gern jede Gelegenheit war, sich eine Arbeit zu ersparen.'[21] Toch is deze eigenschap volgens hem niet het ergste. Tijdens zijn expeditie wordt hij door zijn Chinese bediende erop gewezen dat de Maleiers in de buurt bekende dieven en moordenaars zijn:

> Tan Bon Hijok, den ich zu meinem Mandoer oder Hauptmann gemacht hatte, beschäftige sich seinen Revolver zu putzen und fragte mich ob die meinige im stande wäre. Er sowohl die übrigen meiner Leute waren verwundert, als ich meinte, es wäre Zeit genug nach unseren Waffen zu sehen, sobald wir unter die Dayaks kämen. Sie erklärten mir, die Malayen, welche längs des Flusses wohnten, wären ausgemachte Diebe und hegten wenig bedenken Blut zu vergiessen. Dies war nichts Neues; die oft wiederholte Aussage gewann aber in unserer jetzigen Umgebung einen besonderen Nachdruck.[22]

De representatie van de inheemsen bij Witti

Xavér Ferenc Witti (1850-1882) was naast János Xántus en Tivadar Posewitz de belangrijkste Hongaarse ontdekkingsreiziger op Borneo.[23] Hij was in Boedapest geboren.[24] Zijn vader was politiechef van Pest en wilde dat zijn zoon een carrière als koopman maakte. Witti bezocht daarom een handelsschool in Boedapest, maar voelde weinig voor een baan als koopman. Maar voor talen had hij een uitgesproken talent. Hij leerde Italiaans en Duits en meldde zich aan voor de Zeevaartacademie in

Pola.[25] Pola (nu Pula in Kroatië) was destijds een belangrijke militaire zeehaven van Oostenrijk en tegelijk de opleidingsplaats voor mariniers. Zijn studie had hij nog niet helemaal afgemaakt toen in 1866 de oorlog uitbrak tussen Oostenrijk en Pruisen; en ook tussen Oostenrijk en Italië.[26] Na de oproep van admiraal Tegetthoff[27] meldde Witti zich vrijwillig voor oorlogsdienst en nam deel aan verschillende zeeslagen. Hij heeft zich in de slag bij Lissa onderscheiden. Na de oorlog bleef Witti bij de marine en was lid van de bemanning van de grote Oost-Aziatische Expeditie van 1868.[28] Deze gemeenschappelijke onderneming van Oostenrijk-Hongarije (één jaar na de zogenaamde Ausgleich, het ontstaan van de dubbelmonarchie) was een handelsmissie, waarbij men hoopte nieuwe handelscontacten te leggen met Indochina, China, Japan en andere Oost-Aziatische landen.[29] De expeditie was ook op wetenschappelijk gebied een succes. (János Xántus als lid van de expeditie verzamelde zoveel etnografische voorwerpen op Java, Borneo en Sumatra, dat hij na zijn terugkeer in Hongarije een tentoonstelling organiseerde met liefst 165.444 objecten.[30]) In 1872 maakte Witti promotie. Hij werd tot vaandrig der marine benoemd,[31] later werd hij luitenant en hij bleef tot 1878 in dienst.[32] Waarom hij precies als luitenant der marine ontslag heeft genomen, is niet duidelijk. In de pers wordt gesproken van 'financiële moeilijkheden en familieomstandigheden'[33] die hem noopten de dienst bij de marine te verlaten en een andere baan te zoeken. Weer anderen meenden te weten dat hij vanwege een 'voor officieren onwaardig gedrag'[34] zichzelf wilde rehabiliteren en daarom naar Borneo ging. Hoe dan ook, hij ging naar Londen en kreeg een aanbod van de journalist en Afrikaonderzoeker Henry Morton Stanley (1841-1904) om bij zijn volgende expeditie een station in het Kongogebied te leiden.[35] Witti wees het aanbod af, maar nam een baan aan bij de *British North Borneo Company*. Zijn ervaring op maritiem gebied, zijn grote kennis van talen en geografie, zijn persoonlijke uitstraling en moed hebben zeker een rol gespeeld toen hij in dienst werd genomen.[36] Als ontdekkingsreiziger, in dienst van de *British North Borneo Company* was hij goed voorbereid. Hij sprak de lokale taal[37] en kende de inheemsen. Hij spreekt in zijn verslag bijna nooit generaliserend van Dajaks, maar van één bepaalde stam, de Dusuns. Witti bereisde vooral het gebied van deze inheemse stam. Hij ging op een heel vriendelijke manier met hen om, hij sprak hun taal en dat werd door de inheemsen erg gewaardeerd. In een dorp zei een oud, blind dorpshoofd tegen hem: 'I have never seen a white man's face, and I cannot see yours, but I am glad to hear you talk our tongue.' (16 mei 1881).[38] Het

vertrouwen tussen Witti en de Dusuns is duidelijk. Er ontstaat een soort vriendschap, die zover gaat dat het leven van expeditieleden aan de Dusuns wordt toevertrouwd. Als de tolk van de expeditie, Si Ong ziek wordt, wordt hij in een Dusundorp achtergelaten. Witti is zeker, dat de man goed wordt verzorgd en dat hij veilig is onder de 'vriendelijke Dusuns' (15 november 1880). Witti is vast overtuigd van de vriendschappelijke aard van de Dusuns en dat hij niets te vrezen heeft van deze mensen. Wanneer hij met zijn begeleiders in een Dusundorp aankomt, worden zij in een huis ondergebracht: 'Put up at the "big house" after dusk. People at first reserved, almost suspicious: then the genial Dusun ways broke through, and we turned in as open friends.' (10 november 1880.) Op 16 november 1880 schrijft hij in zijn verslag: 'We are at this moment enjoying the situation, sitting with the Dusuns round the Damarlight, snug and dry, whilst outside it pours tigercats.' De Dusuns ontvangen Witti en zijn mannen overal zeer vriendschappelijk en de Hongaarse ontdekkingsreiziger benadrukt dat hij al zeer gewend is geraakt aan 'de aardige Dusuns.' (19 november 1880.)

In Witti's tekst worden dus de inheemse stammen van Borneo op een geheel andere manier gerepresenteerd dan bij de andere reizigers uit zijn tijd. De vriendschappelijke omgang met vreemdelingen, de vreedzame en gastvrije natuur van de inheemsen wordt in het dagboek van de Hongaarse reiziger onderstreept.

Juist vanwege dit vriendschappelijke contact tussen Witti en de inheemsen kwam de slag hard aan dat Witti in juli 1882 bij de Sambakong rivier door koppensnellers was vermoord.[39] De wereld werd in september 1882 opgeschrikt door het nieuws van de dood van de Hongaarse ontdekkingsreiziger. De eerste berichten kwamen uit Singapore, die al snel door de Engelse, later ook door de Amerikaanse en Nederlandse pers werden overgenomen. De beschrijvingen over Witti's dood zijn bijna in alle kranten identiek. Witti was ondanks de waarschuwingen van de gouverneur verder landinwaarts doorgedrongen in een gebied, waar ook volgens Carl Bock bijzonder wrede en bloeddorstige inheemse stammen woonden. Witti en zijn 17 inheemse begeleiders voeren stroomopwaarts op de Siboeko rivier (dus aan de grens van Nederlands-Borneo). Op een gegeven moment konden ze niet meer verder en Witti verdeelde zijn manschappen in twee groepen. De ene groep moest bij de boten blijven, de andere groep trok te voet landinwaarts. Witti zat net zijn verslag te schrijven toen uit het bos driehonderd, met vergiftigde pijlen en lansen bewapende inheemsen (Moeroets of Tandjoeng Dajaks) verschenen. Wie

niet meteen vluchten kon werd afgemaakt. Eén van de inheemse volgelingen van Witti liep ook meteen weg, met het geweer van de Hongaarse ontdekkingsreiziger. Witti kon zich dus zonder zijn Winchester maar matig weren. Hij verdedigde zich met zijn revolver, schoot twee mannen dood, maar uiteindelijk werd hij met een speer neergestoken, werd zijn hoofd afgehakt en zijn ontblote lichaam in de rivier geworpen.[40] De oorzaak van de aanval en de brute moord was in de tijd van Witti's dood niet duidelijk. Bijna tien jaar later schrijft de eerste gouverneur van Brits Noord-Borneo, W.A. Treacher in 1891 in zijn boek *British Borneo* over Witti's dood en de mogelijke oorzaak daarvan:

> He and his men had slept in the village one night, and on the following day some of the tribe joined the party as guides, but led them into the ambuscade, where the gallant Witti and many of his men were killed by *sumpitans*. So far as we have been able to ascertain the sole reason for the attack was the fact that Witti had come to the district from a tribe with whom these people were at war, and he was, therefore, according to native customs, deemed also to be an enemy.[41]

De Nederlandse pers was vooral druk bezig met het geval, omdat de moord aan de grensrivier tussen Nederlands en Brits Borneo gepleegd werd en men vreesde dat deze aanval slechts een begin was van een algemene opstand van de inheemsen, die dan door de North Borneo Company, zonder de hulp van het Britse leger, zeker niet zou kunnen worden onderdrukt. En als dat zo was, dan kon de opstand overslaan naar Nederlands gebied.[42] Velen schreeuwden meteen om wraak:

> De heer Witti, ingenieur bij de Britisch N. Borneo Cy., zoo wordt uit Koedat dd. 20 Augustus geschreven, is in het binnenland op een schandelijke wijze door inlanders mishandeld en vermoord. *Dit is gebeurd op Hollandsch grondgebied - altijd volgens den Straits-Times!*
> De *Straits-Times* vraagt wat gedaan zal worden om zijn dood te wreken. Iets *moet* gedaan worden, zegt het, want anders zal het reizen in het binnenland moeten worden opgegeven.[43]

Twee jaar na de dood van Witti op Borneo verscheen een oproep in de Hongaarse courant *Budapesti Közlöny* in verband met de nalatenschap van de Hongaarse ontdekkingsreiziger.[44] Uit de oproep wordt duidelijk dat Witti in zijn laatste wilsbeschikking twee jonge inheemse vrouwen Tingel en Ematon als erfgenamen heeft aangewezen. De beide vrouwen moesten zich volgens de oproep binnen één jaar melden bij de rechtbank

in Boedapest om hun erfenis op te nemen.[45] De kans was natuurlijk uiterst miniem dat Tingel en Ematon erg vaak een Hongaars mededelingenblad, en dan ook nog in het Hongaars zaten te lezen, en als reactie daarop zich zouden melden om de erfenis te komen ophalen. De oproep in het blad was wel volgens de regels maar tegelijk volstrekt belachelijk. Tegelijk maakt dit bericht wel iets duidelijk: het feit dat Witti in zijn testament twee inheemse vrouwen als erfgenamen heeft aangegeven wijst op zijn hechte band met de inheemse bevolking. En juist hij, die erg welwillend tegenover de Dusuns en de andere stammen op Borneo stond, is op een tragische manier door de hand van inheemse krijgers omgekomen. Witti was in zijn dagboek bezig de stereotiepen over de inheemsen te doorbreken. In de tekst lezen we meestal het tegenovergestelde van wat Bock, Von Saksen of Palinckx beweren. De representatie van de inheemsen van Borneo is dus bij Witti een geheel andere dan bij de genoemde reizigers. Maar het tragische is, dat Witti met zijn noodlottige dood juist de stereotiepe representatie van de wrede koppensneller bevestigde.

Bibliografie

Ács, Tivadar 2008. ‘Witti Ferenc Borneóban.’ V. Molnár, László (red.) *Ács Tivadar (1901-1974) művelődéstörténeti publicisztikáiból*. [Uit het cultuurhistorische werk van Tivadar Ács (1901-1974)]. Piliscsaba: A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 29.
Bock, Carl Alfred 1887. *Unter den Kannibalen auf Borneo*. Jena: Herman Tostenoble, 2. Auflage.
Cook, A. ‘Notes on the Recent Development, Explorations and Commercial Geography of British North Borneo.’ *Journal of the Manchester Geographical Society* 6 (1890): 63-75.
Gy. 1889. ‘Borneo.’ *Földrajzi Közlemények*. [Geografische Mededelingen] Band 17. 189-191.
Gy. A. 1897. ‘Witti Ferenc.’ *Pallas Nagy Lexikona*, [Het Grote Lexicon van Pallas] Band 16. Budapest: Pallas, 1064.
H. 1882. ‘Witti Ferencz György.’ *Vasárnapi Újság*, [De Krant van Zondag] 29/50 (10 december 1882) 797.
Huigen, Siegfried 1996. *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
Jaquet, Frits ‘Viereneenhalf uur: Java door de Engelsen veroverd.’ *Indische Letteren*, 4/4 (december 1989) 178.
Józsa, György Gábor 1990. *Ferenc József zászlai alatt (1848-1914)*. [Onder de vlag van Franz Josef (1848-1914)] Budapest: Corvina.
Nagy, Miklós Mihály 2001. ‘Geográfia hadilobogó alatt.’ [Geografie onder krijgsvlag] *Magyar Tudomány*. 46/7 (juli 2001) 788-798.
NN. 1872. ‘Hivatalos rész.’ [Officiele mededelingen] *Budapesti Közlöny* [Boedapester Mededelingenblad], No. 114. (19 mei 1872) 908.

NN. 1882. ‘Buitenland’ *Leeuwarder Courant*, No. 244. (14 oktober 1882) 1.
NN. 1882. ‘De moord op Noord-Borneo.’ *Bataviaasch Handelsblad*, 25/272 (18 november 1882) 7.
NN. 1882. ‘Egy zalamegyei utazó meggyilkolása.’ [De moord op een reiziger uit de provincie Zala] *Zalamegye* [Provincie Zala], 1/20. (12 november 1882) 3.
NN. 1882. ‘Gemengd nieuws.’ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, No. 1397. (13 oktober 1882) 2.
NN. 1882. ‘Külföld.’ [Buitenland] *Fővárosi Lapok* [Bladen van de Hoofdstad], 19/237, (15 oktober 1882) 1481.
NN. 1882. ‘Külföld.’ [Buitenland] *Fővárosi Lapok* [Bladen van de Hoofdstad], 19/241, (20 oktober 1882) 1500.
NN. 1882. ‘Nederland.’ *Java-Bode*, 31/270, (15 november 1882) 5.
NN. 1882. ‘Nederlandsch-Indie.’ *Java-Bode*, 31/241, (12 oktober 1882) 4.
NN. 1882. ‘Nederlandsch-Indie.’ *Sumatra Courant*, 23/122, (12 oktober 1882) 2.
NN. 1882. ‘Particuliere telegrammen.’ *Algemeen Handelsblad*, No. 16456. (13 oktober 1882) 6.
NN. 1882. ‘Summary of News.’ *The Sheffield Daily Telegraph*, (12 oktober 1882) 2.
NN. 1884. ‘Felhívások.’ [Oproepen] *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* [Officieel Mededelingsblad van het Boedapester Mededelingenblad], No. 67. (2 maart 1884) 9.
NN. 1995. ‘Witti Ferenc.’ *Révai Nagy Lexikona* [Het Grote Lexicon van Révai], Band 19. Reprint. Budapest: Babits, 577.
Pfeiffer, Ida 1856. *Meine zweite Weltreise*. Erster Teil, Wien: Carl Gerold's Sohn.
Pusztai, Gábor 2016. ‘Borneo en de Hongaarse ontdekkingsreizigers in de 19de eeuw.’ *Acta Neerlandica* 13/2016.
Sándor, István 1970. *Xántus János* [János Xántus]. Budapest: Magvető.
Smeets, Henk C.M.I. ‘Een pater op tournee. Verslag van een dienstreis naar de binnenlanden van Borneo in 1861 door J.B. Palinckx s.j.’ *Indische Letteren*, 10/4, (december 1995) 213-232.
Szinyei, József 1891-1914. *Magyar írók élete és munkái*. [Leven en werk van Hongaarse schrijvers] Budapest: Hornyánszky, 1597.
Treacher, W.A. 1891. *British Borneo*. Singapore, 159.

Wever, Darja de 2015. ‘De ongetemde reislust van Ida Pfeiffer. Ontdekkingsreis naar het hart van Borneo (1852)’ *Indische Letteren*, 30/2, (juni 2015) 78-93.
Xántus, János 1880. ‘Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról’ [Over mijn reis op Borneo in 1870], *Földrajzi Közlemények* [Geografische Mededelingen], 153-219.

Eindnoten:

* Het onderzoek in verband met deze studie vond plaats in het kader van het OTKA-project nummer: 111786.

1 NN, ‘Summary of News.’ 2.

2 Huigen, *De weg naar Monomotapa*, 19.

3 Noord-West Borneo, de sultanaten Serawak en Brunei, waren in de macht van de Engelse avonturier James Brooke (1803-1868) die er als koning heerste. Hij werd de *blanke radja* genoemd. Na zijn dood volgde zijn neef, Charles Brooke hem op, die in 1888 de macht overdroeg aan Engeland. De *British North Borneo Company* was sinds 1878 in het gebied actief. Zie verder: Pusztai, ‘Borneo en de Hongaarse ontdekkingsreizigers in de 19de eeuw.’

4 Bock, *Unter den Kannibalen auf Borneo*, 58.

5 Wever, ‘De ongetemde reislust van Ida Pfeiffer. Ontdekkingsreis naar het hart van Borneo (1852)’ 85.

6 Jaquet, ‘Viereneenhalf uur: Java door de Engelsen veroverd.’ 178.

7 Ibidem. 179.

8 Smeets, ‘Een pater op tournee.’ 217.

9 Ibidem. 220.

10 Bock, *Unter den Kannibalen auf Borneo*. 4.

11 Pfeiffer, *Meine zweite Weltreise*. 76.

12 Ibidem. 77.

13 Ibidem. 89.

14 Ibidem. 90.

15 Xántus, ‘Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról.’ 154.

16 Ibidem. 191.

17 Ibidem. 162.

18 Ibidem. 170.

19 Pfeiffer, *Meine zweite Weltreise*. 143.

20 Pfeiffer, *Meine zweite Weltreise*. 73.

21 Bock, *Unter den Kannibalen auf Borneo*. 54.

22 Ibidem. 52-53.

23 Gy. ‘Borneo.’ 189-191.

24 Volgens andere bronnen is Witti in een dorpje bij Nagykanizsa geboren. NN, ‘Egy zalamegyei utazó meggyilkolása.’ 3. Volgens het lexicon Pallas, het lexicon van Hongaarse schrijvers, het lexicon Révai en de *Vasárnapi Újság* is Witti in Pest geboren. Gy. A. ‘Witti Ferenc.’ 1064.; NN, ‘Witti Ferenc.’ 577. Szinyei, ‘Witti Ferenc.’ 1597. H. ‘Witti Ferencz György’ 797. Zie verder het artikel van Gábor Bécsi in deze bundel.

25 Volgens andere bronnen bezocht hij de academie in Fiume (nu Rijeka in Kroatië). NN, ‘Külföld.’ 1481.

26 Na de catastrofale nederlaag van de Oostenrijkse troepen bij Königgrätz werd duidelijk dat Oostenrijk zich niet met Pruisen kon meten. De Duitse eenheid (het Tweede Rijk) werd onder de leiding van Otto von Bismarck in 1871 een feit. De Italianen hebben wel belangrijke slagen

verloren, zoals bij Custoza en bij Lissa, maar uiteindelijk hebben ze de oorlog, dankzij de Pruisen, gewonnen. Zie hierover: Józsa, *Ferenc József zászlai alatt (1848-1914)*, 45-57.

27 Wilhelm von Tegetthoff (1827-1871) was de meest succesvolle admiraal en aanvoerder van de Oostenrijkse vloot in de 19de eeuw.

28 NN, 'Külföld.' 1481.

29 Nagy, 'Geográfia hadilobogó alatt.'

30 Sándor, *Xántus János*. 310.

31 NN, 'Hivatalos resz.' 908.

32 Na de oorlog met Pruisen vond men in Wenen dat Oostenrijk een continentale macht moest blijven en als zeemacht zeker geen toekomst had. Daarom werd de vloot afgebouwd. Józsa, *Ferenc József zászlai alatt (1848-1914)*. 57.

33 H. 'Witti Ferencz György.' 797.

34 NN, 'Külföld.' 1500.

35 H. 'Witti Ferencz György.' 797.

36 W.A. Treacher, de eerste gouverneur van Brits Borneo schrijft over Witti in 1891: 'He had served in the Austrian Navy and was a very energetic, courageous and accomplished man.' Treacher, *British Borneo*. 159.

37 Volgens Tivadar Ács leerde Witti voor zijn vertrek vijf inheemse talen. Zie: Ács, 'Witti Ferenc Borneóban.' 221.

38 De citaten uit het dagboek van Witti verwijzen naar de tekst in deze bundel. De tekst is gebaseerd op het manuscript van Witti.

39 Cook, 'Notes on the Recent Development, Explorations and Commercial Geography of British North Borneo.' 65.

40 NN, 'Nederland' 5.; NN, 'De moord op Noord-Borneo.' 7.; NN, 'Particuliere telegrammen.' 6.; NN, 'Buitenland.' 1. NN, 'Gemengd nieuws.' 2.; NN, 'Nederlandsch-Indie.' 2.

41 Treacher, *British Borneo*. 159.

42 NN, 'De moord op Noord-Borneo.' 7.

43 NN, 'Nederlandsch-Indie.' 4.

44 NN, 'Felhívások.' 9.

Gábor Bécsi

Van de Hongaarse poesta naar Noord-Borneo
De reisjournalen van Ferenc Witti

Abstract

On October 30th 1882, an article appeared in the New York Times about the death of an Austrian explorer on North Borneo who had been an officer of the British North Borneo Company. Later, however, it turned out that this person had been a Hungarian explorer who, after having studied at the Naval Academy of Vienna, joined the Company as an explorer. The present article is a short biography of Ferenc Witti and thus an introduction to the (according to our knowledge) first publication of the two journals that he kept during his first two expeditions on the island before meeting his death during the third one. Ferenc Witti was remembered by his superiors at the society as a devoted and fine explorer who had a keen eye for botanical, geographical and ethnographical peculiarities, which he described in his journals in a rather detailed way. His devotion led however also to his death. He had been warned by more people not to venture further inlands with a small party but he was convinced that his findings would be very useful for the Company so he carried on with his expedition. Today, a mountain range on Borneo bears his name and there is also a memorial Sandakan, which has been erected as a memento for those who lost their lives in the service of the British North Borneo Company. The name of Ferenc Witti is on the top of this memorial.

Keywords: Ferenc Witti, British North Borneo, Kinabalu, expedition, Hungarian

Inleiding

Op 30 oktober 1882 verscheen in de *New York Times* een artikel dat over het akelige lot van een Oostenrijkse ontdekker in Noord-Borneo berichtte. Hij zou in opdracht van de British North Borneo Company een ontdekkingsreis gemaakt hebben toen hij door koppensnellers werd ver-

moord. Dit was Ferenc Witti, volgens het artikel een voormalige officier in het Oostenrijkse leger.[1]

Deze informatie is echter niet helemaal correct. Witti was namelijk Hongaars en hij was geen officier in het Oostenrijkse leger, maar wel officier in de Oostenrijks-Hongaarse marine.[2] In deze korte inleiding van de vertaling van zijn reisjournalen[3] wordt kort samengevat wat er over zijn leven op het internet en in andere bronnen te vinden is. Deze informatie komt hoofdzakelijk uit een boek dat over het leven van een van zijn collega's, Frank Hatton, is geschreven. Er bestaat ook een handschrift van een artikel van de Hongaarse historicus Tivadar Ács. In dit werk verwijst hij meestal naar het werk van Hatton en naar de informatie die in 1882 over de dood van Witti verscheen in de Hongaarse pers.

In de reisjournalen zelf schrijft Witti best weinig over zichzelf. De enige plek waar hij iets van zijn Hongaarse afkomst laat blijken is wat hij op 15 mei 1881 in zijn dagboek schrijft: 'We had made a large fire, just as if we were in a Hungarian plain at winter-time, trying to keep the wolves off.'[4] Behalve deze zin wordt in de journalen niets over zijn eigen achtergrond geschreven.

Wat er wel in de journalen te lezen valt, is dat Ferenc Witti een betrouwbare en goede officier van de Company was. Hij schrijft in zijn dagboek uitgebreid over de geologische en botanische eigenschappen van het hele gebied, hij bericht over de belangrijkste kenmerken, gebruiken en onderlinge betrekkingen van de verschillende inheemse stammen, hij vat kort samen wat de Company op dit gebied vinden kan en hoe zij het land het best zouden kunnen gebruiken.

Uit zijn eigen werk kunnen we dus niet veel informatie halen over het leven van Ferenc Witti. Er bestaat wel een secundaire bron, namelijk het boek *North Borneo. Explorations and Adventures on the Equator*[5] dat iets van de laatste periode van het leven van de Hongaar vertelt. Dit boek werd uitgegeven door Joseph Hatton, de vader van Frank Hatton, een jonge Britse reiziger die in 1882 korte tijd op Noord-Borneo samenwerkte met Witti en die later over zijn moord zou berichten.[6] Niet veel later kwam echter ook Frank Hatton op Noord-Borneo door een jachtongeluk om het leven. Hij schoot zich per ongeluk met zijn eigen geweer dood.[7] Joseph Hatton bedoelde het boek als memento voor zijn zoon.[8] Wat dit boek bijzonder interessant maakt, is dat er ook brieven van de jonge Hatton in werden gepubliceerd waarin hij schreef over de ontmoeting met Witti en over diens dood.

De andere belangrijke bron die kan worden gebruikt om iets over het leven van Ferenc Witti te weten te komen is een artikel van de Hongaarse historicus Tivadar Ács.[9] Hoewel hij in zijn artikel vaak naar het werk van Hatton verwijst, is er in deze tekst ook enige informatie te vinden waar Hatton niets over schrijft. Deze informatie komt vooral uit de lezersbrief van Hongaarse geograaf Lajos Kropf. Deze brief is samen met een artikel over de moord op Witti op 17 oktober 1882 (twee weken voor het artikel in de *New York Times* dus) in de Hongaarse krant *Egyetértés* (*Eendracht*) verschenen. Het artikel van Ács is alleen als handschrift terug te vinden en in dit handschrift worden er geen bronvermeldingen gebruikt. Aangezien de informatie in dit artikel echter overeenkomt met wat er in het boek van Hatton en in het net genoemde krantenartikel staat, kan dit ook als een betrouwbare bron worden beschouwd. Behalve deze werken worden Witti en Hatton nog vermeld in een bundel van de *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*[10] en in een boek geschreven door de eerste gouverneur van Brits Noord-Borneo, W.H. Treacher.[11] In verschillende biografische encyclopedieën is ook enige informatie te vinden over Ferenc Witti. Dit zijn bijvoorbeeld het *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* en het *Pallas Nagy Lexikona* (Groot Lexicon van Pallas). Volgens onze informatie is het tweede deel van zijn journaal al uitgegeven onder de titel *Mr. F.X. Witti's Last Journey and Death*[12] maar dit is waarschijnlijk de eerste keer dat beide journalen samen worden gepubliceerd.

1 Witti voor Borneo

Over de jonge jaren van Witti wordt bij Hatton niets geschreven. De informatie die in de andere bronnen gevonden kan worden, is helaas ook niet eenduidig. Lajos Kropf schrijft in zijn brief dat György Witti [sic] ergens in Zuidwest-Hongarije, in een klein dorp vlakbij Nagykanizsa was geboren.[13] Dit komt echter niet overeen met de informatie in het Grote Lexicon van Pallas, namelijk dat Witti in Pest (oostelijk deel van het huidige Boedapest) zou zijn geboren.[14]

In het artikel van de *New York Times* wordt naar Witti als Oostenrijker verwezen. Volgens het artikel in *Egyetértés* is dit ook het geval in de *Daily Telegraph*.[15] Kropf reageert in zijn brief enigszins geïrriteerd op deze veronderstelling en beklemtoont in zijn brief dat Witti van echte Hongaarse afkomst was. Hij schrijft:

Dat het slachtoffer Oostenrijks zou zijn geweest, klopt ook niet, behalve als u thuis ook degene als 'Oostenrijker' beschouwt die bij elke gelegenheid zijn Hongaarse achtergrond en zijn afwijzing tegenover Oostenrijkers beklemtoont.[16]

Wat wel hetzelfde is in de verschillende bronnen, is dat Witti vanaf 1864 aan de Marine Academie in Wenen studeerde. Vanaf 1878 is hij officier bij de Marine.[17] Hij reist eerst in opdracht van de Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine naar Zuidoost-Azië. Op een van deze reizen bezoekt hij ook Borneo. Na deze reis gaat hij naar Londen om een baan te vinden bij de British North Borneo Company.[18]

Lajos Kropf schrijft in zijn brief dat Witti heel veel tijd en energie besteedde aan de voorbereiding op zijn grote avontuur. Hij zou dagenlang in het British Museum zitten te lezen over Borneo en hij zou binnen vier maanden zelfs vijf Maleisische talen onder de knie krijgen. Zijn enthousiasme is volgens Kropf zo opvallend dat hij wordt gevraagd door Stanley om mee te gaan met hem naar zijn volgende expeditie naar het Kongogebied. Hij had zelfs commandant van de eerste handelspost langs de Kongo kunnen zijn. Uiteindelijk wijst hij echter dit verzoek af want hij wordt gevraagd om leider van een expeditie naar Borneo te worden.[19]

Over dit aanbod wordt in het boek van Hatton echter niets geschreven. Ács vermeldt het aanbod van Stanley wel maar schrijft alleen dat Witti toch naar Borneo wilde.[20] Wat wel hetzelfde is in beide teksten, is dat de directeur van de Company dacht dat hij een andere baan had gevonden toen hij hoorde dat Witti niet meer in Londen was. Hatton schrijft dat Witti waarschijnlijk bang is dat hij vanwege zijn nationaliteit niet in aanmerking zou komen bij de Company en dat dit de reden is waarom hij zonder enige officiële machtiging naar Borneo vertrekt.[21]

Kropf was volgens zijn brief goed bevriend met Witti. Voor zijn vertrek naar Borneo neemt Witti persoonlijk afscheid van hem en bij deze gelegenheid zei hij het volgende tegen hem: 'Wat zal het mooi zijn als de hele wereld het nieuws hoort dat de eigenlijke ontdekking van Borneo te danken is aan een Hongaar.'[22]

2 Werk op Borneo

Volgens het artikel van Ács en de brief van Kropf vertrekt Witti in het voorjaar van 1879 uit Londen naar Borneo als stuurman van een schip.[23] Als hij er aankomt, meldt hij zich bij de resident van de Company die

hem meteen in dienst neemt. Zijn eerste taak is enig geografisch onderzoek van het gebied dat hij perfect uitvoert. Daarna wordt hij aangesteld als echte officier van de Company.[24]

Hij maakt in opdracht van de Company meerdere expedities naar het binnenland van Noord-Borneo.[25] Hij maakt uitgebreide en gedetailleerde verslagen van deze expedities. Twee van deze verslagen worden in dit nummer van *Acta Nederlandica* gepubliceerd. De resultaten van zijn expedities verschenen ook in verschillende Duits- en Engelstalige tijdschriften, zoals in *Petermanns Geografische Mitteilungen*.[26]

3 De laatste expeditie

De meest betrouwbare, meest gedetailleerde en daardoor meest authentieke bron over de laatste expeditie van Witti is het boek uitgegeven door Joseph Hatton. Het hele verhaal wordt nauwkeurig beschreven in een hoofdstuk met de veelzeggende titel 'A Bundle of Letters and the Massacre of Witti'. In zijn brieven van 28 oktober 1882 aan zijn zusters en ouders verwijst Frank Hatton steeds naar hem als 'arme Witti'.[27] De meest gedetailleerde beschrijving staat in zijn brief aan zijn moeder. Hij wil haar vooraf geruststellen voor het geval dat zij berichten over de dood van Witti zou horen en zou denken dat Frank samen met Witti door toedoen van kannibalen de dood vond.

Het was Joseph Hatton, de vader van Frank, die de Britse en Amerikaanse pers informeerde over de dood van Witti.[28] De tekst in het boek is bijna letterlijk hetzelfde als wat er in de *New York Times* verscheen. Hij kent Witti goed. Hij schrijft zelfs dat hij vriendelijk was tegen hem, wat waarschijnlijk niet altijd het geval was met Witti. Joseph Hatton vermeldt dat hij eerst bang was dat Witti vijandig ('hostile') zou zijn tegenover zijn zoon, wat later niet het geval bleek te zijn.[29] Iets later schrijft hij dat Witti niet veel vrienden had maar dat de vrienden die hij had, heel goede vrienden van hem waren.[30] Ook zijn zoon Frank schrijft in een van zijn brieven dat Witti op Borneo niet populair was: 'Witti is not popular here, or with anybody, but I shall judge myself.'[31]

Het doel van de laatste expeditie van Witti is het onderzoek en beschrijving van het gebied tussen Kimanis en de rivier Sibuco. Op deze expeditie krijgt hij het bericht van de resident van Sandakan, (Mr. Pryer, die soms ook in zijn reisjournalen wordt vermeld) dat hij niet naar dit gebied zou moeten gaan en dat hij zou moeten terugkeren naar Kimanis.

Hij wijst dit bevel beleefd af en gaat door met de expeditie. In zijn antwoord aan de resident wijst hij op het belang van zijn werk en hij drukt zijn hoop uit dat in het licht van zijn toekomstige succes de resident geen bezwaar heeft tegen zijn ongehoorzaamheid. Hatton citeert de antwoordbrief van Witti waarin hij schrijft dat hij weet dat de inheemse stammen af en toe mensen overvallen langs de rivier Kinabatangan maar ook dat hij er zeker van is dat hij en zijn groep veilig terug zouden keren van de expeditie, omdat sommige van zijn mensen al in dit gebied zijn geweest.[32]

Witti heeft de rivier bereikt en is al op weg terug naar Kimanis als hij en zijn mensen worden overvallen door een groep inheemse mensen. Ook Hatton weet niet precies of deze overvallers Dajaks, Muruts of Tinggalums waren maar hij vermoedt het laatste. De groep van Witti is dan al iets zwakker want hij stuurt net voor de overval negen van zijn mensen naar voren met een boot terwijl hij achterblijft met de rest van zijn groep om nog enkele notities te maken in zijn dagboek. Het geweer van Witti is bij een van zijn mensen als ze worden overvallen door kannibalen. Hij heeft alleen een pistool bij zich. Hij zou twee van de overvallers nog neergeschoten hebben met zijn pistool terwijl hij geraakt was door een vergiftigde pijl en werd neergestoken met een speer. Dit vertelden drie mensen uit de groep van Witti die konden wegvluchten. Ze vertelden ook dat Witti werd onthoofd en zijn lijk in de rivier gegooid werd.[33] Ács schrijft in zijn artikel dat de rivier sindsdien ‘River Witti’ heet maar op internet heb ik geen rivier met deze naam kunnen vinden.

Witti heeft ook over zijn laatste expeditie een journaal geschreven. Het origineel hiervan is kwijtgeraakt maar een kopie daarvan is later door de Nederlanders naar de Britten gestuurd. Witti zou in dit journaal uitgebreider hebben geschreven dan in de eerste twee. Hij zou in een goede stemming hebben geschreven maar het is ook voor hem duidelijk geweest dat hij op dat moment in een heel gevaarlijk gebied is. Hij is gewaarschuwd door de leider van een vriendelijke stam dat hij niet verder naar het zuiden zou moeten gaan omdat de inwoners van dat gebied heel wild zouden zijn. Maar net zoals het advies van Mr. Pryer heeft hij ook deze waarschuwing niet in acht genomen.[34]

Monument voor de gevallen officieren van de British North Borneo Company in Sandakan, op Noord-Borneo. Als eerste is Xavér Ferenc Witti vermeld.

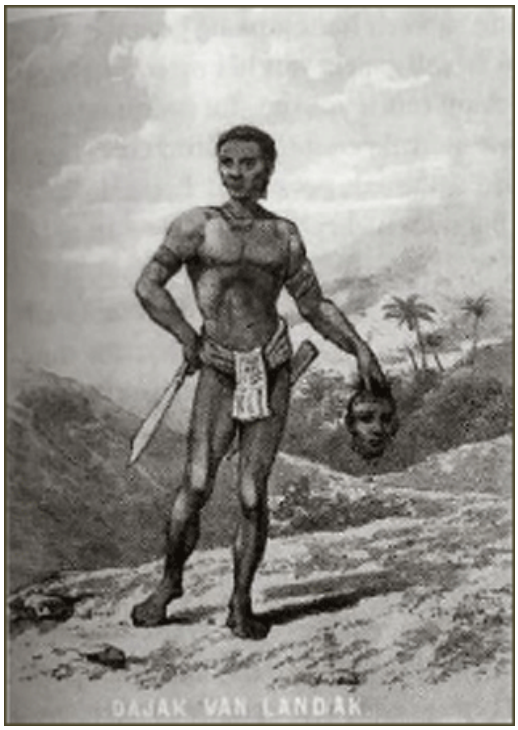

Afbeelding van een Dajak, in zijn hand een net afgehakt hoofd.

Ferenc Witti, voormalig officier in de Oostenrijks-Hongaarse Marine overlijdt in 1882 op 32-jarige leeftijd op Noord-Borneo in dienst van de British North Borneo Company. Hij was een goede en belangrijke officier van de Company die ook op zijn laatste expeditie het belang van de Company vooropstelde. William Hood Treacher, de eerste gouverneur van Brits Noord-Borneo, beklemtoonde zowel op een zitting van de Royal Geographical Society[35] als in zijn eigen boek dat luitenant Witti een van de eerste en meest toegewijde officieren van de Company was.[36] Het belangrijkste resultaat van zijn expedities was dat hij ontdekte dat het meer

Kinabalu, dat al eeuwenlang op verschillende kaarten van Borneo aanwezig was, niet eens bestond.[37] Hij schrijft in zijn eerste journaal op 23 november dat hij het mysterie van het meer onthuld verklaart.[38]

Zijn werk is niet ongewaardeerd gebleven. Zijn naam staat bovenaan op een monument in Sandakan (Afbeelding 1) dat de officieren (ook Frank Hatton) herdenkt die in dienst van de Company om het leven kwamen. Bovendien is er zelfs een bergketen op Noord-Borneo die Banjaran Witti of Witti Range heet.

Bibliografie

Ács, Ferenc. [ca. 1960.] ‘Witti Ferenc Borneóban’. (Ferenc Witti op Borneo) Handschrift.
Hatton, Frank. 1885. *North Borneo. Explorations and Adventures on the Equator*. London: Sampson, Low, Marston, Searle & Rivington.
Anoniem. ‘Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén’ (Moord op Hongaarse reiziger op Borneo) *Egyetértés*. 17 oktober 1882. 3.
A Pallas Nagy Lexikona. (Groot Lexicon van Pallas) (http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/108/pc010822.html#5). (laatst geraadpleegd op 2 februari 2014).

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography.
(https://archive.org/stream/proceedingsroya74britgoog#page/n6/mode/2up). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
Anoniem. 'Slain by Borneo savages. Mr. Witti's sad fortunes in the land of the head-hunters' In: *The New York Times*. 30 oktober 1882 (http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FB0611FA3F5910738DDDA90B94D8415B8284F0D3). (laatst geraadpleegd op 2 februari 2014).
Treacher, William Hood. 1891. *British Borneo. Sketches of Brunai, Sarawak, Labuan, and North Borneo*.
(http://www.gutenberg.org/files/27547/27547-h/27547-h.htm). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
Witti, Ferenc Xavier. 1882. Diary of F. Witti, Esq., During an Excursion Across North Borneo from Marudu Bay to Sandakan. London.
Witti, Ferenc Xavier. 1882. Diary of F. Witti, Esq., During an Excursion in North Borneo from Marudu Bay to Papar by the Eastern Slopes of Mount Kinabalu. London.
Wurzbach, Constantin von. 1889. *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Band 27. Wenen: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.

Eindnoten:

1 (http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FB0611FA3F5910738DDDA90B94D8415B8284F0D3). (laatst geraadpleegd op 2 februari 2014).
2 'Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén', 3.
3 De vertaling is gemaakt op basis van de microfilm van het dagboek van X.F. Witti. Witti: *Diary during Excursion Across North Borneo*. Microfilm R06746. Met dank aan en de toestemming van Microform Academic Publishers, Wakefield.
4 'We hebben een groot vuur gestookt net alsof we op de Hongaarse Laagvlakte waren in de wintertijd, terwijl we de wolven zo ver mogelijk proberen te houden.' (Vertaald door Gábor Bécsi) Witti, *Diary of F. Witti, Esq., During an Excursion Across North Borneo from Marudu Bay to Sandakan*, 3.
5 Hatton, North Borneo. Explorations and adventures on the Equator.
6 Ibidem, 2.
7 Ibidem, 112-116.
8 Ibidem, 2.
9 Ács, 'Witti Ferenc Borneóban'.
10 (https://archive.org/stream/proceedingsroya74britgoog#page/n6/mode/2up). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
11 (http://www.gutenberg.org/files/27547/27547-h/27547-h.htm). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
12 (http://books.google.hu/books/about/Mr_F_X_Witti_s_Last_Journey_and_Death.html?id=HQfkMgEACAAJ). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
13 Ács, 'Witti Ferenc Borneóban'., 1.; 'Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén', 3.
14 (http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/108/pc010822.html#5). (laatst geraadpleegd op 2 februari 2014).

15 ‘Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén’, 3.
16 Originele tekst: ‘Az sem áll, hogy a meggyilkolt osztrák lett volna, ha csak önök otthon nem veszik “osztrák”-nak, azt is, a ki minden alkalommal hangoztatta magyarságát s az osztrák iránt való ellenszenvét.’ (Vertaald door Gábor Bécsi)
17 Ács, ‘Witti Ferenc Borneóban’. 3-5.; Wurzbach, *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 160.
18 ‘Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén’, 3.
19 Ibidem.
20 Ács, ‘Witti Ferenc Borneóban’. 4.
21 Ibidem, 4-5; Hatton, *North Borneo. Explorations and Adventures on the Equator*. 85-86.
22 Originele tekst: ‘... mily szép lesz, ha majd bejárja a világot az a hír, hogy magyar emberé Borneó tulajdonképeni [sic] felfedezésének a dicsősége!’ (Vertaald door Gábor Bécsi) ‘Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén’, 3.
23 Ibidem.; Ács, ‘Witti Ferenc Borneóban’. 4.
24 Hatton, *North Borneo. Explorations and Adventures on the Equator*. 86.
25 Ibidem.
26 Ács, ‘Witti Ferenc Borneóban’. 5.; (http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/108/pc010822.html#5). (laatst geraadpleegd op 2 februari 2014).; ‘Magyar utazó meggyilkoltatása Borneo szigetén’, 3.
27 Hatton, *North Borneo. Explorations and Adventures on the Equator*. 81-83.
28 Ibidem, 84.
29 Ibidem.
30 Ibidem, 84-85.
31 Ibidem, 72.
32 Ibidem, 86-87.
33 Ibidem, 87-90.
34 (https://archive.org/stream/proceedingsroya74britgoog#page/n6/mode/2up). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
35 Ibidem.
36 (http://www.gutenberg.org/files/27547/27547-h/27547-h.htm). (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2014).
37 Ibidem.
38 Witti, *Diary of F. Witti, Esq., During an Excursion in North Borneo from Marudu Bay to Papar by the Eastern Slopes of Mount Kinabalu*. 10.

Aanhangsel

Diary of F. Witti, esq., during an excursion in North Borneo from Marudu Bay to Papar by the eastern slopes of Mount Kinabalu

Residency, Tampasuk.
Diary.
Kept during an Excursion to the Oil-Shale at the Sekuati River, and the subsequent journey Overland from Marudu Bay to Papar.
November 4th to December 5th, 1880

November 4. - Left the Abai in the Residency's prahu, having ordered the rest of the men to leave three days later for Bongon, which place is to be our trysting spot prior to the journey up country. Datu Roumbangan is going to act as the Administrator's substitute at the Abai.

November 6. - Went ashore at Agar Agar Point, and walked to the mouth of the Sekuati; that takes about an hour's time. Where on the Admiralty chart to the north of said point is written 'Casuarina Bluff', there are in reality the 'White Cliffs' or 'Batu Putih' of the natives, and where the chart shows 'White Cliffs', exactly there is the common mouth of the Sekuati and the Kurina. The 'White Cliffs' proper are some 30 feet high, sandstone weathered to a yellow ochre colour. The piece of rocky shore interrupting the sandy beach at the Sekuati is much less conspicuous from the offing than the 'Casuarina Bluff', which in sunlight appears shining white. It is also wrong to call the locality a 'casuarina' bluff, as the trees growing there are Nibong palms, There are, however, many casuarinas at Agar Agar Point.

The Sekuati and the Kurina have one and the same mouth. The former is the larger of the two branches; both of them are fresh only after heavy rains; both uninhabited. On the Kurina lived formerly the Dusuns who are now at Luru. From the Sekuati the beach continues sandy up to Kuala Bangao; then follow Katiga Point, Kuala Luru, &c. The bar here is impracticable during the greatest part of the north-east monsoon, but a moderate south-west does not make the ingress difficult: at high tide there is upwards of one fathom of water on the bar.

We managed to take our prahu into the Kurina Creek. At the first turn from its entrance, say a cable's length from the mouth, and on the right-hand side is the locality where mineral oil emanates from a small portion of the river bed. When the spot is in full sunlight it looks all over beautifully iridescent, and we found it on our arrival. The flood tide had covered that part with one foot of water. We noticed the bubbles rising from about 20 holes, forming as many natural escapes for the liquid petroleum, and

on putting sticks into these holes the bubbles rose more freely. To occupy us part of the time we had to wait for low tide, we dug a well only six yards outside aforesaid sticks, which appeared to mark a sort of orifice; we dug one fathom deep, but could not even catch the scent; the stiff clay seems to form a barrier towards that higher part of the shore.

November 7. - Went to work early in the morning when the scene began to get dry. In the meantime we could notice that there was a three feet rise of tide, and that ebb-tide was then setting five knots an hour, which involves a large quantity of the mineral oil being each time carried out to sea, and should promise that the deposit of petroleum has an inexhaustible supply from somewhere; whether the flow be intermittent or irregular I had no opportunity of observing. When the spot had become denuded, we worked holes where the stuff was oozing out, and soon had as many springs yielding oil and water; the clayey soil itself was then found highly bituminous for a surface extent of 80 square yards. To fill two jars with crude petroleum took merely the time required to raise it from our improvised well; we also filled two kerosene cases with the matrix itself, which will give an idea of what a ton of earthy matter may yield. As we sank a couple of yards deep, the proportion of bitumen evidently increased. The rock near the well is ordinary clay containing some hydrated oxide of iron, I cannot say on what that formation may rest but in digging we now and then came on pieces of very massive lignite. Outside those 80 square yards no bitumen could be found, but we did not however carry our search far. The ebb-stream brought no indications of petroleum from up country, and people say this is the only outcrop known. The Illanuns formerly used the solidified petroleum to give the bottoms of their prahus a coating.

The foregoing may be considered to indicate the existence of a respectable well - perhaps worth while working; in that case a regular dock could be easily constructed with the means available on the spot - plenty of wood and stiff clay, so that the water would no longer interfere with the work. The river bed is here at high-water mark some 30 yards wide, but the ‘shale’ is entirely on the left bank and out of the main sweep. In any case, the locality can be utilized in making up fuel for a steam launch, which, I understand, is to ply on this coast before long.

Left the Sekuati in the afternoon. The monsoon, having taken a fresh start, makes beating to the southward difficult.

November 8. - At sunset we sought shelter behind Tandulit Point, the next headland to the south of Tambourur an (Admirality Chart, 'Ganda Head'.)

November 9. - Decided on walking to Layer-Layer, as it promised to continue blowing for several days. The prahu will take the petroleum and my report to the Abai. Reached Layer-Layer after three hours' walk along the sea-shore. Passed the rivulets of Anderasan (Datu Salembatan) and Kanyong (Sultan Salembak).

Memo. - Mouth of the Layer R. where on the chart 'Pirate R'.

Sultan Sekoyan, of Layer-Layer, received me in full dress, and was not easily persuaded to save his gunpowder. Various other chiefs came in; among Illanuns every adult is, if not a slave, at least a Datu. There we found the three buffaloes which I had ordered to be brought from the Abai. Sent these to Tandulit Point to fetch our goods. I am glad to notice here a sign of activity, half-a-dozen females weaving Sarong-cloth.

November 10. - From Layer-Layer to Tigaman: about 16 miles in 3 ½ hours; main direction, E.S.E. Tigaman: 5 houses; 25 families; headmen Limbabat and Mandalan.

Lost half-a-day, the buffaloes returning from Tandulit Point only at one o'clock. Of the men, three have already broken down; one with a badly inflamed eye, one with sore legs and a third with ague. Left the sick parties in the prahu and walked to Tigaman, a Dusun village on the Marudu side. The path leads almost entirely along the rivulets Layer and Tigaman. Creased the waterparting at an altitude of 600 feet; the same is nearer the Marudu side. Second-growth forest and some old jungle; a little bamboo and an amount of wild plantains; nowhere an attempt at planting; no house between the two places either (not as between Kudat and Luru). Slatey rock and sandstone.

Put up at the 'big house' after dusk. People at first reserved, almost suspicious: then the genial Dusun ways broke through, and we turned in as open friends.

November 11. - To Tamemison; 5 miles in 11 hours; main direction, S. Karosong: 2 houses; 15 families. Dakoton: 4 houses; 20 families.

The plain round Tigaman is well planted with rice and Indian corn. Distance to Tamemison five miles; quite a pleasant stroll. On the road the Dusun hamlets, Karosong and Dakoton. We found Datu Mamad and his village all right. He has started planting sugar-cane, and to-morrow morning is going to give us a lift in his prahu to Bongon. I accepted his

friendly offer, the country between this and Bongon having no particular interest.

November 12. - Reached Bongon and found the old Sheriff full of attention. He showed me a mineral found in the country, which, in lamplight and at first sight looked like an antimony ore. Sheriff Shea himself took it for that and intended an agreeable surprise ('Sarawak stone!')

Our proposal of travelling to the head of the Sogut Kiver by way of the Upper Tandek and Upper Bengkoka is met by the friendly advice to avoid that circuitous difficult route; or to use it only for the return voyage. I shall therefore go up the Bongon again.

November 13. - After having partaken of a buffalo, which Sheriff Shea had killed for the occasion, we started on the same track we had trodden eight weeks ago. S. Shea gave us two of his man and two buffaloes, to be at our service as far as Mumus, and then return to Bongon.

Before reaching Timbang Batu (at nightfall) a heavy rain overtook us, and soaked us most thoroughly. Never mind us but the stores.

November 14. - We are bound to make a day's halt; a whole day, as Tankal takes a whole day's travel. In the meantime it goes on pouring, and the Bongon is growing wilder.

November 15. - This morning Si Ong, the interpreter, fell out, sick with an asthmatic complaint. He was left behind in Timbang Batu; Sheriff Shae will take care of him on coming back to Bongon; at present Si Ong is in the good hands of friendly Dusuns.

An immediate consequence of our last trip on the Bongon, is that the Dusuns again visit Bongon 'City', and that the fortnightly market there could be re-opened. The Sayap-Kinorom people also descend as far as that. We could notice how the forest - path had become a well-beaten track, whereas two months ago we had to cut our way for several miles.

The rainy season seems to be in full sway hereabout, but the people are only now sowing their padi; this not only in the hills, but also at Bongon on the sea-side. At Tigaman the stalks are two feet high, and at Tampasuk the grain is almost ripe for cutting. Dressing the fields so late would imply that the rainy season for the Bongon districts has barely commenced. The mountain-chain running from Kinabalu to Sampanmangio must have its influence on the condensation of atmospheric vapours; - I mean where the range is high.

To-day, at noon, emerging on the Sonchum Reach, we saw two females in the midst of a swollen stream struggling against being swept away; up to their waists in the water, heavy loads on their backs, a single weak prop, and the younger Dusun girl clinging to the older one - and the roaring rapid but a few yards off. Thus we found them making an attempt to ford the river, but they were extricated in time. The remarkable thing was that the poor girls in their predicament did not scream at all, although their becoming upset entailed drowning.

Memo. - Correct in last Diary: Timbang to Tankal, about 16 miles in 8 hours.

November 16. - Went on to Merak-Perak, after having slept at Tankal in Siobud's house. Durahman, chief of the Kinorom Dusuns, volunteers to go with us as far as Moroli. These people had been already on the road to Tampasuk in order to fetch their goods, but ‘a bad bird’ made them turn back; they will now come at a future date, and also our buffaloes, which will be left behind at Mumus.

We are at this moment enjoying the situation, sitting with the Dusuns round the Damar-light, snug and dry, whilst outside it pours tigercats.

November 17. - Fording, in the course of to-day's travel, gave trouble, but also cause for much laughter. From here, at Mumus, the real work of our excursion begins. To-morrow we shall move S.S.E. instead of W.S.W. towards Kias, as last time. We could not now look after the copper at the latter place, the bed of the Kinorom being flooded almost to the highest mark, but these freshets are likely to bring further indications of that metal to light; I was shown copper pyrites as well, the former of a fine golden yellow and of a promising yield to the knife. The ensuing dry season will be the proper time for exploring this country as a mining region. I cannot help calling it so.

November 18. - From Mumus to Moroli, main direction S.E. about 15 miles in 6 hours, Moroli: 5 houses, 12 families; old man, Botokok.

Had to send policeman Ali back as unable to sustain fatigues of the sort in question; the man returns to Bongon, together with Sheriff Shea's men and buffaloes.

We came to Moroli by crossing the range which runs from the Tambuyukon towards E.N.E. and N.E. That range has four different ridges from 1,900 to 2,000 feet high, the southernmost of which forms the parting between the affluents to the Bongon and the Sugut. The declivities

are in places steep. The route leads through a dense forest and across three rivulets: - the Tanggal, the Kokobuan and the Lowoki. The beginning of the road lies along the Sarinchim, which torrent falls into the Kinorom just below Mumus. Only on approaching the village of Moroli we could take a view of the country 'behind' Kinabalu, as we use to say at Tampasuk. The mountain itself was all but clouded. A chain, about 4,500 feet high, borders Kinabalu to the N.E., which chain, extending S.E. to N.W., appeals like an enormous breastwork to the mountain as a redoubt, the Kopuskan valley forming the ditch, and the Tambuyukon a formidable bastion. The whole looks from this side quite impregnable. To people coming past the north of Borneo, say off Marudu Bay, Kinabalu appears in the shape of an enormous wedge, that is to say, gently sloping away towards the N.E. or East. The ascent is in consequence supposed to be an easy one from that side; but the view is delusive through aforesaid ranges. Kinabalu from the N.E. and East is evidently impracticable; an ascent of Tambuyukon Peak will be best effected from the N.W. The sky-line towards the east and south is formed by high ranges in which various peaks are conspicuous; three pinacles bearing due S.E. are said to be in the Tinagas country. Moroli itself is situated on the north-western face of what seems a circular basin 1,600 feet above the sea. The soil hereabout must be fertile, as Moroli supplies the Kinoroms with rice during the present dearth; besides rice, all the usual produce is grown, amongst it much tobacco.

The people differ in their clothing and ornaments from those we left in the morning. The men wear their head-dress in form of a nightcap, and tie it down to the lower jaw, which makes them appear as if they had tooth ache. Then the men war armlets, hip-circles, earrings, and that awkward spiral round the neck, like the girls up Kudat; their ordinary dress, however, consists in the fig-leaf waist-cloth and nothing else. I noticed females who wore a jacket without sleeves made of some fibre. Their complexion is remarkably light; but that cannot make us sympathise with them, as they are rather a suspicious lot. I doubt if they will assist tomorrow morning in carrying our luggage, as the Kinoroms did, as far as this place; being paid for it of course. We are next bound for Tolungan

November 19. - Serapan: 2 houses, 12 families. From Moroli to Bundo, about nine miles in four hours; main direction, S.E. Bundo: 3 houses, 10 families; old man. Lunkad.

Awaking at Moroli we found ourselves in a dense fog; a veritable fog. How that reminds us of the old country! We were able, however, to leave as the sun rose, and in doing so we had first to descend 750 feet, which only took 20 minutes, as ground and grass were so slippery. Having thus reached the bottom of the valley, we found ourselves at the side of the Kopuakan river, one of the two heads of the Sugut. The Kopuakan soon increases from 12 yards width to 30 yards and more, as it flows from near Moroli, first to the south and then to E.S.E.; the average depth may be three feet, and the gradient 1 in 150; its water is almost limpid, carrying but little sediment at the time. About a mile beneath the foot of the Moroli slope the Kopuakan receives on its left shore the Lowaki, a rivulet which we crossed yesterday when on the road to Moroli. At the junction stands a single house with a couple of families in it. Two miles further down the Pandilsion joins; and at other two miles distance we crossed a third affluent, the Selapan, at the hamlet of the same name, which is but a half-anhour's walk from Bundo, our present station. Our principal track was a zigzag in the Kopuakan both shores being covered by virgin forest. These shores are in places steep; the boulders in the river are serpentine, of a light greenish hue; and the gravels are derived from trap and from a metamorphic rock, with a marked greasy feel. The villages of Sesapan and Bundo form the Tolungan community, and, strange to say, these Dusuns profess to be one tribe with those of Timbang Batu and Tankal; their being now so distant from each other could certainly be explained by migration to fresh planting grounds, as alluded to in the diary of our last excursion. One connecting circumstance is certainly agreeable to us, namely, that these people welcomed us as kindly as their brethren down the Bongon did; we are again quite at home, and I may add, we are used to be so among Dusuns. There is nothing new about the Tolungan men, except that they tattoo themselves. The effect produced is quite the same as frequently seen on a stripped ‘Jack’. I told our self-pricked friends here that while men do the same thing, for this and that reason - though I am not aware really of any reason at all; however, I thus learnt that tattooing here distinguishes the men who have slain a foe in an inter-tribal war. There are five such warriors in the three houses of Bundo. The ornament begins below the stomach and rises to the shoulders, like the skirt of a coat, then down the upper arms; here the two or three parallel broad stripes end, and the fore-arm on its inner side shows a number of narrow stripes. These latter are more numerous if the man-slayer be at the same time well to do.

Durahman of Merak-Perak returns to Kinorom from here. Two men on the sick list, but the rest arranged to-night a combined Dusun-Bajow entertainment, and danced furiously after having in the morning forded the Kopuakan eighteen times. These Dusuns have among their musical instruments one which might be called a bagpipe without a bag, that is to say the bag is replaced by the shell of a pumpkin sort of vegetable.

The information I could collect about the topography of the Sugut river, is the following: - The Dusuns say it takes them as a rule seven days' travel to reach the mouth of the Sugut, said to be a three-branched delta. At one day's distance from here (Bundo) lies the Tinagas country. Between that and Bundo the Mokodao and the Kopuakan join, forming a broad stream, which from thence bears the name Sugut. Both the Kopuakan and the Mokodao are entered by prahus, which can go up the Kopuakan nearly as far as Bundo. The Mokodao is said to be bigger than the Kopuakan, and to take its rise from Kinabalu itself, as the Kopuakan in its turn does from the high range girding that mountain to the north-east. From Tinagas follow down-stream the villages of Inopod, Likabao, Inokaag and Luluidan. At this last place live Mahomedans who call themselves Tambunwas, of whom I could only learn that their chief is one Pangeran Saliudin. Below Luluidan are found again Dusuns in Talidusan and Pitas; then follow the Tidongs, Mahomedans who were driven out from their country to the south of Siboku by the Muruts (?); the Tidong villages, Datu Mamad of Tamemison told me, are half-a-day's travel from the mouth of the Sugut,

The Sugut has down from the junction of the Kopuakan and Mokodao a number oftributaries which are mentioned by the natives in the following succession: Molitwao. Kaingaran, Manzalu, Kopugian, Tiagas, and Komonzi.

N.B. Near the Tidongs' place a lake is said to exist of large extent, and ‘full of alligators’. The Paitan seems to be much inferior to the Sugut, and there is no truth in the report that they unite in their upper course.

To-day it was a fortnight since we took the field at the Sekuati.

November 20. - Mawad: 6 houses, 18 families; old man, Lampei. From Bundo to Mituo: about 6 miles in 2 ¾ hours, main direction. S. Mituo: 8 houses, 32 families; old man, Borontei.

Of our two sick men, one, policeman Alun, had to be left behind at Bundo; the poor fellow was down with fever, and will be taken back to Bongon by Dusuns from Timbang Batu, now living at Bundo. On the

road to Mituo we went over a hill, the soil of which is a ferruginous clay with a large proportion of yellow mica in it. On one spot there is a small spring of weak brine, which supplies the people with salt for many miles around; in fact, we found a number of Dusuns on the spot carrying off salt water in their bamboo receptacles. They mix the brine as it is with their dishes without resorting to evaporation. Another such salt spring is said to occur up the Seasapan river which we crossed yesterday.

Moving then to the south, we came through the village of Mawad, 1.000 feet above sea. Between that and our present halting-place, Mituo, Kinabalu was seen free from its load of clouds, just long enough for a bearing: 276 degrees, or say from Mituo, W. ¾ N. The country here is much undulated - not one acre of level land; and the high range bordering the eastern slopes of Kinabalu appears still more distinct than from Moroli. Between Mituo and the mountain the villages of Nolumad and Tampulong are said to exist: old jungle, deserted fields overrun with long grass, and the padi grounds in use. Rice is grown intermixed with Indian corn, and the caladium with sweet potatoes. The later wholesome and abundant vegetable forms a main part of our diet now that we live on what we can barter from village to village, an experiment we have tried since leaving Mumos, and are none the worse for it being so well stocked with trade goods we may hold on for another fortnight yet, the only difficulty likely to arise being from the breaking down of more of our men; we are still a dozen strong, but two of them merely stumble along and can carry nothing. I propose to strike out for the south as long as reasonably possible, then try and make for Papar. I should be sorry if we had to go down the Kinabatangan, much rather than Padas.

But talking so much of our worthy selves, I never said that our new acquaintances are of an agreeable disposition, and in appearance compare favourably with the Dusuns on the west coast, being a finer set of men and evidently unbastardized. They are not more savage either, although many of them are tattooed, and all use the blow-pipe (in Dusun ‘Sopok’ not ‘Sampitan’) as their main weapon. To the one end of the blow-pipe is always made fast a spear blade. They never heard the report of a rifle; and believed us that it is much better never to become acquainted with firearms in any way. I noticed the homespun of these people is not uniform bluish gray but striped with black.

November 21. - From Mituo to Mokodao: about 6 miles in 3 ½ hours; main direction, S. by W. Mokodao: 4 houses, 20 families; old man, Pangsang. From Mokodao to Lasas: about 8 miles, in 1 hour; main direction, W.S.W. Lasas: 8 houses, 36 families; old men Timbang and Linkapan.

While the last four days it had fortunately rained only after sunset, today it poured in the morning as well. From Mituo we travelled towards Mokodao, in a S.S.W. course. Having crossed the Padi Hill, south of Mituo, Mansilas Village was first reached. The people there waited for us in a large gathering on their 'common' and offered a couple cocoa nuts, a rare gift in these parts. Crossing then the hill of Paras (1,300 feet) we came, on its southern slope, to an outcrop of the same mineral of which Sheriff Shae had given me a sample. (I shall remark on it further in the 'General Report' that is to accompany present Diary.) A different sort of blow-pipe from the one available hereabout will settle the matter hereafter. Should the mineral prove of industrial importance, the water-carriage will be at hand, for at the very foot of Bukit Paras flows the Mokodao, the southern branch of the Sugut, and is, during the wet season ascended by small coasting craft as far as this place. The river-bed is some 30 yards wide. We crossed to the right shore where the village Mokodao stands on a level meadow. There we rushed into the old man's house just as a heavy rain-cloud burst; the shower over we went on to Lasas, our night station. This kampong is situated on the left bank of the Langasan, which river falls into the Mokodao.

To the east of Mokodao is conspicuous the cone of Lassat, to the seaward of which live the Dusuns of Kagasingan, now in a feud with the Kinorom people. The difference in the number of slain is exactly one, and that has still to be made up. The Kinoroms have the advantage. One day I hope to visit those Kagasingans. They will, of course, know that we and the Kinoroms went through the ceremony of spilling a fowl's innocent blood. I wonder whether they revers the adage, '*Les amis de mes amis, &c.*'

Moving along the Lagasan we caught a glimpse of Kinabalu, W. by N., always taking its highest pinnacle. The mountain from here appears in much less grandeur than when viewed in south-east. The road from Mokodao to Lasas was over easy ground and through a bamboo forest.

Settled among the Dusuns at Lasas is an old Bajow, who lived here these last six years without moving to the coast. His companion is a runaway Palawan slave. The Bajow's name is Damerang; his livelihood he derives from growing padi, since he failed in trade.

November 22. - Bonkud: five houses, 15 families; old man, Gunranad; from Lasas to Koligan about 12 miles in five hours; main direction, S. by W. Koligan: three houses, eight families; old man, Salong.

The old man of Bundo, Lunkad, only this morning parted company with us. We succeded in picking up a little reinforcement at Mituo and also at Lasas.

More rain, more tattooed men, and plenty of leeches. Under considerable loss of blood through the latter, we crossed the parallel of the 6th degree. A hill between Lasas and Bonkud excepted, the ground travelled over to-day was mostly level, in 1,000-1,300 feet above sea. Between Bonkud and Koligan extends a plain which took us two hours to traverse, and would be accordingly some five miles broad. The limit of its extent towards the east seems to be far off; towards the west that limit is formed by a spur of the Kinabalu, called Dalidi Nabalu. The vegetation, where not old jungle, is strong bamboo. Crossed besides the Lagasan, the streamlets Pangakatan and Luan, both belonging to the Sugut system.

About Koligan, our quarters, nothing particular is to be said; the same about Bonkud, which we came through, except that at latter place, the community were assembled to witness the killing of a tame pig; proceedings were of a peculiarly cruel sort.

Many spring-traps are set in the bush which have no warning tablets about them but for the keen eye of the Dusun. Our guide pointed out to us how those traps are constantly set close by the foot path, which path itself is often quite obscured. Wild pigs and wild buffaloes abound in these forests, as also deer and other game; and a travelling party could always procure some food in these regions. But the larger animals, as elephant, rhinoceros and tapir are totally absent. The natives were astonished on being told that the ivory handle of a kris was carved out of the tusk of an animal living in herds down the Kinabatangan, the name of which river, I may mention, is by the Dusuns pronounced ‘Nabatangan’, in analogy to ‘Nabalu’; the ‘Kina’ has for the aborigines nothing to do with it. Why should it? That prefix to all those names has been adopted by the Bruneis and other people on the coast for phonetic reasons, I should say. Afterwards followed the tale of Chinese settlements as having extended so far north. I took occasion to remark on this point in a former diary. But let me now meet the favourite argument by engaging to point out for every Dusun with a so-called Chinese cut of features at least one other Dusun with an accidental Caucasian physiognomy; and the fair, even rosy complexion of many of these people will certainly tend to bear out my

opinion, already expressed, viz., that no Chinese colonies ever existed in the very north of Borneo. Almost everything in which the Dusuns differ from the generality of the Malayan family is attributed to an infusion of Chinese blood; and some glazed teapot found in a Dusun village is eagerly taken for a monument set by the celestials themselves.

But to return to the locality we are now in: the men wear on a rattanstring round their nech a short knife, the handle of which is invariably a boar's tusk. It looks quite a pretty addition to their scanty wearing apparel.

The rice-stalks are as yet little above one foot high. Coming past a field-hut ('sulab'), an old tattoed man asked us whether we could give him some tin (for his fishing net), - an edifying request to us who are ourselves after that metal. A trip up the Sugut during the dry season will make it possible to search the drifts in all those rivers. Many of the beds are likely to be left clear then. The fine sediment in them is derived from crystalline rocks, such as syenite and gneiss.

November 23. - From Koligan to Danas: about 7 miles in 3 hours; main direction, W.S.W. Danao: 8 house, 36 families; old men, Pandahan and Linkanad.

Here at Koligan we saw the first glazed potteryware inland, or rather the Dusuns themselves offered it for barter; one piece was a sort of teapot representing a fantastic bird, the other a miniature jar. Their parting so easily with these articles would imply that the old china craze has not penetrated to this secluded village.

The journey from Koligan to Danao brought us face to face with the lake-problem. Our track had so to say cut into the dotted shape in which the Kinabalu Lake appears on the geographical maps. Now the Dusuns further north had always spoken of an extensive place called Danao, around which the villages are scattered so that you can see them all at a time. 'Danao' in *Malay* means lake, in Dusun, however, it has no signification, at least so far as I am aware, but for 'lake' the Dusuns say 'Linatong' and accordingly, on being questioned whether there be a sheet of water at Danao on which they could paddle about, they said there was *none*. When coming to Mituo and Lasas we heard of a lake on the mountains between Koligan and Danao, but that the Dusuns were afraid of going near it, there being all sorts of monsters in that lake, the water of which is quite black. However, a tattooed man, and therefore a bold fellow, engaged to lead us close enough to that dreaded spot so that we

could see for ourselves. The extra fee was to be a petticoat for his wife. He candidly asked payment in advance, as he was almost certain ‘sada tagsio’, i.e. ‘big fish’, would devour us altogether.

From Kaligan we ascended to 2,200 feet - a steep forest clad slope. There, on a small clearing, the two companions of the tattooed man remained behind whilst the rest plunged into the jungle due south; the path towards Danao leading W.S.W. Now the guide seriously questioned us whether our ‘sopok tatipui’, that is ‘fire blowpipes’, were all right. We assured him on this point. When we had walked for a mile's distance from above-mentioned clearing the Dusun exclaimed: ‘There, I won't go any farther!’ and we saw an opening in the dense wood, which opening proved to be a meadow of about an acre's extent, overgrown with a peculiar short hairy light green grass such as none of the native present had ever seen before. The whole looked much like a hoax, but we could confidently refer its origin to the Dusun nursery. The spot itself perhaps becomes a pond at periods.

When afterwards meeting a couple of strange Dusuns, we again inquired about the lake, they were evidently horrified in consequence and said they did not know, ‘but if we wanted water we should find some a little further down, and good.’

Having returned to our companions, we descended towards Danao. This name is given to a plain of an oblong form, extending some four miles by one, running S.S.W. to N.N.E. The plain is 1,600 feet above sea, is surrounded by mountains on each side, and looks like a dead level throughout, only, about in the middle of it, a low hill admits of a good view. The plateau is, in its northern portion, watered by a brook, the Manzanaban, which meanders across it and which is utilised for wet padi cultivation in a strikingly neat way. The peasants in Upper Italy scarcely take better care of their fields. Only some twenty acres are now in growth, the stalks being ten inches high; the rest of the plain is mostly covered with Lalang (Antropogon), and the swampy parts are marked by the profuseness of that grass. Through the southern portion of the plain flows the Linogu, which river is said to be one of the two main sources of the Kinabatangan. Inspecting the Linogu was to be put off until to-morrow, when we shall come across it. The surface soil is the same rich black mould as on the Abai plain. Altogether Danao resembles what the Abai plain must have been a long time ago before the hills there were denuded of the forest. On the skirts of this plain, and partly on the surrounding slopes, are situated the villages of Ludangan, Rugading, Kitontul, Marakao, Mattan

and Kondavayan. Danao itself is more towards the middle, in fact, in the central position; near to it, on the flat, stands Kondavayan. Perhaps for the former reason, and certainly for its being the largest village, Danao gives its name to the whole district. The plain may have about 1,200 souls.

Among the conspicuous mountain tops, forming apparently the outskirts, and of which the bearings appear on the map drawn up, the Boliskadus stands in S.W. by S. The same may be over 6,000 feet high; for the other mountains the natives themselves can give no distinguishing names.

Considering that this plain is a remarkable spot, an oasis in a huge virgin forest, it ought to be introduced into geography under some distinguished name connected with the Company under whose auspices it has been visited for the first time. I, on my part, waive the customary privilege.

The problem of the great Kinabalu Lake, I venture to assert, can be safely considered as solved. When Alexander Dalrymple, more than a century ago, was first told about the lake, the name ‘Danao’ no doubt contributed to the diffusion of an erroneous geographical notion, and the same with the vague reports of the monster-haunted water meadow. No man in Danao knows about a real lake, though they are accustomed to walk far into the country south and south-east. For aught I recollect, it was the accomplished Dr. Petermann who, as cartographer to the R.G.S., first put down the Kinabalu lake where it appears on all the modern charts of North Borneo; it was done so on a map of Borneo drawn in 1852 (?) and dedicated to the subscribers to the Borneo Church Missions; on the old chart, by Valentyne, the lake appears south from Kinabalu and in a smaller compass.

But to return to Danao, where we are staying at present. The people grow, besides rice, &c., sago and tapioca; this is noteworthy: they also rear goats.

A pretty custom prevails among them in welcoming a visitor. The old man's young wife walked up to me, having moistened rice in a small bamboo, I had to open my hand and she poured some grains on it, after which the rice was again put back into the bamboo. That opened their hospitality, and I may subsequently partake of their rice and betel. They are not so barbarous as to call me ‘Tuan’, they simply say ‘Pinai’, which means friends. Formerly the Danao Dusuns were head-hunters. In this house are yet kept three dozen skulls, forming no doubt an heirloom. It would be bad taste, perhaps, to ask them to barter one of those smoked human top-ends. Among the skulls in question, I noticed two which were taken from children, and it is remarkable how firmly set and how white

the teeth in all of them are. Quite a temptation if I were a ‘travelling dentist from America’. Betel chewing does not seem to injure the enamel permanently.

November 24. - From Danao to Tambiyao: about 10 miles in 4 hours; main direction, S.W. Tambiyao; 5 houses. 16 families. From Tambiyao to Kiawawi: about 3 miles in 1 ½ hours; main direction, S.W. Kiawawi: 7 houses, 20 families.

I am sorry I did not succeed last night in taking a meridian altitude. The nights are always rainy; and in the daytime clouds and mists interfere with terrestrial observations. In this respect travelling by day is far more pleasant.

On leaving, this morning, Danao, we saw the Kinabalu towering above the clouds, and found the highest peaks bearing 315° and 323° respectively. The bearings taken as a check to the dead reckoning, the position of yesterday's standpoint on the hill results as in latitude 5° 47' N., longitude 116° 54' E., Greenwich; or, say: Kinabalu, N., 41°W., distance 25 miles.

The Linogu, called by the Dusuns the origin of the Kinabatangan, cannot well be the source of anything less than that. The Labuk and the Bengaya rise just as little in the Kinabalu-moss as the Paitan does. The bed of the Linogu is here 1,550 feet above sea, and the river has much of the character of a torrent. It rushes down a valley which lies W.N.W., E.S.E., for about two miles from the plain, when the Linogu valley, here rather a precipice, takes a sharp turn towards N.N.W., that is, towards Kinabalu proper. The river widens when nearing Danao Plain and leaves the same in a south-easterly course. Where we forded, the river-bed is about 40 yards wide, the water at the time being not over two feet deep and perfectly limpid. The boulders are a porpbyritic granite. The right slope of Linogu Valley is formed by a mountain ridge (2,560), along the crest of which leads the path to Tambiyao. That ridge is exceptionally covered by long grass only, and from its foot towards the plain the undulated country is strewn with huge boulders of granite, which are evidently erratic, as the living rock thereabout is a compact quartz. At present those boulders are entirely out of reach of the river's agency. In times of heavy floods the Linogu certainly converts part of the plain into a swamp (jointly with the aforesaid Manzanaban), but even then nothing worthy of being called a pond is formed; the locality is simply more or less marshy

at times. No tradition exists among these people about the early history of their haunt.

Where the road to Tambiyao leaves aforesaid mountain-ridge (descending to 1,850 feet), the Nanut rivulet flows towards the east. Tambiyao again is situated at a height of 2,420 feet. The ground is disagreeable to walk over through its prickly scrub and sharp long grass. In the basin towards N.W. of Tambiyao are visible the houses of Poringan. We walked from Tambiyao to Kiawawi after a couple of hours' rest. All the land between the two places is overrun with second growth. The village is situated on the northern side of what seems to be an important valley. We met at Kiaweawi a number of men from Tuhan who had brought sea salt, they themselves procured that commodity from the Bajows.

Pinusuk, a place on the road to Tuhan (wrongly called by outsiders 'Tiang Tuan') is but a day's travel from here. Between Pinusuk and Tuhan occur in in succession the villages of Mimboyon, Gundasang and Kinscraban (Inserban), all in the tobacco country, and in the immediate vicinity of Kinabalu. Aforesaid villages are the stations on the Tampasuk-Kinabalu route beyond Kian towards the supposed 'lake'. The Dusuns say the distance between Tuhan and Danao can be walked in four days.

We are next bound for Tambunan, the people of which 'take their water from the Pagalan' i.e., Padas River.

November 25. - From Kiawawi to Mukab about 4 miles in 3 ½ hours; main direction, W.S.W.

The valley of Kiawawi, running from east to west, is more properly called the valley of Kanupir, from the river which flows at its bottom, as a tributary to the Linogu. We crossed the Kanupir at a level of 1,700 feet, and found its bed 20 yards wide, descending to it from the village of Garo. On the southern aspect of the valley, and about opposite Kiawawi is situated the village of Rasdagnag. From the height behind Kiawawi is visible, bearing N. 103° E., the peak of Mentapok, asserted by Dusuns to be even higher than Kinabalu. This mountain (the Mentapok) appears of the shape of a Phrygian cap, and it is perhaps over 30 miles off. I should suppose it to be situated not far from the junction of the two Kinabatangan head branches, according to my idea of the locality of that junction.

The Kanupir takes, a couple of miles above Garo, a turn from the north, *i.e*. from Kinabalu. Ascending the steep denuded slope opposite Garo, we noticed that a branch of the valley runs S.W. We are likely to

have to cross that part by to-morrow, but at present find ourselves at Mukab, 2,840 feet above sea-level. This community is largely growing tobacco. The Bajows from the Patatan and Inanam visit it for that reason. No tobacco now in leaf. People here set foolish prices on all other commodities than tobacco; but we are in the happy position of wanting nothing from them.

Four of our men are shaken by a roaring fever, but the rest are yet strong enough to bring the sick parties to the coast; the poor fellows battle bravely against having to remain behind. Walking is more tiresome in this scrub than it was in the virgin forest, where we were continually going up and down hill. Ague in this case is no doubt due to fatigue, and to the exposure to wet, through rain, and still more perhaps to the cold water of all these rivers. The climate itself is most genial; and, strange to say, the nights are lass cool than to the N.W. of the big mountain. Those of our party who are not down are in such good spirits as to busy themselves with sewing new jackets [...] 'in case we should come to Labuan', as we are literally in rags.

Only yesterday my men were told that our march goes on to Papar; until than I kept them in the dark as to the goal of our journey, having regard to the idea current on the N.W. coast, that 'behind' and to the south of Kinabalu live cannibals. Now, when the spell is broken, and when in particular the adventurous spirit of the Bajows has been kindled they seem to like the prospect; their reply was: 'As long as you, Tuan, walk in front of us we will follow you, let it be to Banjermassing.' [...] There is one thing which makes our natives such good material for similar excursions; bravery in combat scarcely gives a man so much credit among these tribes as when he has walked so many miles further inland than the 'old men did'.

Here, at Mukab, they brought a poor Dusun with his foot half rotted away above the ankle-joint. He offered a couple of fowls if I could help him. The gift was declined, but all that was possible was done for him. These fearful cancerous sores are frequent among the hill tribes, although the people are quite free from syphilis. When at Tolungan a heavy demand was made on our flax-lint, &c.

As we approach the coast the Dusuns become a tribe musical in brass; the instruments being supplied from Brunei, by way of Patatan. At Mukab the bell-metal pans are going all day long. People further inland have bamboo instruments instead and pretty songs of their own. The latter are

especially taking when given by young girls. They also sing in chorus, when the melodies almost bear the character of hymns.

November 26. - Tindaon: 12 houses, 60 families; old man, Gudan. Sumalang (Garah): 8 houses, 50 families; old man, Bansing. Nulu: 9 houses, 20 families. Pinowantei. 11 houses, 59 families; old men Liugai and Sagama. From Mukab to Pinowantei; about 8 miles in 4 hours; main direction, W.S.W.

If a traveller were first to become acquainted with the Dusuns of Tambiyao, Mukab, and Sumalang, he would scarcely take a bias to the tribe, as these are greedy, inhospitable, and addicted to lying. Never mind instances in this place, but the accusation is justified.

Travelling from Mukab to Pinowantei, we crossed two valleys and one mountain-ridge (3,200 feet). The configuration will be best understood from the result of a running survey carried on during these rambles. The southern branch of what was first called the Kiawawi valley has at its bottom the Sumalang torrent, and on its slopes the villages of Mukab, Tindaon, Kiwalalo, Nogaros and Sumalang or Garah. The whole is a well peopled tract of land. Through the northern branch of it flows, as already stated, the Kanupir, an affluent to the Linogu (Kinabatangan), and the Sumalang, in its turn, is an affluent to the Kanupir. The drift in these streamlets contains a large proportion of opaque quartz and clay nodules of a cream colour. The main part of the gravels is composed of serpentine and of the waste of the mountains in the back-ground, no doubt a granitic formation. The surface soil consists of a ferruginous clay; and, where landslips have occurred, the earth appears of a brick-red colour, strongly contrasting with the green vegetation on these hanger-like slopes. Crossing the range towards S.W., one comes to, just past the ridge, a village called Nulu (in 3,200 feet). The slopes of an extensive valley are almost entirely planted with rice, tobacco and sweet potatoes, only on the crests stands the old jungle. The padi, they say, yields but poorly at this elevation, and they make up for that by dressing such extensive grounds. A fine outlook to the south-east shows the country as one continuous mountainmass; but the centre of it seems no longer to be Kinabalu. The chains rather group round some stock to the south-east of Kinabalu, evidently the Mentapok, alleged to be the very highest mountain top of Borneo.

Walking on towards Pinowantei, a herd of buffaloes was met, on what might be called in this part a flat meadow. Buffalows here are reared for no other purpose than food, they are of a heavy breed. The slopes are not

practicable for any cattle, and the people don't know the plough as yet. A buffalo is here worth twenty tinokals or $40 (while at Tampasuk a fine riding bull costs $12 a head). The tinokal at $2 forms the unit of value, and is taken from a small gong-like instrument. Nobody remembers buffaloes being brought from outside into this tract of very difficult ground, else it would offer a chance for traders from the coast. The hill rice is sometimes grown on declivities of 45 degrees. The necessary recourse to that alone excludes any fitness of this soil for higher objects of planting. The rice is of a peculiar description, retaining a reddish colour even after being boiled. If I am not mistaken, I noticed sandstone cropping out in the valley.

Pinowantei is a considerable village, and we are, apparently, welcome in it. People from here visit the head of the Inanam and also the head of the Papar river; to the latter it takes them four days, to the former only two. We are now past the meridian of Kinabalu by one point, and we ought to approach the Nabai country, but the people even yet know nothing of the existence of a 'Nabai', and call their own district Parsa. They do, however, speak of a *Tabai* which is, according to them, far off 'where the Muruts live.'. They mean *Brunei* by it.

These Dusuns have a way of their own in striking fire. Steel and flint is replaced by a fragment of china and a small bamboo cane. Their tinder is sure to burn on the first stroke. From fire to water: pipes of bamboo are laid at the crossings of most of the numerous streamlets, and also lead to the fields, forming neat little fountains (native aqueduct).

November 27. - Rumuyu: 8 houses, 30 families. Garas: 6 houses, 24 families. From Pinowantei to Paho: about 6 miles in 3 ½ hours; main direction, S.W. Paho: 20 houses, 80 families. From Paho to Malaud: about 5 miles in 2 ½ hours; main direction, S. Malaud: 4 houses, 10 families.

At sunrise the Mentapok was visible, bearing N. 93° E., a bold lofty peak; and in N. 118° E., a conspicuous mountain was turning towards us the shape of a fountain.

On descending from Pinowantei to the valley, we first passed Rumuyu village, where is a clearing planted with coconut and betel palms. Then we traversed the Nukaton and noticed the bottom of the valley widening to a flat, on which occur some half-grown sago trees. The ascent towards the southern ridge led over terraces in the mountain slope, on one of which stands the village of Paras. The ridge is crossed in 3,200 feet. Visible in this valley, besides Garas and Rumuyu, were the villages of

Penompok, Kalambuan and Tabobonan. We saw the Menzango emerging below Penompok. The Menzango receives the Nukatan and belongs itself to the Linogu (Kinabatangan). The valley on the southern side of the 3,200 feet ridge first appears like a circular basin without an outlet. Same basin was later on found 700 feet deep and running from west to east, generally speaking; through it flows the said Menzango river, and there stand a score of houses called Paho.

From Paho we travelled due south up a branch valley in which the Tambiluan brooklet rushes towards the Menzango. That branch valley in closed by a saddle which, being crossed in 2,900 feet, opened to us the valley of Malaud. The latter includes a small plain (2,450) traversed by the Malaud river, issuing from it through a chasm towards E.N.E. The Malaud was deep and rapid enough to almost drown one of our men, who, not knowing how to swim, let go his parcel when thrown off his legs in fording. The loss is not great considering the man is all right. The village of Malaud consists of a few dilapidated huts.

To describe the nature of the ground travelled over to-day, the pen should be first dipped into mud: that will answer for the main feature. But how to depict the scramble up and down these nasty slopes? Let me say that the Dusuns are in the habit of digging steps with their spears just to get a momentary foothold, but the step slips away under the weight of the next person; down you go along mud slides, at the end of which you plunge into a slush, after having cut your hands over and over by the sharp long grass and prickly scrub. The cause of all this, the rain, we are accustomed to, but the effect is simply sickening in this part of our route from Marudu to Papar. On the whole, I should not recommend November as a time for travels inland.

November 28. - Lampada: 5 houses, 15 families. From Malaud to Gumalong: about 6 miles in 3 hours; main direction, S. Gumalong: 7 houses, 20 families.

From Malaud we moved up the valley which runs south. In it flows the Malaud river mentioned yesterday, which, however, at about half-a-mile from the village, appears as coming from the south-east. At that point it receives on the left side the affluent Minonun. Picking up a handful of the river sand, I noticed in it minute scales of a plumbaginous mineral; it is sure to be nothing better than slate, but it soils the paper, though not so freely as graphite. I also happened to pick up a pebble, which shows the same characteristic as the smaller particles; and I intended to examine the

deposit further up stream, but above the junction the gravels no longer contain these bluish-black laminae. The rock in the bed of the Minonun, which we had to follow. Is a quartz-veined sandstone; it would therefore appear that the Upper Malaud flows through a region of argillaceous rocks.

At Lampada we only halted to engage a fresh guide. It is noteworthy that for its last five days' travel we could not get Dusuns to lead us further than a couple of villages, whilst behind Kinabalu the same natives went with us from two to four days. There in fact we engaged them by the number of nights; these here insist on their being back in their own village before dusk. We can never settle with a man who is himself homeward bound. For if we ever meet one hereabout, where so little intercourse exists between one village and the other, the man certainly tries to impose upon us; and as a rule he pretends to intend returning, according his own business, no sooner than ‘after to-morrow’. But in fact there is no business of a Dusun's which he might not profitably abandon for the ‘job’ of taking a white man so many miles further on; they clearly know that. In consequence you are always sure to be nerved. It is understood that the ‘Cicerone’ takes half a hundredweight of your goods on his back.

People here do not seem to keep their agreements so faithfully as those further north; for yesterday the men that were paid to take us from Pinowantei to Malaud ran away during the halt at Paho.

At Lampada we had a fine view of ‘Nabalu’; it bears N. 14° E. I should assert that the mountain from here appears under its most imposing aspect.

Memo - The Dusuns of Pinuruk are said to be able to ascend from their side (S.E.) to the very highest crag of the mountain; and they are even reported to do so occasionally. I could not learn to what purpose. But one thing struck me, namely, how the folklore regarding Kinabalu varies according to districts.

The Minonun rivulet receives at the foot of Lampada the Piouo, a torrent. (In the Malaud and the Minonun many fish-weirs are set.) We continued up the Piouo, and then crossed a ridge 2,940 feet high, whence 170 feet descent and 840 feet rise brought us to Gumalong, our station for the night. Old forest on the hill-tops around.

Coarse pottery is the chief industry here.

Tattoed man are getting scarce.

November 29. - Mongis: 12 houses, 24 families. From Gumalong to Tambunan: about 12 miles in 8 hours; main direction, S.W. Tambunan: 12 houses, 80-90 families; headman, Gurongod.

The houses are roofed with bamboo and frequently the roof is horizontal, making these dwellings look like cages. The floor is as a rule only high enough above ground to leave sufficient room for a stye. In consequence one has to spend the nights, so to say, 'dos-à-dos' with piggy underneath.

The females don't know foreign cotton-yarn as yet, while their sisters up Sugut know it and like it; but these here are as keen on needles as those. Needle in Dusun is 'louse'; in grateful return you get from these people what the plural of that word signifies in English. They are sadly infested with that wingless hemipterous insect. No vanity whatever about the girls; they are smutty-faced and toozle-headed. We yesterday passed a number of rustic damsels whose hair was quite carroty from neglect. This may have given rise to the report of fair-haired people living somewhere to the south.

We changed our position to-day from 3,200 feet to 2,100 feet, through a number of levels, which on the whole show an easy lay of the ground; in fact, this eight hours' walk from Guamalong to Tambunan was quite a repose after the pedestrian drudgery of the last week.

On the road we made a short halt to Mongis, which is situated on the southern banks of a morass. The latter, a knee deep bog, has about half a square mile's extent, and is 2,600 feet above sea. From Mongis we moved in a valley running south-west towards the plain of Tambunan. At Mangipangi the valley begins to widen; it terminates in a very extensive plain. As far as we could see when walking up to this village, the plain is under wet padi cultivation, the irrigation being facilitated by various running waters, the course of which I shall best ascertain to-morrow from an elevated point of view. The village of Tambunan, an improvement on the communities of late, stands on the north-eastern outskirts of this plateau, which is 2,100 feet above sea.

The ground travelled over to-day bears a much varied vegetation, but the old jungle is mostly left on the highest parts of the mountains only. Also the bamboo, which, between Bongon and Danao occupies perhaps one-fifth of the forest land, is rather scarce hereabout. A herbaceous plant with prickly leaves and an eatable fruit, but growing wild, is here called 'Nabai'; the one I noticed this morning was a dwarfish fir-like tree. But the casuarina, which is supposed to be the only conifera within the

tropics, thrives, as a rule, only on low, sandy sea-shores. I have since heard from Mr. A.H. Everett, that a mountain casuarina is known.

The Tambunanians, our present hosts, seem to indulge occasionally in a little headhunting. There are many skulls in the old man's house, some of which look very fresh indeed. The lower jaw-bone is wanting in them. The taste of the Dusuns in this respect is manifold. In most villages the skulls of monkeys are preserved; in others those of deer or pigs; in many only the lower jaws of deer, the carapaces of land tortoises, the bladders of goats, and the drumsticks of fowls. However, the collection of crania here, at first sight, unnerved our men a little, considering that the Dusuns were pouring in whilst the inspection was going on. Later in the evening we managed to get up a concert and dance; and after that, I think, all enjoyed a quiet sleep.

No white men ever visited Tambunan before, and the people are eagerly questioning *where we come from*. In the first part of our journey we were asked '*Where are you going to?*'

November 30. - From Tambunan (village) to Papar (village): about 12 miles in 7 hours; main direction, W.N.W. Papar: 12 houses, 30 families; leading man, Mongei.

Our first thing in the morning was to inspect the Pagalan (Padas) river, which emerges on the plateau at what might be called the north-eastern corner of it. The river issues from E.S.E. out of a chasm-like break in the mountains, and flows towards S.S.W., in which latter direction also lies the greatest extent of the plateau. Close to where the Padas appears it receives the Mahuva rivulet, along which we travelled yesterday. That and another affluent, the Sonsuron, give the Pagalan, *alias* Padas, only a width of twenty yards. Its depth is here about half-a-fathom, but a short distance further down lie large boulders. This, in connection with what the Dusuns told me about the bed being frequently blocked up between this and the falls, satisfied me that it would be labour lost to attempt to descend the river on a raft. The Pagalan is certainly not such a considerable stream as it is spoken of on the coast, nor does it take its rise in Kinabalu, as has been asserted; else our own track from Danao to this place would have crossed its uppermost course. But this river is, even so far south as Tambunan, and below the said junction with the Mahuva, only a rivulet. It has scarcely as much water as the Kanupir and the Menzango, otherwise this latter might have been supposed to be the parent stream of the Pagalan. The natives, besides, firmly declare the Menzango to be a

tributary to the Linogu. Therefore, there are but two rivers in the Company's territory which can be called streams the Kinabatangan and the Sugut.

Tambunan, which gives the plateau its name, forms, with Tolungan and Donhugo, a close group of villages. The plateau extends S.W., N.E. for about five miles, is one-and-a-half miles broad, and seems a dead level for the greatest part, 2,100 feet above sea. Its north-western quarter, over which the beginning of our to-day's route led, rises gently. I am sorry that the course we had to pursue offered no free look-out so as to enable me to give a somewhat accurate sketch of this important locality; important, because on it a denser population lives and prospers than in any other known part of the territory, The village of Sonsuron has 26 houses, in which may live 130 to 150 families; and that is said to be but the third most numerous community on Tanbunan Plain, Kapagalan and Kainganan being both reported to be larger. And there are 17 more villages scattered hereabout beside those already named: - Tandulu, Kitao, Mogong, Tampakinian, Menantian, Bolotikon, Kituntung, Musapang, Malaud (not the one visited three days ago), Tulop, Golopia, Ruminantei, Dandarasan, Guropoi, Tambatu, Mauva and Singilao. The intervening space is mostly filled up by fields and pastures. The Lalang-grass occurs only in patches. The Sonsuron meanders through its plain until it joins the Pagalan; it comes down a valley from N.W., a regular mountain torrent. The rice-stalks are now from two to three feet high. A blackish, rather shallow, surface mould covers the subsoil of ferruginous clay, which, in its turn, rests on a conglomerate.

We left the plateau of Tambunan by walking up part of the Sonsuron valley. Having thus risen to 3,000 feet, we altered our course from N.W. to W.N.W., and ascended the barrier towards the Papar district. It went up to 4,700 feet above sea-level. The slope is now and then quite steep, but the projecting roots form steps, which leave nothing to be desired but - the two fellahs that haul you up the Pyramid of Cheops.

Having traversed the broad ridge, the rain, the eternal rain, spoilt the chance of a set of bearings. A disheartening factor in travels, that rain! We could see absolutely nothing of the landscape and sea-coast.

On the yonder slope, and at 3,600 feet above sea-level, the fine forest gives way to a second-growth vegetation. At 2,400 feet, and at the bottom of a valley is situated the village of Papar. This is the Papar which the Dusuns used to visit from as far as Pinowantei. But this Papar is still three days' travel (Dusun walk) from the Residency Papar, and is built on both

sides of the Papar river, which rushes past it, forming a number of cascades.

December 1. - Menontian: 3 houses, 8 families. Gindusud: 3 houses, 10 families. Tiulu: 5 houses (?). Topopon: 3 houses, 2 families. From Papar to Tolungan: about 6 ½ miles in 7 hours; main direction, W.

The source of the Papar river is evidently the drainage of this particular valley; yet at the village the Papar is a mere noisy brooklet. Three miles further down it has doubled its width, and then increases rapidly with a number of affluents. The valley runs west in the main, the river varying its course continually between the points W.S.W. and W.N.W. The range towards the sea may be, in this part, 3,000 feet high. We walked down the valley for seven hours (halts excluded), and even then cannot make out where it will come to an end. In these seven hours we scarcely covered seven miles. The road requires a good deal of boulder climbing. We put up for the night somewhat early as a man broke down with ague. Before reaching this place, Tolungan, we passed the hamlets of Menontian, Gindusud, Tinlu, and two others, the names of which I could not catch. The affluents to the Papar, not counting rills and brooklets, are the Maangi, the Tiulu and the Kalangan. The first of these issues from a break in the southern mountain chain. In the back-ground of that short valley appears the high range we crossed yesterday. We therefore came down to Papar village on a sort of spur of that range. Tolungan is 1,600 feet above sea-level, the river bed being some 300 feet lower. The Papar forms numerous small islands. Its banks are for the greater part high and precipitous. The cultivated grounds are extensive, and in some fields the rice is almost ripe for cutting. There are also patches planted with sago.

December 2. - Tolungan: 4 houses, 12 families. Tapa: 2 houses, 6 families. Tungao: 4 houses, 12 families. Tikuh: 6 houses, 20 families. From Tolungan-Kalangan to Tikuh: about 10 miles in 6 hours; main direction, W.S.W.

Below Tolungan the river Kalangan emerges from a break in the right slope of the valley. This place is properly called Tolungan-Kalangan, and Tolungan, in Dusun, means the mouth of a river; hence the frequency of this appellation.

We continued following the river-bed, although our guides told us there was a cut to ‘Papar-on-Sea’ across the mountains. The distance, they said, would be the same, but the ‘Bawang’ (Dusun for ‘river’, Malay for ‘onion’) is much worse. However, I prefer the opportunity of

tracing the whole course of the Papar. The river meanders west, south, west, south; in a few reaches it sweeps round as far as S.S.E. the one, and N.W. the other way. At 900 feet above sea-level, it is already as wide as down at the Residency, but it is bouldered up and forms many rapids. At a level of 1,200 feet above sea a fall occurs, the water dropping from about nine feet. The Dusuns call that 'Wasch'. Where the banks are bold, the river takes its sharp turns and causes landslips. These require an ascent and a descent of 100 feet each way, and the footing of a goat would answer best for these scrambles. Thus, while moving for the greater part in the shallow water, we had to make many a 'portage' without enjoying rafts. Let us hope for rafts without portages when further down. The banks are in many places rocky. The river flows in a bed of sandstone. Now and then the the rock shows a slaty structure, and in one place, just below Tungao, the right bank is built up of conglomerate. The fords were found between two and three feet deep; but fording would be mere sport but for the chance of losing one's papers. The affluents to the Papar in this part are the Kalangan, the Purog, the Ponobukan, and the Tikuh. Villages and hamlets succeeding each other down river: Tapa, Buntingnabai, Purog, Romit, Kapa, Ponobukan, Kobulu, Boyan, and Tungue. The village of Tikuh, where we find ourselves for the night, is situated up the Tikuh rivulet; how far from the Papar we shall see to-morrow morning, as we reached this place by walking from Tungao over the low range towards S.S.W. and W. Tungao was the scene of our mid-day halt. There are, besides the places mentioned, a number of single houses scattered along the river side.

The Kalangan, the Purog and the Tikuh are discharged from what may be called branch valleys, the rest from ravines. In the background of the Purog valley the high range appears again. That range wants a name, it is a principal feature of the country. I understand the same range has to be crossed when going from the coast to Nabai.

December 3. - We made but little headway in the course of to-day. A few hours were spent in constructing rafts. Afterwards we enjoyed the pleasurable excitement of shooting rapids, but for a short time only, as the sick men and those that cannot swim, urgently requested to be rather allowed to walk. Heavy rain put a full stop to further considerations. The night we are about to spend in a couple of field huts.

In this part the Papar river flows W.N.W.; on the right shore it receives the Bagun, on the left the Langa. The village of Lumanas is the only one we passed.

December 4. - Mondolipo: 4 houses, 10 families.

When making this morning, so to say, my first step, I had an ugly slip down one of these precipitous river banks. I should never mention it for my own sake, but in my downward course everything dangling round a surveying traveller's body was torn from me; and, consequently, both the aneroid and the prismatic compass came to grief. Also a few minerals were lost at the occasion. We were then 550 feet above the level of the sea. Here we made fresh rafts; the men were nearly breaking down altogether; even a day's rest had been of no avail; and the short pause had brought the fact home to us all, perhaps. In short, we resolved to try our chance of reaching Papar-on-Sea by what seemed to be the easiest way. The Dusuns, on their part, said we might succeed, but that they themselves never raft except when crossing where the water is comparatively still.

We therefore left in two floating groups of four men, and one of five. The leading party and the next succeeding one kept together, until we found the outlets between the rocks all but occupied by fish-traps. Here we jointly worked a breach in the huge barricade, and hauled our vehicles across, all out of regard for the absent owners of those fish-traps. The third raft, however, did not close up with us in the meantime, though it was only two hours since we had started, during one of which we had been busy rolling obstructions into the whirlpool.

The rapids in this part were not very dangerous. Bumping on the stones vividly reminded one of rural rides in Roumania, where the wheels are four-cornered. Generally we went at a racing pace and had soon covered fifteen miles. A thunderstorm then made us seek shelter which we found here at Mondolipo. Until then the people we fell in with on the river-side had taken to hurried flight. To the question ‘How do you call this village?’ we hardly ever got an answer. Our appearance was evidently something extraordinary, and with this knowledge, so gratifying to our vanity, we retired to rest.

December 5. - It continued raining during the whole of the night, and the river was, in consequence, up. The other two rafts are still missing. We are at this instant (10 a.m.) on the sunny shore of Kagaban village, drying our papers and mending our vessel. The natives tell us we shall have

smooth water down to the Residency. A tipsy Dusun says so - the first of his kind whom we came across since leaving Tampasuk. He is likely to be right, but in the meantime we experienced ‘rough sea’ in this landlocked strip of water. Those rapids just below Mondolipo are so bad that I really wish our companions behind would avoid shooting them. We heard the waters booming when at Mondolipo, and the Dusuns warned us. To a looker-on we must have simply disappeared in that surf. The Chinese boy and I took compulsory long dives; but the two men poling were simply swept away. Fortunately these Bajows swim like fish.

Continued on board the S.S. ‘Royalist’. - Less than half-a-mile below Kagaban the river forms an island, on the point of which we noticed the wreck of the raft which yesterday started as third. In all likelihood the five men, two of whom could not swim, had cast it adrift soon after the leading one was out of sight. They will have to walk three days is consequence. Should it be so, it will be right enough, for the party have trade goods for six days yet, and those on the second raft are just as well provided for. Knowing the ‘go-ahead and never-fear’ style of my particular crew, I reserved for the leading raft nothing but one fathom blue cloth and a handful of beads. That paid for our supper last night. Towards four o'clock p.m. we reached the Company's station. The ‘Royalist’ had just then signalised her arrival. I decided on proceeding to Tampasuk at once, having been away one month and two days. The Resident, Mr. Everett, was absent at Singapore. On his clerk, Mr. Symons, I urged the necessity of some look-out for those nine men behind.

Of the 33 miles which we floated down, the names of villages and affluents to the Papar river are only partly recorded, but the course of the river is put down more accurately. It continues in a W.S.W. direction, until some 14 miles from the Residency, when its windings mostly turn W.N.W. Of the last four miles only a single reach lies W.S.W.; all the others between W.N.W and N.N.W. The line from Papar village to the Residency Papar lies W. by S. Beginning from Kagaban village, both banks present one continuous cocoanut plantation, interspersed with numerous hamlets and single houses.

The whole course of the Papar river, as traced by us, may be computed at 55 miles, - that is, between Papar village and the Company's station. Its navigability ceases some 12 miles above the latter place, say, 16 miles from the river mouth. The last dangerous rapid is about 20 miles distant. The river meanders a good deal; none of the reaches is longer than half-a-mile, and most of them are only two cable lengths. The Papar river could

by no means be called an outlet for the rich district of Tambunan. A sort of outlet exists at the Patatan, but only for valuable produce, as gutta and beeswax. Whether anything reaches the coast by way of the Nabai country and the Kimanis I do not know. The experienced Abang Drahman, Resident Everett's right-hand men, told me that the Tambunan people go by the name of the 'Great Dyaks', that they are rather avoided by traders, and never associated with otherwise. However, the Diary is not the place for enlarging on politico-economical topics.

I cannot conclude without expressing an earnest hope that my missing companions will reach the coast as safely as we four did. Then only I dare look back to our trip with a tiny bit of satisfaction. And I shall repeat to myself what I heard my faithful dozen talk over when we had emerged on Danao Plain. They questioned one another: 'What will our old men at Tampasuk say?' 'What will my employers say?' is the query with me. We did not achieve great things, but the little we did outside the round of every-day business will serve the purpose for which it was done; wherever we came to a place for the first time there we dare show our faces again. To make sure of that required a good deal of attention, for the natives are rather mixed in their temper; genial in some villages and churlish in others. However, not even the accident of 'Misunderstood' occurred in our intercourse with them; and no sort of accident in our own ranks. A gracious Providence let me carry the drug against sumpitan-dart and snake poison in my vest pocket, from Bongon to Papar without making me resort to it.

F. WITTI
In the B.N.B. Company's employ.

Diary of F. Witti, esq., during an excursion across North Borneo from Marudu Bay to Sandakan

Diary
Of F. Witti, Esq., during an Excursion across North Borneo from Marudu Bay to Sandakan
13th May to 17th June, 1881.

13th May. - Bongon, Marudu Bay.

Bongon has become for us a sort of Zanzibar, as this is now our third start from this place for the interior, selecting on each occasion a fresh route. The contrast between Zanzibar and Bongon is not so great as that between Central Africa and North Borneo. We occupied ourselves part of the day in dividing our travelling stock into twenty-five equal parts.

14th May. - To Kalimo: 2 ½ hours, 7 miles; main course, E. Kalimo: 6 houses, 12 families; Sherif Loya.

Having thanked Sherif Abdul Rahman, the son of the absent Sherif Shea, for his hospitality, we left Bongon early in the morning. The ground traversed, towards Kalimo on the Tandek River, belongs to the alluvial plain extending between the sea and the ranges that form the Bongon Valley and diverge from Timbang Batu, along the peninsulas embracing Marudu Bay. The vegetation is a second jungle growth. One crosses the Rasuk rivulet, which flows into the Tandek. Kalimo, or Kuala Tankalanan, is the second and last Bajow village on the Tandek; near the river mouth is Tandek Diki, Haji Tunis, visited by a Company's officer in July last; and further south is Burong, a Dusun village. Our route does not lead past Burong as we shall move eastward.

Kalimo is ruled over by Sherif Loya, a woman. She addressed me in the following words: ‘I do not run away from you, as my brother, Sherif Yasin, told me, I need not do so.’ On that she gave me a squeeze of her hand and a couple of eggs.

The crocodiles in this river are of a tame description, while those in the Bengkoka, Bongon and Tamemison enjoy a reputation for fierceness. Here, for instance, people freely bathe, keeping, so to say, company with those reptiles without there being an accident on record. This reminds me how one night we were fording a muddy creek near Ambong. The water there was beautifully phosphorescent; all of a sudden a crocodile rushed past and made me jump. But my guide, a Bajow calmly said: ‘Don't mind that; these crocodiles never bite you.’ The Dusuns, near the west coast,

are very fond of shark's flesh. On hearing a remark made about the diversities of a shark's living, they protestingly asserted that no fish ever eats man; only the crocodile does. [...] In presence of so opposite convictions, the best thing in low grounds is to stick to the shower bath, and also do at a river side. 'Sicut canis ad Nilum, bibens et fugens.'

15th May. - To Bengkoka River: 3 hours, 8 miles; main direction, E.N.E. No village.

Our to-day's performance was no improvement on that of yesterday. We crossed the Upper Bengkoka at a point to the south of Mandurian, the village alluded to on the 9th inst. Here, on the right bank, we had to stop long before nightfall, as the next village, Toyon, takes a whole day's travel. The reason that kept us at the side of the river was the want of water between this and Toyon. To-morrow we shall have to carry our supply in bamboo-pipes as if we had to cross some arid plain, and yet we shall move through a luxuriant forest, as we did this morning.

This is the region pronounced by a professional planter to be the Ceylon of the future. He may be right, though he passed his judgement on a distant view (from the mouth of the Tandek River). The ground between this and Tandek rises along our route to 900 feet; its maximum is scarcely two hundred feet higher, and is confined to the ridge forming the watershed between the direct drainage to Marudu Bay and that to the Bengkoka River. The remainder undulates between 200 ft. and 450 ft. and is moderately sloped and well watered. The Tankalanan is a tributary of the Tandek; along it led the first part of our track. On the Tandek side the alluvial plain comes to an end near Kalimo; 200 feet is the elevation of the Bengkoka bed above the sea, or twice as much as at the point we reached on the 9th instant. The vegetable detritus is on an average one foot and a half thick, a brown friable mould; the subsoil is disintegrated sandstone. The growth very dense; trees of more than three feet girth are scare. None of the industrial plants are known to grow hereabout in a wild state.

The Bengkoka River, forty yards wide, could in time of floods be ascended thus far, but the current must be very strong then. A clearing indicates the site of former Dusuns village. The people evidently found themselves between two fires, through visitors both from Bengkoka and Bongon, for they retired to some uninviting mountain-top and only show themselves on market-day. We passed one market, held in the bed of the Tankalanan.

We spent the night camping *al fresco*. The leaves of wild plantains would have afforded a roof in case of rain; but, although wished for, it did not come. Thus we kept walking all night, slapping at mosquitos. We had made a large fire, just as if we were in a Hungarian plain at winter-time, trying to keep the wolves off. But the mosquito is an undaunted brute.

16th May. - To Penenian: 1 ½ hours, 2 ½ miles; main direction, S.S.E. Penenian: 3 houses, 6 families; Sungao. To Toyon: 3 hours, 4 ½ mile; main direction, S.E. Toyon: 7 houses, 21 families; Limbo.

The tract we have entered is decidedly hilly. From the Bengkoka River we rose to 1,350 feet in a steep pitch, and then, from a comparative clearing, we could see that there are four different ridges in the east, with their main axis running north and south. Further north they seem to converge, or rather they must do so.

The village of Penenian is situated a little to the north of the path to Toyon. We called at it in quest of fresh water. Penenian is a little community of Mamagun Dusuns. They live a quiet existence on the rice and vegetables they grow, on the fowls they rear, and never bother themselves about india-rubber and the outer world.

Ascending from Penenian to the south-eastward, we came through a heavy timber forest. On the road to Toyon the highest level above sea was 2,300; Toyon is situated at 1,800 feet. Kinabalu bears from here due S.W. In the vicinity of Toyon is Liput. We are now in the Sonzogon country, the source of nearly all the Guttah that finds its way over to Marudu.

When emerging from the thick forest, what a burst of landscape! How the mountains crowd towards the peninsula! A coffee-planter would find it worth while to examine it. He could select his elevation up to 3,500 feet, and the Bengkoka offers water carriage. The forest is partly the same growth as on the range between Tambunan and Papar. The soil is very porous.

At Toyon er met Sherif Abdulah, a nephew of Sherif Sea, who goes in for guttah percha. The Marudu Sherifs are essentially exporters of that produce. The stuff is collected, dressed, and sold by the Dusuns, and carried by serfs of the Sherifs to the sea. The export is capable of a large increase, on which subject I shall report separately. By the way, I may remark the system of bondage exercised by these Sherifs is very hard.

The Dusuns here call themselves Namagun, but by outsiders they are given the name Sundaya. They received us well. Their old man is blind.

He said to me, ‘I have never seen a white man's face, and I cannot see yours, but I am glad to hear you talk our tongue.’

17th May. - To Tesapong: 3 hours, 6 miles; main direction, E.N.E. Tesapong: 7 houses, 12 families; Siderinka. To Tinaan: 1 ½ hours, 3 miles; main course, S.S.E. Tinaan: 7 houses, 2I families; Si Binka.

The ridge along which we are moving connects those mentioned before; we already passed two of them. The slopes are steep. No water is to be had for miles. There is no higher animal life noticeable in consequence. The rainfall, during the other seasons, must be copious. That is shown by the presence of Guttah plants. We travelled seven miles more through timber forest. The soil is, as stated, open and porous, almost no signs of surface drainage; the gullies are at this season all overgrown. Whenever a spring occurs on the hillside there nestles a village close by, but villages are few and far between. This comparative paucity of water applies by no means to the valleys.

Departing from the road to Tinaan, we paid the people of Tesapong a visit. Siderinka is their head man. In fact, we only came to see Siderinka, who is known for his remarkable intelligence; and we left pleased and satisfied.

Around Tinaan a considerable space is under cultivation, while with the other villages the planting grounds lie at a distance. These people live on the Dioscorea bulb, but they grow rice for sale. The grain is not to be had at a short notice: our hosts were busy during the night in husking the padi for our consumption. The Bajows coming from the coast only buy the padi for the sake of a trifling profit, and to give their women at home something to do.

18th May. - To Mandayo: 3 hours, 8 miles; S.S.E. Mandayo: 5 houses, 15 families; Lonti. To Paluwayo: 2 houses, 4 miles; main direction, S.S.E. Paluwayo: 4 houses, 12 families; Minampul.

The country traversed to day is watered by the Sonzogon rivulet, an affluent to the Bengkoka. A dense jungle instead of timber forest. In it we saw both the Guttah creeper and the Guttah tree. The latter, a Sapotacea, yields the stiff variety known in the Singapore market as Guttah kras, or Guttah merah (Gutta percha). From the former, representing Roxburgh's ‘urceola elastic’, is obtained the Guttah lichak, or Guttah susu, the Indiarubber proper, I believe. It is a pity that these Dusuns cut down the tree just as they do the creeper. They extract the milk by a number of circular incisions from eight inches to one foot apart. I shall enquire in what way

they bring about the solidification of the liquid. The milk of the urceola we found snow white, but of little consistency at the time. The stem in question was one foot in diameter, and but recently tapped. Among the Dusuns to the south of Kinabalu a fine is imposed for cutting a tree down; at the Upper Kimanis the offender has to pay a buffalo. As guttah collecting gradually comes under the practical control of the Company's officers, a sort of jungle-conservancy might be established with advantage. Thus, the collectors ought to be taught the American (Para) method. Dusuus are a tribe open to sensible advice.

The rock here is sandstone. In the Sonzogon we found nothing but crabs. This to the delight of our men, who are very keen on them.

I should here refer back to the survey of Marudu Bay. The formation there has been ascertained as of sandstone almost throughout. But I omitted then to mention that the metamorphic rocks near Tartipan are exceptional. It will be remembered that for their blackish appearance the natives had taken it for 'smoke-stone' (batu asap, *i.e.*, coal) and brought samples to Tampassuk.

At Mandayo we halted during the hot hours, and here at Paluwayo we shall stay over night. The Paluwayo is a torrent; it discharges itself into the Sonzogon. Here we have a continuous waterway to the sea; but, except the main portion of it, the Bengkoka river, it is as good as useless, and therefore the rattans from this district will never be an article of export. Of beeswax, at the proper season, there is much to be had. The same is collected 'when the padi ripens and the rains subside'. AristOEs, when teaching men the management of bees, gave the Dusuns a lesson too, but their domestic lives are yet capable of improvement. As to Camphor, the numerous trees mostly belong to the sterile species.

19th May. - To Palin: 2 hours, 5 miles; main direction, S.E. Palin: 5 houses, 20 families; Mintoi.

In the jungle we came through to-day we saw trunks of the guttapercha tree having a girth upwards of six feet and nearly a hundred feet in height. One of them seemed to overbridge a crevice. We halted at Palin, the last viliage in the Sonzogon country. Theae Dusuns have the peculiarity of pronouncing the *yo, ya* as *zo, za*. But much more peculiar is their indifference to the use of salt. A brine-spring in the vicinity of Palin is scarcely ever resorted to, and they never give anything for salt brought to them from the coast. This applies to the whole Sonzogon people, who live, as already stated, on sweet potatoes and water. The returns for their

rice and guttah they hoard up in the darkest recesses of the bush, consisting of brass in every conceivable shape that is the only thing tbeir heart is set on.

Mount Kaidanigan of the geographical maps is not known under such name either here or on the coast. There is a rivulet, Kaindangan, dischargeing itself to the north of Paitan. Over the position 'Kaidangan' we travelled yesterday afternoon. There we were 2,000 feet above the sea, but the point was not conspicuous among its surroundings. At present I am unable to guess which mountain top may first have caught an eye in the offing, of importance enough to have heen charted as 'Kaidangan'. The mountain described from Tankal (Bongon River), in N. 106 (?) E., and called by the Dusuns there 'Palin', corresponds, generallv speaking, to the tract of Palin we find ourselves in now. When, three days ago, we were nearing Toyon we had a glimpse of blue water. The bearings of an island answered to Teegabu (south from Mallawalle)

20th May. - To Waigan: 5 hours. 10 miles; S.S.E. Waigan: 14 families, 7 houses; Lundi.

To-day we covered the worst part of a road which was painted to us in a discouraging light. That was the passage of Nipis Nulu, about midway from Palin to this place, Waigan. Nipis Nulu is the top of a cone, of which (through consecutive landslips) just enough is left to allow a footpath between two precipices. One of these falls off perpendicularly to a depth of perhaps 500 feet. Of the top the natives assert that, in a strong wind, it oscillates, reminding one of the celebrated rocking stones of Cornwall. But in this case there is no such phenomenon present. We found its height, by Boiling Poing, to be 2,446 feet above sea. Palin and Waigan are situated at 1,230 and 840 respectively. The vegetation is timber forest, but not so open as that we passed through of late. Sugar-cane attains here an extraordinary thickness. It is grown for immediate consumption. I am not aware of Dusuns ever crushing their sugar-cane: that is done in these parts by the Illanuns only. The Dusuns have no name either for molasses or sugar, but they call it the same as honey, 'Paha'.

We are now two days' travel from Tinagas, and twenty miles, as the crow files, from the *mouth* of the Paitan, and to the S.W. of it. However, not even the head branches of the Paitan - the Beribi and Sikumpit - extend so far into the country as our present position. The Paitan is, in fact, a small river, whatever its economical importance may be.

Waigan is inhabited by Tambonuas (see Marudu, diary 8th and 9th inst.). On our arrival here we learn that the village is tabooed for their having taken physic all round. We should, in consequence, have camped in the open, but an amicable arrangement was brought about; the fowl of homage came forward, and ultimately they husked more rice on our behalf than we could possibly carry off.

21st May. - To Beribi: 1 ½ hours, 3 miles; S.W. by W. Beribi: 4 houses, 8 families; Lampang. To Lumasag: 2 ½ hours, 5 miles, W. Lumasag: 5 houses, 10 families; Mulud. To Katahanan: 1 ½ hours, 3 miles, S.W. Katahanan: 2 houses, 12 families.

To-day we moved westward for the first time since leaving Bongon. We shall now draw nearer Kinabalu, which has hitherto been a sort of pivot to our journey. Of the villages, Beribi[1] and Lumasag there is nothing particular to remark. The two rivulets of the same names are tributaries to the Likabao, which in turn falls into the Sugut. The range crossed yesterday divides the drainage towards Bengkoka and Sugut. We are now in Upper Likabao, at Katahanan, which consists of a couple of houses; the inmates are Dusuns. The Likabao Valley is here pretty distinct, while other depressions in the whole tract, beginning from Bengkoka, are scarcely traceable in anything like continuous lines; numerous transverse ridges occur. The villages are situated in basins with steep sides, of sometimes not more than a score of acres extent.

South-east from here rises the Menopod mountain, about 3,000 feet high, an object of superstitious dread.

For lovers of pork it may be mentioned that these people keep their pigs penned up, fattening them in a regular way, and removing thus an offensive point in Dusun husbandry.

22nd May. - To Tinagas: 10 hours, 16 miles; S.S.W. Tinagas: 8 houses, 24 families; Trinkan.

In approaching the Sugut, the country is well watered; the jungle is beautifully dense, and the road through it abominable. Of the rivulets crossed, and partly travelled in, the Longom and the Kavilian belong to the Melinzao, which flows past the village Tinagas and is received by the Sugut on its left shore. The main stream is still some distance off, but the district of Tinagas extends on both sides of it. Tinagas is visited by the

1 This is a different Beribi from the one mentioned above.

Sulu traders. The inhabitants barter jungle produce of every description for salt, cloth, brassware, pottery, and miscellaneous articles. At Likabao a small Chinese settlement is said to exist. The Chinamen do business principally in the rubber line. Likabao can be easily reached by ascending the Sugut. We, on our part, shall next look to the country between here and Mokodao, the eastward point of our route in November last. Our visit then was reported to these people; and the character we were given as paying for everything we got serves as an introduction now.

By guide returning to Bongon I shall report our further programme to Mr. Everett.

23rd May. - Gave the men one day's rest.

From here Mentapok is distinctly visible; its highest top bears due south. The easternmost of four prominent peaks is the highest; the distance may be from thirty to forty miles. When at Kiawawi we only saw that one peak, the axis of the mountain, running East and West, apparently[2]. But when descrying from the height behind Morali three pinnacles in the S.E. quarter, they belonged to the very same Mentapok. The bearings were drawn on the respective sheet of the former route survey. It really seems as if this mountain was hidden from every point of on the coast. Its name in Malay, not in Dusun, means ‘to hide’. The Dusuns here, as at Kiawawi, call it alike - Mentapok. The mountain towers above the surrounding country. But I no longer think it equal in height to Kinabalu - the unmeasured Kinabalu.

24th May. - To Tanid: 2 ½ hours, 7 ½ miles; W.S.W. Tanid: 16 houses, 50 families; Kindao. To Nolumpis; 4 hours, 6 ½ miles; S.W. by S. Nolumpis: 3 houses, 12 families; Golungong.

In the diary of November last, I stated that the tribes to the east of Kinabalu surpass those nearer to the west coast in a physical respect. And here I notice the splendid heads of hair of the *male* population. Their hair is mostly three feet long and is worn tied up in a knot behind when at work on the tramp, but when at ease it is loosened. It is a curious sight to see a number of men combing each others hair and forming a chain in doing so. But their hair is by no means so thick as to support the theory of an improvement of the Dusun race by a mixture of Chinese blood. Men and

2 Subsequent observation showed E.N.E. & W.S.W.

women alike wear the neck spiral, and the former also a closely fitting spiral around their biceps. As a tribe the Tinagus Dusuns are ‘Mamagun’.

The land between Tinagas Proper and Tanid Proper is for the greater part abandoned planting ground, now overrun with long grass and scrub. But the long grass is shorter and also in other respects different from Lalang (Antropogon). The fields bear sweet potatoes intermixed with a little Kiladi (caladium), and, where the ground is but moderately inclined, the tobacco plant is seen in its bloom. There are as yet no preparations made for dressing the rice fields. The slopes are on the whole gentle; we even enjoyed a level walk for nearly one mile. Such a treat we had not known these last eight days.

The Tanid rivulet flows into the Melinzao; near it stands one village, Tanid, which is now being deserted. The next village, on fresh land, is situated westward by two miles and next to the main stream Sugut, properly spelled Sugud. Between the two places occurs the brooklet ‘Tamas’, which made us enquire whether the origin of such name was due to the presence of gold. The Dusuns said ‘Tamas’ in this case means nothing. We had soon occasion to test their sincerety, for on being given silvered fancy chains they innocently asked whether the silver be ‘Tamas’. The rock here is sandstone; the vegetable mould is less sandy than in the forest region from which we have emerged.

At Tanid a regular cornucopia of rice, vegetables, tobacco and sirih leaves was emptied upon us.

I could, to my great satisfaction, hear the Dusuns of Tinagas, and Tanid as well, speak of the ‘Tuan Gobernur’, of Sandakan (Mr. Pryer), and express their confidence that he would assist them against the Islam folk. That is a purely instinctive trust on their part which bids fair for the spread of the Company's influence in the upper country.

A low ridge separates Tanid from the river Sugud. The Sugud here comes from the west and makes a sharp turn to S.S.W. The two reaches visible scarcely exceed the length of a mile. The inundation part of the bed is now high and dry, and the discharge per second, at a mean velocity of 4½ feet, amounts to 5,000 cubic feet. During the rains it may be six times as much. It also must be remembered that many considerable feeders debouche below Tinagas. The river is navigable as far as this even during the present comparative drought. Its course from here to the sea may be computed at between 200 and 250 miles; in this distance the river falls no more than 575 feet from its present level, which should imply a moderate current and a very serpentine flow. No rapids are said to occur.

The depth is, where we crossed, 2½ fathoms. The rock of the bed is sandstone, but the gravels are a *mixtum compositum* of trap, loose blende, serpentine, and granite.

On the left shore we ascended at once to 1,165 feet, and found Nolumpis 805 ft. above the sea. From that point we saw nothing of the Sugud, having pursued a S.S.W. direction, while the river seems to take, after the junction of its head waters, a northerly sweep.

25th May, -To Kagasingan: 4 hours, 9 miles; S.W. Kagasingan: 10 houses, 60 families; Landao. To Kirokot: 2 hours, 5 miles; S. by W. Kirokot: 4 houses, 30 families; Gumpas.

About these head-waters, the Kopunkan and Mokodao, something was said in the record of our November journey. The object of our revisiting the Mokodao was to connect the then route-survey with the present one. To effect that we travelled to Kagasingan, a village in a district of the same name, situated above the junction, and on the Mokodao branch. Here we easily identified the peak of Pinosduan as that of Lansat. That was quite enough for our purpose. The peak in question was, during our former journey, wrongly pointed out as that of Lansat, and was under that name put down on the map. Kagasingan is on the 117th degree longitude E. - the meridian that one may say divides the Company's territory into two halves. The position is, therefore, well fitted to start from when striking, as we propose to do, a southerly course through the innermost inferior.

Between Nolumpis aud Kagasingan the country does not rise to more than 1,100 feet. It is mostly covered with old forest, and well watered. On the fields around Kagasingan the Nicotiana strikes the eye most. Badly cured, it yields a good second class tobacco.

The people of Kagasingan received us in a friendly way; and when we asked for guides to Kirokot, they came forward, on condition that they might be back in time for a wedding that was to come off that night; thus both parties were satisfied.

Towards Kirokot we traversed almost level ground-fields and scrub.

Three cases of fever and one swollen leg. Some of my companions are getting thin.

26th May. - To Lansat: 3 hours, 7 ½ miles; W.S.W. Lansat: 7 houses, 40 families; Gariug.

We tell the people that our next object is to intersect the Linogu River somewhere to the east of Danao. There being no track from Kagasingan-Kirokot to that river, we had to travel to Lansat, situated W.S.W. from

Kirokot, and but a few miles east of Lasas (see November diary). On the road we obtained a good view of the country to the east of Kinabalu. There we could see how Kinabalu appears perfectly covered by the mountain of Molong Kolong to an observer posted at Mituo- Kugasingan - covered in a manner so as to let Molong Kolong be mistaken for Kinabalu itself, and thus giving the main mass an apparent extent of many miles to the eastward. In fact, it puzzled us during our former journey, when, owing to the rainy season, the outlook was rather limited. The result was that we charted Mituo a couple of miles to the S.S.W. of its actual position; but that is soon corrected.

Another circumstance to which I want to call attention is the position of Kinabalu itself. The same as given on the Admiralty Chart (sheet 2,660) is evidently wrong. If the point thereon is meant for the highest pinnacle, disregarding the whole top of from four to five miles extent and of almost uniform height, then the point of that shaded cone will be better placed five miles to the S.S.E. from where it stands now (on the Admiralty Chart). That is proved by bearings from points on the coast that are fairly determined, and that struck me during former journeys. In the present instance, approaching the mountain from the east, the predisposition of our senses would rather place it further from us; but in reality Kinabalu is found to be much more to the S.S.E. as stated above.

Lansat is situated on the right bank of the Morali River, a considerable affluent to the Mokodao-Sugut. The rock hereabout is serpentine. Between Mokodao and Lansat the country is almost flat, and on an average 1,000 feet above the sea.

In the course of an afternoon and an evening we made close friends with our hosts. These people are peaceful, sober, and tattooed. Headhunting has become obsolete among them. The crania collected in former times seem but little honoured, for they are kept in baskets mixed up with all sorts of rubbish. Curious that in sifting the human heads I came on the skull of a sun-bear *(ursus malayanus)*.

27th May. - To Nerawang: 3 hours, 6 miles; S. by W. Nerawang: 3 houses. 15 families To Bayaon: 3 hours, 6 miles; S.S.E. Bayaon: 4 houses, 24 families; Bajor.

The Moroli River (to be distinguished from the river near which the village Moroli stands) flows from the south; it would flow from the lake if such lake were extant. The Moroli River might, from its quantum of

water, be called the third branch of the Sugud. The Moroli is, perhaps, too rapid to be practicable.

Nerawang was made our halting place during the mid-day hours. There lives an old man who has on the left side of his face a fleshy appendage which, on closer inspection, shows the rudimentary features of a reverted face, without eyes and mouth opening. This extraordinary growth is of the size of a child's head, and is covered with skin of the usual colour.

On the way to Bayaon our guides found the path so much overgrown (ba'an) that they missed the village. We spent the night in a little granary, glad to have such a waterproof cover, for it was raining heavily.

28th May: To Mangitam: 4 hours. 8 miles; S.S.W. Mangitam: 2 houses, 10 families; Maman Salakin.

We went on to Mangitam, after having at Bayaon bought some provisions and engaged fresh guides.

In these parts the returns of cereal and other crops are not known to fail. But the land has been worked over a wide tract, and during these last three days we came through scarcely any patches of virgin forest. Everywhere are traces of the migratory habits of the Dusun tribe; they shift their planting grounds as shepherds their pastures.

The main level of this district is 1,200 feet above the sea; the ground rises to 1,600 in two ridges which we crossed, and there are a few out of the way cones attaining perhaps to 1,800. With regard to our sick parties, it is fortunate that the ground is no longer so difficult as from Bengkoka to Tinagas.

The Moroli River is near Mangitam, a torrent. In its affluents on the right shore, the Waluh, Pasion aud Sopayan, we covered part of the way. The rock is serpentine.

Of the hamlets, Kahira and Gakob, nothing particular is to be said, and neither of Mangitam, our present quarters. It should, perhaps, be remarked that villages in the interior are currently spoken of under the name of their headman, if such headman be popular, or if the village consists of but one single house. That custom tends to create a certain confusion, and one cannot too precisely ask for the name of the place proper. It is better to apply to the old man himself. Younger members of Dusun communities are often ignorant of the proper name of their native haunt.

29th May. - To Inowantei: 3 hours, 5 miles; S. by E. Inawantei: 1 house, 2 families; Gangar. To Tamalau: 4 hours, 6 miles; S.E. Tamalau: 2 houses, 12 families; Selima.

Towards Inowantei we travelled on a ridge, bearing in its highest point the name Derigi. That point is 2,650 feet above sea and 1,100 feet above the nearest level of the Linogu River. The Linogu Valley is enclosed between the range in question and another of similar average height. The Linogu Valley is here a broad feature, without, however, having at its bottom any more space than that occupied by the river bed.[3] On the southern slope of the Derigi stands a single house forming the hamlet of lnowantei. In its vicinity the forest is almost untouched by the axe, including even that of the guttah-collector. For these people do not know the gutta percha tree, and of indiarubber they know but little, there being no great demand. When rambling in the bush, the experienced eyes of my men noticed guttah trees and rubber vines of the best description.

The Linogu Valley runs, generally speaking, E.S.E. and East, and so do the ranges which we descried further south. In E.S.E. to W.N.W. seems to lie the main-axis of the mountain lines that traverse what used to be the lake region. Such development is connected with the courses of the two rivers Linogu aud Kinabatangan.

From Inowantei we carried off the whole male population as guides, that is to say, three men were handsomely recompensed in advance tor taking us to Tamalau. During a halt, one of their spears stuck in the ground, happened to fall down and to inflict a slight cut on the head of one of our men. The Dususs, at first mortally frightened, composed themselves on our assurance that we would not hurt them in return. The wounded man, a Sulu, was disciplined enough not to run amuck on the spot.

Another little incident of yesterday morning may also be recorded here. When about midway to Mangitam, a Dusun came up with us to complain that an adze of his disappeared from the field hut in which we spent the night before Bayaon. The man was satisfied on my instantly having a package of brand new adzes opened and one given him for shame sake. He could see that we are amply provided ourselves. The missing adze was, if at all, pilfered by our former guides, who were Kagasingan people. But theft among Dusuns of the interior is, I understand, of rare occurrence.

3 That has subsequently been found to be true only as far as Mangkalabu. Further eastward the mountains recede and gradually lower away, except the Mentapok and Meliao stocks.

These last two days our guides wanted to turn back on account of ‘bad birds’. Dusuns are superstitious in a great many ways. But what civilized man is quite free from superstition which, according to Schopenhauer is innate to one's nature. The same philosopher states that truth is at the bottom of common superstition just as of the belief in omens. The belief in birds here applies to their note, and not, as with the Dyaks and Romans, to the flight. Each village seems to have special good and bad birds of its own, ornithology in a singular garb. Early yesterday morning some member of the lark family warbled beautifully, when the guides suddenly stopped. ‘What do you think of that bird?’ they asked me (who happened just then to be looking at the compass). ‘Well, it is a good one, I am sure.’ ‘Do you feel quite easy in hearing it?’ they continued asking ‘I do; and now go on.’ They obeyed, and I fancied they were persuaded. But on nearing the next village on the road, the Dusuns declared they would rather give back their fee than walk any further on account of that bird. ‘All right, we'll get fresh men in that village.’ In fact, however, the the same men took us as far as we wanted. Why? Simply because their ‘good bird’ made itself audible in time. ‘On hearing that we are no longer afraid’, they confessed when a hornbill overcroaked a whole congress of winged singers.

The Derigi ridge afore-mentioned may be considered as parting the affluents to the Moroli and the Linogu rivers, or, taking the range as prolonged towards E.$_{f}$ as the watershed between the Sugud and the Linogu. I learn at Tamalau that part of such watershed is formed by the Mentapok which directs the Mentapok rivulet to the Linogu, and the Tokad river towards the Sugud. I anticipate by stating here that the peaked mountain Mentapok rises in the vicinity of the Sagolitan and Tampulong villages, which are situated respectively one and two days' journey down stream from here (Tamalan).

From Danao to Inowantei (distinguish from Ginowantei) the Linogu has already fallen 500 feet. The distance between the two places is covered by Dusuns on foot in about two days. From Inowaintei to the sea the Linogu alters its level 1,100 feet. That, combined with a mean velocity of eight feet per second, enables us to estimate the length of its course from here to the mouth at no more than 100 to 120 miles (considering there are no falls). The discharge to-day here was 3,800 cubic feet every second, or about three-quarters of what passed the Sugud at Tinagas when we crossed it. But while the Sugud can attain to six times its then quantum, this river here will scarcely double its present discharge. The Linogu

is pretty swollen just now; it must have rained heavily of late up-country. We, ourselves, were drenched three afternoons consecutively. The rock of the river in chlorite slate, of a confused stratification, but there are many trap dykes; each kind quartz-veined.

Our further information about this river was obtained at Tamalau. The path thither takes more climbing and creeping than walking, as is always the case in travelling along rivers on foot, and between hills that rise right from the margin of the stream. The Linogu was at the time nowhere less than one fathom deep.

The Linogu. here also called Kuananan, is no doubt one and the same river with the Labuk. It was Mr. Pryer who suggested that first. But to these people neither 'Labuk' nor 'Lingkabo' are known as a denomination current in the lower part. And that is the more strange, as not only Sulu traders are in the habit of ascending in small prahas as far as Inawantei, but the Dusuns themselves have visited the Islamitish settlements as far as Rungus, which is said to be but one day's travel from the sea.[4] The Kinabatangan is called by them 'Kagibangan'[5] and not 'Nabatangan', the name spoken of at Danao and westward. Mr. Pryer in a letter to me, kindly mentioned that the natives at Bokis, up the Labuk, take the Linogu to be the Upper Labuk, and not, as I recorded from Danao, a branch of Kinabatangan.

According to information obtained at this place, Tamalau, the districts succeed each other down stream as follows: Sogolitan, Tampulong, Dumpas and Rungus. They reach Rungus, at low water, in four days canoeing, and they ascend in seven to eight days. Just above Rungus, the Tonsuon River is said to join on the left shore; on it are reported Sogo and Labuh. Our hosts never heard of a village Bokis; nor could they be expected to know all the names where villages must be numerous. On the other hand it is not likely that Mr. Pryer ascended as far as Tampulon, for else he would have heard about the Mentapok, or seen it. We presently find ourselves in latitude 5° 45' N. and longitude 116° 59' E. of Greenwich. The Mentapok will become visible again when we traverse the right shore, and there cross the ranges on the road to Kinabatangan *alias* Kagibangan (?). From our present position the river is seen to flow south, meandering though; but the valley further down makes a turn towards

4 This is wrong, for the Rungus villages are uppermost of the Durapas district.

5 See rectification later.

some point to the north of S.E. But even the reference to Mentapok is not conclusive with regard to the place reached by the Resident of Sandakan in August last. For, the natives tell me, the peaks of the mountain are respectively called from west to east, Mandawi, Mentapok and Monkabao. The reason why I say so much about Bokis is that if I were sure where to find that place, I would steer straight for it, as I had half a dozen of my men to despatch down river. The poor fellows are leg and back sore in a painful manner, not to speak of the attending ague. I shall temporise with them as far as Kagibangan (Kinabatangan?), reachable from here, they tell me, in three days. The programme of our journey is adhered to by rounding the Mentapok to the westward, so far as the route to Siboku implies. The majority of us are quite in condition to push on for another fortnight yet, and I should not be justified in laying our course at once nearer the east coast.

30th May. - Gave the men a day's rest.

We learn from this people the following names of Sulumen and other Mahomedans either living or carrying on business at Lower Linogu. The Dusuns know: Datus, Sirakaya, Asebih. Sabendar, Dekula, Alun, and Garal, the last known to them also as Panglima Garal.

It struck me that nearly all the men of Tamalau are tattooed, including even mere lads. They are marked on breast, shoulders, and arms, the same as our friends of Upper Sugut. But while with those tattooing distinguishes the hero of an inter-tribal war, here at Tamalau it signifies something very different. When remarking about these signs of prowess, they at once said their custom was different from the people of Bundo, Morali, Kagasingan, Lansat &c.; and then we heard a tale which betrays a horrible side of the Dusun character, although they spoke with a glee like children talking about their sport, and they laughed good-humouredly to our cross questions about slowly extracting blood from their victims, or preserving the heads. &c. This ‘costumble del paes’ consists in the following: - When they had been damaged in their plantations and other property by the ‘Sulug’ they kill every Suluman they can get hold of. The Mahomedan chiefs, in order to keep the river open, then used to reconcile them by giving the aggrieved community some slave - to dispose of; this is done by tying the slave up und spearing him through the thorax, which accomplished, the men in the village each take a cut at the quivering body. Whoever does that has a right to tattoo himself. They afterwards bury the dead without retaining the skull, ‘for the Sulu chiefs do not wish

them to do that.' [...] They assure us they are not the same tribe who are reported as catching the blood of such victims in small bamboos on purpose of sprinkling it over their fields; but they are certainly the same people of which the Danao men, pointing to E.S.E., said, 'Don't go there; *they* are very bad.' Evils like that must needs be faced before they can be cured. We are now prepared to meet, south of Kinabatangan, two-legged man-eaters.

31st May. - On to-day's arrival at Mirawandei I have to refer to some remarks made the day before yesterday. When at Tamalau, we told the Dusuns we wanted to reach that large river in the south, the Kinabatangan and they replied they know but one large river in the south of Tamalau, and that is the 'Kagibangan'. They said we had to make three halts, namely at Mirawandei, at Kopuron, and at Sindobon, which latter place is on the banks of the Kagibangan. This morning it first struck us that we never crossed to the right shore, and that the Linogu continued flowing south. Then we found that Mirawandei is situated in the Linogu Valley, and we heard that so is our second station that is to be. In fact, it came out that the Kagibangan is an affluent to the Linogu on the right bank, of which circumstance we were yesterday told nothing. The Kinabatangan is by the Mirawandei people called 'Melian', which name I remember to have heard further north as belonging to a distinct tribe of the Kinabatangan district.

Between this and yesterday's place we passed the hamlets Garak and Tadaron. There exists no doubt, also a Bokis, but we fail to extract information about it, even from our present hosts, it may be stated that these Aborigines are genuine Dusun, and that I have not up to the present time collected more than one dozen words which are idiomatic to themselves. They very nearly all speak Tindal, a dialect known to each man of our party, excepting an Arab and my Chinese boy. We are therefore not perhaps at a loss how to get along with conversation. This will show how one has to grope one's way. Dusuns are not given to telling gratuitous fibs, but you have in every case to go and see for yourself, to make sure.

The river shores to the south of Tamalau are in places flat and overrun with Lalang grass. There are crocodiles hereabout, by which the Dusuns lose dogs, pigs, and their worthy selves, which may show that the Linogu is between this and the lower grounds by no means blocked by shallows. Its generally considerable depth is also indicated by the river's name for 'Linogu' means 'a deep water'; in Bajow and Sulu, 'Lingkabo'. All the

villages here are situated high above the river level; Inowantei, for instance, 500 ft., Tonalau 500ft., Mirawandei 700ft. For their plantations they select localities hidden from view from the river; and the ascent is as precipitous as the descent. On questioning the people why they perch so high, we learn that they are much in fear of the Dumpas men, a Mahomedan community midway, perhaps, between this and the sea.

From here we see Kinabalu; its highest top bears 317°, and in 220° is the Wodan Mountain. The Wodan - the name sounds somewhat like northern mythology - answers exactly to the northernmost top of the 'Backbone Range' which is on the maps drawn as if pulling up short on the southern shores of the 'Lake'. I estimate the Wodan at 8,000 ft.; the same is very likely a centre of elevation.

1st June. - Fancy yourself lying awake with fever waiting until lassitude will allow you to sleep somehow, and all the night through a score of girls singing at the top of their voices, 'We are going to have pork to-morrow, and pork is what we like.' Such was the situation of my sick companions and my own last night. The Dusuus call that observation 'Korintan' and it signifies the 'Vigil' on the eve of a great festival. The villagers of Mirowandei are going to enjoy themselves. There is no such custom further west. We on our part did not interfere with them.

Except pigs, no live stock here; and no fruit beyond plantains and Durian. As if that were not enough. Fancy, Durian! The Dusuns have the word 'Pakalahan' for it. If there be with my followers any secret expectation as to the end of our present journey, it is that we should be back to Tampasuk in time for the Durian season, which gives me six weeks' grace from this date.

Having descended to the river side we built rafts. On these we floated down until we reached Si Hino's, a Suluman's house. The distance is only five miles, the river gentle. Whenever shoals occur there are also channels deep enough for small craft. It must be remembered that the river has diminished nearly one fathom since we measured it at lnowantei.

Si Hino's place was on our arrival converted into a sick room. The head of the party came down in a delirium of fever.

2nd June. - It is to be hoped that the attack on me will not develop into the malignant ague of last year. My men are likewise picking up. There are only five of them really ailing. If we are thus comparatively free from the effects of unwonted diet (for we live as Dusuns) and of climatic exposure,

we attribute it mainly to the circumstance that Surgeon Cockle is a spiritual member of our expedition.

The district here is called Mangkalabu; it is at a distance of two days' paddling down stream from Dumpas. Our host, Si Hino, is living by himself at the riverside; he tells us that the Dumpas are Tambonuas, who came originally from the Sugut and Paitan; they are converts.

The Linogu has reached lat. 5° 38' N., having more than half the distance from Danao flowed E.S.E. and then South. A little below here. Si Hino says, commences the turn towards E. (E.N.E.?), as corresponding with the mouth of the Labuk marked on the Admiralty Chart.

Kinabalu. throwing off his cloak of clouds, becomes visible at sunset in N.W. ¾ N.

3rd June. - To Liposu: 7 hours (rafting). 21 miles; E. by S.

There being no track from Mangkalabu to the Kinabatangan, we had to descend the Linogu further. We did so for twenty one miles, and put up at a single house, called Liposu, for the night. This house stands quite near the river also. We had seen just as little of it as of the villages on the road, of which there may be many. This place belongs to the district Tampulong; that of Sogolitan we came through to-day, but its people are said to live on a particularly bad footing with the Dumpas,[6] and are therefore all but invisible.

The meanderings of the Linogu resulted in a general course from Si Hino's to this of E. by S. There are no rapids that would interrupt the Linogu or Laibuk River as a practicable road to the very centre of the Company's territory[7]. The same will be found the more practicable the lower the water. Its shores are mostly high and jungle-clad. The rock is in this part chlorite-slate as at Tamalau, and limestone. The Kagibangan forks in two branches into the main stream a little below Si Hino's, and on the right bank. From there upwards the Linogu is also called Kuananan, ‘the one right hand’, in distinction from ‘Kagibangan’, meaning the one on the left hand. The Kagibangan is the inferior of the two. The Dusuns say it flows from the mountain Kitonduru, which, when

6 See remark 31st ult.

7 This alters the statement made on 30th November last, according to which there were but two rivers int he Company's territory which can be called streams, the Kinabatangan and the Sugut. It is the final scope of present journey to determine the magnitude of the Siboku.

pointed out to me from Mirowandei, I recognised as the Bolinkadus of Kiawawi-Mukab. The Kagibangan was at the time quite limpid, and we could see that it did not mix with the muddy Linogu water for more than a mile, always keeping the right shore.

Of the numerous hills rising along the Linogu, the outskirts of the Mentapok are the loftiest; we could not, however, see the main peak, which must be, according to former bearings, somewhere to the N.N.W. of this place (Liposu).

On what seems to be the lower limit of Sogolitan we noticed a queer exhibition of the animosity towards Dumpas. There a rope, i.e., rattan, was stretched across the river, from which dangled all sorts of friendly mementoes, such as sharpened bamboos, wooden choppers, snares, &c.

4th June. - To Punguh: 3 hours, 8 miles (rafting); E.S.E.

The family on whose hospitality we intruded last night would only take glass beads in exchange for their rice. But to cater sufficiently for all 'my children', as the Bajows style themselves, we had to raft as far as Punguh. Between the two places guttah collectors are known to strike through the bush south, if they want to reach the Melian (Kinabatangan). That is to say, they first get on the Koun Koun rivulet, which falls into the Kinabatangan; but there is no village on the road for fully five days, and there is at the Koun Koun no wood either that could be made into rafts. I should here insert that no bamboo grows on the Linogu shores below Mirowandei, but that the 'Bilian', the iron-wood of Sarawak, is plentiful. The guttah and camphor hunters, when at Koun Koun, dig out canoes, which, when not in use, they conceal in the forest. For us, the question resolved itself into either doing the same thing or hauling canoes across the watershed. We decided on the latter course for palpable reasons.

Punguh and Buis are the last non-Mahomedan villages down stream; the inhabitants are Tambonuas. Rowing down the river to-day we passed several groups of Dumpas men, busy in manufacturing the guttah of commerce from the produce collected in the adjacent forests. To them both varieties are known. Also at Punguh we met several people from Dumpas. They all speak Sulu, besides their own idiom, Tambonus,[8] and the impression they make is not bad. But I, for my part, should prefer the Tambonuas in the state of 'Kafirs', that is 'unbelievers'.

8 See May 8th and 9th ult.

To the S.S.E. of Liposu rises the the mountain group of Melise, the highest top of which may be some 4,000 feet. Both the Mentapok and the Meliao are by the western and northern Dusuns believed to be as high or higher than Kinabalu. The Mentapok we could see this afternoon again. Its highest peak bears from here N. by W. ½ W., it is very likely not above 7,000 ft. Mentapok is, property told a range extending for about ten miles in E.N.E. - W.S.W. An ascent of the highest top, which is called Mandawi, would offer an opportunity for establishing the orographic features of the country for a certainty. The Mentapok is the loftiest ground in that disordered assemblage of mountains that fills up the 'lake'.

5th June. - The arrangements for the purchase of three canoes took us the whole day. An important business was also to think of our sick companions. I decided on sending ten men down the river, and to enable them to procure the conveyance to Sandakan. To that end they are provided with trade goods and medicines enough for ten days, and with a Malay letter addressed to all the Hajis and Chiefs of the river and country Labuk. In such letter is briefly stated the case of our men, and the request made that they should be assisted in every way; in particular I asked that some craft should take them on to Elopura, where Mr. Pryer would defray the expenses. To that gentleman I wrote an outline of our journey from Bongon, and of our proposed further movements. To-morrow morning our two parties will separate; under the circumstances it is the best I can do for our invalids. The impressions I derived from Dumpas men and the people here, tends to quiet me on the point of safety in this river, between here and the sea. Then our men take four rifles and one revolver with them, besides so many krisses. The leading man, Hussein, is also plucky enough to ward off any attempt at enslavement. The latter point is the only one that gave me any occasion for reflection. After what is experienced on the west coast, in the vicinity of a Crown Colony like Labuan, my apprehensions will be understood.

They call the district around Punguh Delamason. The river already bears the name Labuk. Bokis is but a short distance further down. These people remember Mr. Pryer's visit of August last very well. They seem fully impressed that their allegiance is due to the Datu Bandara. The Kampongs between this and Bokis are Mankap, Buis, Anchuon[9], Togoron

9 Anchuon, river and village, is the same that the Dusuns call Tonsuon. Mr. Pryer also heard it called Angenon. Similarly Tampulong and Ampulong are one and the same district. Dusuns, owing to their inability of pronouncing initial vowels, often corrupt names which are not Dusun, although whey may be of general Malay sound.

and Sumilad. About the remainder Mr. Pryer has given authentic information; I, therefore, need not repeat from hearsay.

Enough that the Labuk is inhabited, too, above Bokis. But the villages, as said of Tamalau and Sogolitan, are placed as if lying in ambush for the Dumpas men. On the whole the population, when compared to that in the Highlands of North Borneo, has become thin. It falls off much more rapidly towards the east than towards the west, while towards the south the density of inhabitants increases. (See Kanupir Valley and Tambunan.) That does not mean that the Sulu side of the Company's territory is less inhabitable than the rest. These parts can, in fact, be peopled with the greatest advantage to all parties concerned; and the Government of Sandakan is, I dare say, in a fair way of solving the problem.

The Linogu is at Punguh, 324 ft. above the level of the sea. The name *Tongod*, said to belong to a river and village below Bokis, reminds one of Tangod which was mentioned at Pinowantei (Mukab-Pinowantei) as the name of a tribe near the Mentapok.

The Dumpas people seem to depend for their supply of rice a great deal on what they get from the Dusuns. Hence the quarrels and hostilities. A Mahomedan community is always hard up for food; they never grow rice sufficient for their own consumption, and frequently nothing but sweet potatoes, which want little looking after. That wholesome and prolific grain, Indian corn, is as yet too little appreciated.

An application from Dumpas men was made to me against Sogolitan; also one from Tambonuas *versus* Tambonuas. The former turns on their being at loggerheads for padi supply, the latter is a theft case. Applicants were told I would bring their cases before the Resident of Sandakan. That is, they said, exactly what they wished me to do.

The headman of Punguh, Pangerapan, has a good instinct of decency. We feel quite easy in his clean and airy house. In the evening a concert came off, when a Tambonua song was sung in which some of our men took part. The tune was monotonous, but the performance had a homely touch in it, for it consisted in the persons slowly moving in a circle around the Damar light. In doing so they held each other crosswise by the hands as in ‘The days of auld lang syne’.

6th June. - The distance to the mouth of the Labuk takes three days moderate travelling, but, as the crow flies, it is thirty-four nautical miles only. In parting company, the invalids floated down the river, and we reascended it. We only went a couple of miles above Punguh. Guttah collectors engaged to carry our luggage, but they would not assist at hauling the canoes. That was their condition. In consequence the luggage was shifted at once to the above mentioned Koun Koun rivulet, which done, the Tambonnas bade us adieu. The distance across the watershed is only four miles, our biggest canoe 27 ft. The ground is greatly undulating, the highest point only 180 ft. above the then level of the Linogu, 170 ft. above that of Koun Koun, and 580 ft. above the Sea. The vegetation is a fine old forest with rather dense underwood. We did our best, but could not manage to bring the canoes to this rivulet last night. Heavy rain kept us a good while at work, and does so in excess after it now. Every leaf seemed to be turned into a leech, and all the leeches to turn upon us. However, rather an ounce of blood to a leech than a drop of it to a mosquito.

7th June. - This morning the canoes were launched into what was for us a new river system. Alas, the longest of them proved cracked, and yet we had carried it as cautiously as if it had been a coffin. After an attempt at caulking the leak we started. It is no shame to confess that I do not know where this rivulet emerges into the Kinabatangan, but, I am afraid, it does so much to the eastward. Native opinions on that differ. Some say it takes two days from the mouth of the Koun Koun to the sea, while others assert it takes as many as the creation of the world.

The Koun Koun evidently drains the Meliao to the Kinahatangan, as the Talupid does towards the Linogu. The Koun Koun, from where we commenced navigating it, is only ten yards wide and full of snags. Its current is there moderately rapid for the present half-flooded state. It flows through an alluvial bed; for thirteen miles we could nowhere see a lump of rock. The vegetation on its shores might be called the type of a tropical virgin forest. The guttah and camphor in it is yet to be collected, and until it is done the rattans will lay waste. What a profusion of jungle produce, and what animal life. Besides deer and bisons we saw giants of orangutans. The argus-pheasant seems very common.

8th June - In this part the river is on an average twenty yards wide, and there is generally more water in it than snags. But there are yet logs in the way that entail unloading the canoes and lifting them across. At one point a misty snag prepared us a regular mishap. The leading canoe passed it,

but the other two capsized, the largest and the smallest craft. The tide was strong, the depth two fathoms, and the crocodiles - well, we did not think of them. As it was, everybody saved himself, and we all tried to save our wrecked chattels. The actual loss consisted in one basket of beads and brassware, one Snider rifle, two krisses, one spear, and a couple of saucepans.

To-day we passed two parties of Labuk men engaged in guttah work.

The forest presents the same aspect as described above, the ground is apparently one continuous dead level.

Almost the first rocks that we see crop out from a dangerous rapid of considerable extent. We shall have to make a portage. In the meantime we build our leaf huts for the night. If the Koun Koun be also practicable, these rapids are no doubt a limit to its navigability. I guess, we are now about half way to the junction with the Kinabatangan. The rock is a chemically formed quartz-rock.

9th June. - The portage was our first thing in the morning. We re-embarked below the rapids, and were gaily paddling along, when, behind a sharp turn, the trunk of a tree was all but blocking up the river. The current, setting at this particular spot not less than six knots an hour, threw the leading canoe athwart that mighty obstacle, upset it, and keel-hauled canoe and all. The loss sustained is more serious than that of yesterday, nearly all the instruments and medicines went to the bottom, to say nothing of private property. The other two canoes were some distance behind, and remained invisible for a long while. Our misgivings that they should have come to grief on a previous snag proved true. The longest canoe, very leaky, turned up at last, reporting that they had both capsized, and that the smallest craft, a new one though, had gone to pieces; men and stores were all right, and the men would close up with us on foot - in any case they would walk on towards the village let it be for two days. I at once despatched the longest canoe down stream to try and make the village, pressing on as hard as they could, and to return with assistance. They were given the great part of trade goods, and all the papers; rice we retained, the little yet available leaving them enough for one meal. We on our part would wait for our companions behind, and then arrange further. Three men thus proceeded in one canoe while few of us waited in the second canoe for the remaining nine men.

While thus waiting, a swarm of wasp fastened on us and put us to flight. We made, however, a stand a quarter of a mile further down. After

some time we had reason to suppose our nine friends had traversed though the bush in trying to cut off the points, the river twisting a good deal. We therefore ran for a couple of miles further on. In doing so we bumped on an awash rock and capsized. Another package of ours was engulphed. If that continues on such a rate we shall, before reaching the Kinabatangan, Be in a position to topple over with impunity. The water is muddy, rapid, and deep; everything valuable sinks and is lost for ever, mere trifles float and are preserved - amongst them your obedient servant, the writer.

From the morning's start, the rapids, we only covered six miles; the nine men were cast ashore at about half the distance. We shall extend our present halt over night. Here we sit shoutuig for our friends and cooking for them. They have but little boiled rice in keeping.

The Koun Koun is getting more and more turbulent, there must have been much rain up-country as we had it these three last nights.

10th June. - A day of trial. Towards midnight we awoke in our leaf hut - swamped. The water had since nightfall risen by one-and-a-half fathoms. We retired to a higher level, the water followed us. In the morning we had to run the gauntlet in our tiny craft; no bamboo or other buoyant wood available to make it more steady. For eleven cable lengths it went on, at the twelfth we were caught by the branch of some tree, which would be, perhaps, eighteen feet above a medium level of the river. The struggle for the canoe was short, we had to let it go and the rice basket with it.

Among my men is now but one Illanun; two other Illanuns were among the batch of invalids ordered down the Labuk to Sandakan. It is characteristic that, while the Bajowas assist each other and try to save our goods, the Illanun lets go everything and makes straight for the land. The individual in question and most of us swim like sharks; and yet, could you have seen these plucky Bajows how piously they thanked God for the preservation of their lives, and I must in justice add, for that of their master. The Koun Koun in flood is a wild water.

We happened to find ourselves on the left bank, our missing friends were said to be on the right one. In walking on we discovered the ground to be in this part much broken. Between the low hills bordering the river, muddy pools are formed, some of them now of a considerable extent. A few of these loughs we swam through, the others we walked around. One makes little headway in such toilsome pursuit. Towards sunset we prepared our usual shelter of leaves and twigs. Then there was a hailing,

audible from the river: we responded. In fact, we were continually hailing and shouting all day long. We recognised the voices as belonging to the nine men; they were on rafts. Two of the poor fellows did not object to join us by swimming a pool and climbing up a steep mountain side. In reward we had to disappoint them 'Can you give us something to eat', they gasped.

11th June. - After another night of thunderstorm we went first to see our friends on the second raft. There were four men on it. Three others had preferred to drift on a log, but had not been seen since early yesterday. The raft of the two men that spent. the night with us was smashed. After urging the men afloat to make the village, we parted company. About two miles further on, another hail from below - our four navigators reappeared. They had been wrecked and would walk. The choppers worked a winding path through the jungle; but in doing so the hands grew weaker and weaker. What a store this forest is of everything that makes a tropical dominion valuable from the very outset! But there is in this glorious waste of trees absolutely nothing which the *homo sapiens* could feed upon in an emergency.[10] My Bajows, bred in the jungle, were at a loss in spite of their many resources against famine.

Then I told them we should keep to the river, where we could make rafts of rotten logs that float, the fresh wood being throughout heavy as iron. The men could not stand the continual 'up-hill and down-hill' any longer. 'Yes, master', they said, 'let us cling to the river; it is so much easier to die near the river-side, if we have to die at all.' [...] The European, hungry though, but better fed than they are, could here laughingly answer, 'We certainly have to die, but not yet.'

In fact, we shortly afterwards reached a spot which was a former planting ground. Among the weeds and scrub the Bajows revived, and so did the undersigned himself: we were as good as grazing. Then we had a halloo from our three faithful companions that had escaped the flood and reached the village in safety. They were now in search of us, in a fine canoe, accompanied by Orang Kaya Binua, of Parayon. We all embarked, and descended to Parayon. It was late at night when we arrived at the Orang Kaya's house, which is the one situated furthest up the river.

My three companions, reported as adrift on a log, are, alas! yet missing. On our way to this place we agreed with a party of guttah hunters

10 It must be understood that we were drenched to the very gunpowder.

they should the very same night ascend the Koun Koun looking out for the three men. To-morrow morning I would take further steps myself.

12th June. - I would exult over the return of our commies. They had been picked up clinging to their log. The legs of one of them are somewhat numbed, another is vomiting, the third does not mind it at all. Four days' flirtation with crocodiles!

Where we met Orang Kaya Binua's party, four and a half miles from here, the Koun Koun changes its name to Lukan. As the Lukan it falls into the Kinabatangan, but that is said to be yet one day's paddling off. The people of the Linogu informed us so far correctly in stating that the mouth of the Koun Koun takes four days down stream. Where the nominal alteration of the river occurs, *i.e*., where they picked us up, there stood formerly a village, Sapaan, and there also joins a rivulet, named Luon do Parei, on the left shore. Below there the shores are flat, and the jungle is interrupted by abandoned planting ground. The stream is fifty yards wide, easy, and too deep for snags.

The principal growth is rice and sugar-cane. The Tambonuas know how to prepare raw sugar. The welcome gift of Orang Kaya Binua consisted in a cupful of molasses and a lamp of bay-salt. *Heuresement dans ce cas les extrémes ne se touchaient pas*. The quality of tobacco is even lower than the grounds whereon it is grown. I quite understand the troubles we had with the rain[11] on seeing the rice stalks here two feet high. At Tampassuk the season is not so advanced; there they just commence to dress their rice fields. On the other hand, the rains 'behind' Kinabalu - that is. to the S.E., E., and N.E. of it - set in much later than on the west coast (see Marudu Diary, September and November).

The river is visited by Sulu and Sagamo (Bajow) traders. The inhabitants of the Lukan are unconverted Tambonuas. They incline towards Islamism, for they are polygamists; Dusuns as a rule are not, that is to say, they usually take a second wife if the first be getting old. Their religious convictions culminate in their being after death transferred to the top of 'Nabalu' - the general belief with Dusuns. If a Dusun feels his end approaching he allows his finger-nails to grow long, 'so that he may be sure in scrambling up the steep and naked sides of Nabalu.' The waters rushing from the gullies of Kinabalu have a name of their own (Tatse di Nabalu), 'In them the dead Dusuns used to bathe.'. [...] Considering that

11 I hear from Mr. Pryer that these early rains are rather unseasonable.

a well-to-do Dusun is, before burial, doubled up into a jar, the idea of his becoming a member of a trans-Stygian Alpine Club is rather ludicrous.

Having had occasion to observe Tambonuas in four different rivers pretty far apart, I can safely assert them to be superior to the Dusuns proper in several respects. Industry and quick perception are common to all the aborigines in the northernmost Borneo: but the Tambonua is free from drink and dirt, and there is about Tambonuas not only nothing ferocious known, but they are possessed of the only redeeming feature of the pure Malay race, namely, a sense of decency and politeness.

In the afternoon I re-ascended the Lukan for three miles, that was, to where the tracing of the river-course had been broken off at yesterday's nightfall.

13th June. - On the way to the Kinabatangan we counted no more than twenty-five houses, scattered over five miles of the river-course. The remaining portion of the latter was found to-day fifteen miles and a half long. That gives the whole Lukan River twenty miles navigable throughout - at floods, even for a steamer drawing ten feet. To that the Koun Koun would add, for small craft, thirty-six miles, of which, however, only eleven are below the rapids. It is, on the whole, a respectable waterway into the zone between Kinabatangan (Meliao) and Labuk (Linogu). I understand the Lukan Koun Koun to be the most considerable of all affluents to the Kinabatangan, keeping its head-waters apart.

That this long stretch of country (the one between Labuk and Kinabatangan) is almost uninhabited, will hardly prevent its being resorted to as a source of guttah, rubber, camphor, bees-wax, and rattans. There is but a small tract on either end of the Koun Koun where collecting produce has been initiated, but scarcely breaks into such a vast field.

Above twenty-five houses belong to the three communities, Parayon, Seroi, and Bolikong. At the latter place lives the leading man, Laksamana Tabaku. At the time of the Datu Bandara's visit, the Laksamana's village was at Bintasan[12] situated on the Kinabatangan, ‘at a gong's hearing’ from Kuala (in Sulu Semud) Lukan. Since then they shifted into this river.

The lower Lukan floods the country on both sides of it. We found the Kinabatangan of a high level too. Halted for the night three-quarters of a mile above Sabougan, not knowing the village to be so near by.

12 Mr. Pryer tells me that this, or little further up, was the extreme point reached by the ‘Enterprise’, in February, 1878.

14th June. - Referring to the men that drifted down the Koun Koun, I have to state that one of them is suffering much indeed. I fear his ague is coupled with dysentery. Three others are also unserviceable. With regard to that, I put these four men, accompanied by the indomitable Sawad, who knows Sulu and Sandakan, into a safe canoe, and sent them on from Sabongan. The provisions they have will last them as far as Malapi, and they carry a letter to Datu Haji, the Company's agent there. Datu Haji is described as the man who will certainly provide for them further. In fact, there cannot be a question about this; all I hear from these people shows that we are now almost as much at home as if we were at Elopura itself. Public feeling is marked by respect for and confidence in their present lords, the Company. Though Pangeran Aami himself was absent from Sabongan, I met there several traders and a few natives from other parts of the river. I should quote some remarks of theirs which show in what a satisfactory way the minds of these people have been influenced, and how they are alive to the difference between their increasing prosperity and their abject condition in former times. However, for the diary, I have said enough.

Of course, I duly wrote to Mr. Pryer at the same time. The pull to Malapi is said to take three days. I am now left with ten men, some of whom are a little shaky, but all imbued with a willing mind ‘for three months more’, so they word it themselves.

Our next thing is to reascend, and then ascend the Kinabatangan as far as Quarmote, where we are promised information about a possible track to Siboku. Before sunset we covered seven miles from Sabongan, or say two miles past Kuala Tukan. There we camped. The stream is almost too strong for paddles so weary as ours. The Kinabatangan is, I understand, quite a lazy water, except higher up, if there be no freshet on.

On the general appearance of the Kinabatangan shores, &c., I have scarcely to remark. The jungle is less imposing than that up Koun Koun, the Linogu and Sugut. But the jungle here will be so much the easier cleared off for agricultural purposes. The constant accession of fresh soil should guarantee great fertility. Just now the shores of the Kinabatangan are flooded, and a considerable area seems to be converted into a lagoon. The sediment in this river is of a truly Nilotic proportion.

For gauging the stream at its present discharge I have no appliances left; even the timepiece is done for. By estimate the Kinabatangan has here (below where the Lukan forks into it) 30,200 cubic feet every second, and the Lukan has about one twelfth of that quantum. Hypsometric

figures are also wanting on our route survey, since the casualties in the Koun Koun.

Dry and rocky spots are but few, and on them I cannot discern flood marks above the present level. The river is seven to ten fathoms deep; it strikes one the more to see in mid stream some grounded log peeping out like a hippopotamus.

15th June. - The scenery has thoroughly changed. The diary is being written up on board of the Sandakan steam launch. That came to pass in the following manner: -

Continuing this morning up-stream, I could see we had arrived at that stage, when on a pioneering journey, the men must be allowed a few day's, say a week's, recreation. We should not need that had we the freshet of this river with us instead of against. I decided on returning to Sabongan in order to give the men a rest. At four in the afternoon we arrived there, and were just hunting for a supper (hunting sweet potatoes), when a steam launch appeared at the lower end of the reach. 'What launch is that?' 'I know', said a Sabongan man, 'the Governor is sending rice to Quarmote, where he has built a house.' 'Indeed, then we shall be able to get soon to Quarmote after all.' My men: 'Yes, master, let us go to Siboku.' The launch was soon boarded. I found Datu Kabugatan in charge - the same Datu whom I believed to be expecting us at the mouth of the Siboku. The poor man was all done up with dysentery. He is an opium-cater, without being a De Quincy, I am sorry to say. Hardly could he explain the point of his instructions. There was, however, a letter from Mr. Pryer, written on the 11th inst,, the day when our Linogu invalids had come to Elopura (after having experienced friendly treatment throughout the Labuk). Mr. Pryer ordered the launch to intercept us. He calculated very well that we should emerge at Kuala Lakan, and would think of striking in again at Quarmote. His very kind note runs in the main as follows: -

'I hope the steam launch will pick you up all right. Please don't think of going over to the Sibocu this time. I cannot at present send to meet you at its mouth, When you come here we will talk over a trip for some other time there', &c., &c.

I presume there are political considerations that bring our journey across the Company's territory to an unexpected end.

16th June. - By the launch those five men came back again who were sent down stream on the 14th inst. I am very glad to see them a little improved; others are breaking down. Journeys through tropical forests principally

tell on the physique through the continual moisture. I should say in that lies an analogy to the influence of Arctic travels, in particular of a summer season in the ice. You are as good as never dry in a hygienic sense. It is all very well to see a remedy in flannels. Flannels are an excellent palliative; my native followers soon took a fancy for them. He who seeks information about Borneo *in* Borneo should have among his outfit an underanged liver. If he be in that respect already done for. His only chance lies in a similar diet to the one forced on us by circumstances (not, perhaps, by our employers). Live on vegetables, and have no other condiments but salt with you. You will lose flesh but you never get bilious then. Furthermore, 'Beer for boys, port for men, brandy for heroes', and, allow me to add, water for travellers. It is, perhaps, bold to count myself among the travellers; pray let it pass for the water's sake.

Returning to our present doings. I have to say that we busied ourselves last night and the morning in cutting firewood. Then there came to Sabongan two prahus, under the Company's flag, from the Kuamut. The leading man handed me a letter from Mr. Pryer, dated 20th May. [...] 'It would be highly inexpedient for you to proceed on your journey anywhere in a southern direction.' We got up steam. That Company's prahu being destined for Sandakan, was taken in tow as far as the village Batangan. There we cut firewood and remained over night.

17th June. - Not, perhaps, as if the Kinabatangan could not be navigated at night time, but I, myself, never had an opportunity of seeing the river before. The same has ceased to be anything like a wild remote region; at Malapi the dollar currency is as good as established. The present flood marks out the comparative few localities which are sufficiently raised so as not to become inundated. On several of them new hamlets are springing up, or fresh clearings being made for plantations. The whole has, as far as Malapi, a prosperous and cheery look. Further down there are, as yet, no houses. In the Delta we met numerous prahus, manned by Sulus and by Chinese; each of them was flying the Company's colours.

Having had to let slip our anchor at Batangan, I did not stop at Malapi longer than sufficient to take two policemen on board as passengers. The flag at Malapi was up, but all the notabilities were absent on business.

We left the Kinabatangan through the new creek (Trusun Bharu) and the mouth called Mimiang. Elopura we reached towards nine o'clock in the evening.

To present diary belongs a survey of the route, drawn on a scale of two miles to the inch, and a general report.

Copied Elopura, Sandakan Bay, 27th June, 1881.

F. WITTI
In the B.N.B. Company's Employ.

Witti Ferenc úr Naplója, Amelyet egy Észak-Borneói utazás alkalmával írt a Marudu-öböltől Paparig a Kinabalu-Hegy Keleti Lejtői Mentén

Tampasuk Rezidencia Napló.
Amely a Sekuati folyó menti olajpala-lelőhelyig vezető úton illetve a Marudu-öböltől Paparig vezető úton íródott.
1880. november 4-től december 5-ig

November 4. - Az Abait elhagytuk a rezidencia prahujával,[1] a többi embernek pedig megparancsoltuk, hogy három nap múlva induljanak Bongonba, ahol a találkozóhelyünk lesz a belsőbb vidékek felé vezető utunkon. Datu Roumbangan lesz az Abaiban az adminisztrátor[2] helyettese.

November 6. - Az Agar Agar földnyelvnél partra szálltunk, és a Sekuati torkolatáig mentünk, ami körülbelül egy órányira van onnan. A hely, ami a tengerészeti térképeken az említett ponttól északra fekszik és 'Casuarina-csúcs' néven szerepel, valójában a 'Fehér-sziklák', vagy ahogy a bennszülöttek hívják, 'Batu Putih',[3] ahol pedig a térképeken a 'Fehér-sziklák' vannak, ott igazából a Sekuati és a Kurina közös torkolata van. A 'Fehér-sziklák' 30 láb magasak, és okkersárga árnyalatú homokkőből állnak. A sziklás partszakasz, amely megszakítja a Sekuati homokos partját, sokkal kevésbé feltűnő, mint a 'Casuarina-csúcs', amely napsütésben fehéren ragyog. Nem helyes egyébként ezt a helyet 'Casuarinának' hívni, mert itt nibong pálmák nőnek. Az Agar Agar földnyelvnél viszont sok kazuárfa (casuarina) nő.

A Sekuatinak és a Kurinának közös torkolata van. Az előbbi a nagyobbik ág, mindkettő csak nagy esőzések után édes, és mindkettő környéke lakatlan. A Kurinánál régebben azok a dusunok laktak, akik most a Luránál élnek. A Sekuatitól Kuala Bangaoig homokos a part, azután Katiga, Kuala Luru, stb. felé folytatódik. Az itteni homokzátony az északkeleti monszun legnagyobb részében hasznosíthatatlan, a délnyugati monszun idején azonban, ha az nem túl erős, nem különösebben nehéz a behatolás: magas dagály idején egy ölnyi víz van a zátonyon.

1 Prauw/perahu (maláj) - csónak
2 A gyarmat egy adott körzetének vezető tisztviselője
3 Batu putih (maláj) - fehér kő

*A prahu*nkkal eljutottunk a Kurina patakig. A torkolat utáni első kanyar után körülbelül egy kötélhossznyi távolságra a torkolattól a jobb oldalon van egy hely, ahol a folyómeder egy részéből egy kevés ásványi olaj szivárog. Ez a hely napsütésben gyönyörű színekben játszik, ilyen volt, amikor mi odaértünk. A dagály egy lábnyi vízzel borította el ezt a részt. Körülbelül 20 lyukból láttuk, hogy jönnek fel a buborékok, ennyi helyről nyerhető folyékony petróleum, amikor pedig botokat dugunk a lyukakba, a buborékok szabadabban jönnek. Amíg vártunk az apályra, hogy elfoglaljuk magunkat, az előbb említett botoktól úgy hat yardnyi távolságban ástunk egy kutat, amely egyfajta nyílást jelölt. Egy öl mélyre ástunk, de semmit sem találtunk, úgy tűnik, a sűrű agyag záróréteget képez a part magasabb részei felé.

November 7. - Korán reggel mentünk dolgozni, amikor a környék kezdett száradni. Közben észrevettük, hogy a dagály miatt a víz három lábat emelkedett, apálykor pedig óránként öt csomóval folyt. A vízben sok ásványi olaj is volt, amit a folyó kivitt a tengerre. Ez azt jelentheti, hogy itt valahol egy kimeríthetetlen petróleum-lelőhely van. Nem tudtam megállapítani, hogy a folyása folyamatos vagy szabálytalan. Amikor a helyet lecsupaszítottuk, lyukakat vájtunk, ahol az anyag szivárgott, és hamarosan olaj- és vízforrásaink lettek. Az agyagos föld itt egy 80 négyzetyardos nagyságú területen erősen bitumenes volt. Ahogy húztuk fel őket ebből a rögtönzött kútból, két kancsó már meg is telt nyers petróleummal. Két petróleumos kannát is megtöltöttünk az anyaggal, amiből majd megállapítható lesz, hogy egy tonna földből mennyi anyagot tudnánk kinyerni. Ahogy pár yard mélyre ástunk, a bitumen mennyisége jelentősen megnőtt. A kúthoz közeli kőzet egyszerű agyag, amelyben van valamennyi hídratált vasoxid. Nem tudom megmondani, hogy ez a képződmény min van, de ásás közben néhol nagyon masszív lignitet találtunk. Ezt a 80 négyzetyardot leszámítva nem találtunk bitument sehol, de nem tudtunk sokkal messzebb kutakodni. Apálykor a víz nem hozott a felsőbb részekről petróleumot, és az emberek is azt mondták, hogy ez az egyetlen ismert lelőhely. Az illanunok korábban a szilárdított petróleumot arra használták, hogy beborítsák vele a prahuik fenekét.

A lelet egy tekintélyes méretű kútra utalhat - talán érdemes dolgozni rajta. Ebben az esetben könnyen lehetne egy rendszeres dokkot építeni azokkal az eszközökkel, amelyek a helyszínen rendelkezésre állnak. Sok fa illetve szilárd agyag van itt, így a víznek nem lenne hatása a munkára. A meder magas vízállásnál 30 yard széles, de a ‘pala’ a fő csapáson kívül

az egész bal parton megtalálható. Mindenesetre a helyet lehetne üzemanyag nyerésére használni a gőzhajó-közlekedés számára, ami hamarosan be fog indulni ezen a parton, ha jól tudom.

A Sekuatit délután elhagytuk. Az ismét heves monszun megnehezíti az utunkat dél felé

November 8. - Napnyugtakor a Tandulit földnyelv mögött kerestünk menedéket, ami a következő hegység Tamborurantól délre (Tengerészeti térkép: 'Ganda-fő').

November 9. - Úgy döntöttünk, hogy gyalog megyünk Layer-Layerbe, mivel még pár napig fújni fog a szél. A prahun el fog jutni a petróleum és a jelentésem az Abaihoz. Három óra séta után a tengerparton, elértük Layer-Layert. Elhaladtunk az Anderasan-folyó (Datu Salembatan) és a Kanyong folyó (Sultan Salembak) mellett.

Megjegyzés. - A Layer folyó torkolata ott van a térképeken, ahol a Kalóz-folyó.

A Layer-Layerben élő Sultan Sekoyan teljes díszben fogadott, és nem volt könnyű meggyőznöm, hogy spóroljon a puskaporával. Különböző főnökök jöttek. Az illanunok között minden férfi legalább Datu, ha nem szolga. Itt megtaláltuk a három bölényt, amelyeket utasításom szerint ide kellett hozni. Ezeket elküldtük a Tandulithoz, hogy elhozzák a felszerelésünket. Örömmel jelentem, hogy itt az emberek dolgoznak, féltucat nő sarong[4]-anyagot sző.

November 10. - Layer-Layerből Tigaman felé: kb. 16 mérföld 3 ½ óra alatt; főirány kelet-délkelet. Tigaman: 5 ház; 25 család; főnökök: Limbabat és Mandalan.

Fél napot elvesztettünk, mert a bölények csak egy órakor értek vissza Tandulitból. Az emberek közül három már munkaképtelenné vált. Egyiküknek csúnyán begyulladt a szeme, másikuknak nagyon fájt a lába, a harmadik pedig lázas. A betegeket a *prahu*ban hagytuk, és elmentünk Tigamanba, ami egy dusun falu a marudui oldalon. Az út majdnem teljesen a Layer és a Tigaman folyók mentén vezet. A vízválasztó 600 lábas magasságon van, ez közelebb van a Marudu oldalához. Másodlagos erdők és néhány régebbi őserdő, egy kevés bambusz, és sok vad banán terem itt. Ezen a helyen sehol sem próbáltak ültetvényeket létesíteni, sehol egy ház

4 Sarong (maláj) - lapszoknya

a két helység között (nem úgy, mint Kudat és Luru között). Palakő és homokkő.

A ‘nagy házban’ húzódtunk meg éjszakára. Az emberek eleinte tartózkodóak, majdnem gyanakvóak voltak. Azután felszínre tört a derűs dusun modor, és nagyon jól összebarátkoztunk.

November 11. - Tamemison felé; 5 mérföld 11 óra alatt; főirány: dél. Karosong: 2 ház, 15 család. Dakoton: 4 ház, 20 család.

A Tigaman körüli mező jól be van ültetve rizzsel és kukoricával. Tamemison öt mérföldre van. Elég kellemes séta. Útközben vannak dusun falvak, Karosong és Dakoton. Datu Mamadot és a faluját rendben találtuk. Cukornádtermesztéssel kezdett foglalkozni, holnap reggel pedig el fog vinni a *prahu*jával Bongonba. Elfogadtam baráti ajánlatát, a vidék e között a pont között és Bongon között nem különösebben érdekes.

November 12. - Elértük Bongont, az öreg Sheriffet pedig teljes frissességben találtam. Mutatott nekem egy ásványt, amely lámpafénynél elsőre úgy nézett ki, mintha antimonérc lenne. Sheriff Shae annak vélte, és kellemesen meglepődöttnek mutatkozott (‘Sarawak[5]-kő!’).

Arra a javaslatunkra válaszul, hogy a Sugut forrásához menjünk a Felső-Tandeken és a Felső-Bengkokán, azt a baráti jótanácsot kaptuk, hogy ne érintsük azt a nagy, nehéz kerülőutat, vagy hogy csak visszaútnak használjuk. Úgyhogy megint a Bongonon megyünk felfelé.

November 13. - Miután ettünk egy bölényből, amelyet Sheriff Shae öletett le ebből az alkalomból, ugyanazon az úton indultunk el, amelyen nyolc hete is jártunk. Sheriff Shea adott nekünk két embert és két bölényt, hogy Mumusig segítsenek bennünket, és aztán térjenek vissza Bongonba.

Mielőtt elértük Timbag Batut (este) nagy esőbe kerültünk, és nagyon eláztunk. Az, hogy mi magunk, még nem is baj, de a készletek is.

November 14. - Egy nap pihenőt kell tartanunk, mert Tankal egy napi útra van innen. Közben folyamatosan esik, és a Bongon is egyre vadabb.

November 15. - Ma reggel Si Ong, a tolmács asztmatikus panaszokkal megbetegedett. Őt Timbang Batuban hátrahagytuk. Sheriff Shae gondos-

5 Sarawak: ma Malajzia egyik szövetségi állama. Forrás: http://www.sarawak.gov.my/web/home/index/

kodni fog róla, amikor jön visszafelé Bongonba. Si Ong jelenleg jó kezekben van a barátságos dusunok között.

A legutóbbi bongoni látogatásunk következménye, hogy a dusunok újra eljárnak Bongon 'városba', és a kétheti piacot ott újra megnyitották. A Sayap-Kinorom néphez tartozó emberek is leereszkednek addig a hegyekből. Láttuk, hogy az erdei út mostanra jól kitaposott ösvény lett, míg pár hónappal ezelőtt még magunknak kellett vágni az utat több mérföldön keresztül.

Az esős évszak teljes erővel tombol errefelé, de az emberek csak most vetik a rizst, nem csak a hegyekben, hanem Bongonnál a tengerparton is. Tigamannál a szárak két láb magasak, Tampasuknál pedig a gabona majdnem megérett az aratásra. A talaj ilyen kései trágyázása azt jelentené, hogy a bongoni kerületekben még csak alig kezdődött el az esős évszak. A Kinabalutól Sampanmangioig húzódó hegylánc biztos komoly szerepet játszott felhőképződésben. Persze csak ott, ahol magas a hegy.

Ma délben, amikor a Sonchum-hegyen másztunk felfelé, egy megáradt folyó közepén megláttunk két nőt, akik nagy teherrel a hátukon, derékig vízben állva nagyon küzdöttek, nehogy elvigye őket a víz. Egy szem gyenge bot, és a fiatalabb dusun lány, aki kapaszkodott az idősebbikbe, a zúgó vízesés pedig csak pár yardra volt tőlük. Így találtuk meg őket, amikor megpróbáltak átgázolni a folyón, de időben kimentettük őket. Az volt az érdekes, hogy szegény lányok a veszélyben nem is sikítottak, pedig hamarosan megfulladtak volna.

Megjegyzés. - Javítás az előző naplóban: Timbangból Tankal felé, kb. 16 mérföld 8 óra alatt.

November 16. - Továbbmentünk Merak-Perak felé, miután Tankalban, Siobud házában aludtunk. Durahman, a Kinorom dusunok főnöke felajánlotta, hogy eljön velünk Moroliig. Ezek az emberek már jártak Tampasukban, hogy elhozzák onnan a dolgaikat, de egy 'rossz madár' visszatérésre késztette őket. Így majd valamikor később jönnek a bölényeinkkel együtt, amelyeket Mumusnál hagyunk.

Nagyon jól érezzük most magunkat, körben ülünk a dusunokkal a Damar[6] fényénél, otthonos, száraz érzés, miközben odakint zuhog az eső.

November 17. - Ma gondot okozott nekünk a folyón való átkelés, de sok nevetésre is okot adott. Itt, Mumusnál kezdődik a túránk igazi része. Hol-

6 Damar (maláj): fákyla

nap dél-délkelet felé fogunk menni nyugat-délnyugat helyett, Kias felé, ahogy legutóbb. Nem tudtunk most ezen a helyen rezet keresni, mert a Kinorom szintje majdnem elérte a legmagasabb vízállásszintet, de ezek az áradások valószínűleg megmutatják majd, hogy van-e a folyóban ebből a fémből. Mutattak nekem rézpiritet is, ez szép aranysárga színű és nagyon ígéretes, ahogy késsel munkálható. A hamarosan elérkező száraz évszak lesz majd az az időszak, amikor esetleges bányászterületként fel lehet térképezni ezt a régiót. Én azonban mégis így utalok rá.

November 18. - Mumustól Moroli felé, fő irány: délkelet, kb. 15 mérföld 6 óra alatt, Moroli: 5 ház, 12 család; törzsfőnök, Botokok.

Vissza kellett küldenem az Ali nevű rendőrt, mert képtelen volt elviselni az utunkkal járó fáradságokat. Most visszamegy Bongonba Sheriff Shae embereivel és bölényeivel együtt.

Megérkeztünk Moroliba úgy, hogy átkeltünk azon a hegységen, amelyik a Tambuyukonnál kezdődik, és kelet-északkelet és északkelet felé nyúlik el. A hegységnek négy különböző 1900-2000 láb magas vonulata van, ezek közül a legdélebbi választja el a Bongon és a Sugut mellékfolyóit. A lejtői egyes helyeken meredekek. Az út egy sűrű erdőn és három folyón át vezet: a Tanggalon, a Kokobuanon s a Lowokin. Az út eleje a Sarinchim mentén van, ez a gyors folyású folyó közvetlenül Mumus alatt folyik bele a Kinoromba. Csak akkor láttuk meg a Kinabalu ‘mögötti’ vidéket, ahogy mi ezt Tampasuknál szoktuk mondani, amikor megközelítettük Moroli faluját. Maga a hegy nem látszott ki a felhők alól. Kinabalut észak-keletről egy kb. 4500 láb magas hegylánc határolja, amely délkelettől északnyugat felé húzódik, hatalmas mellvédként emelkedik a hegy előtt, mint egy védősánc, a Kopuskan völgye alkotja a vizesárkot, a Tambuyukon pedig egy tekintélyes bástyára emlékeztet. Az egész erről az oldalról gyakorlatilag bevehetetlennek tűnik. Akik Borneó északi részén utaznak, mondjuk a Marudu-öböl felől, a Kinabalut ék alakúnak látják, vagyis az oldala enyhén ereszkedik északkelet vagy kelet felé. Arról az oldalról tehát könnyű lehet felmászni a hegyre, az előbb említett láncok felől azonban máshogy fest az egész. A Kinabalu északkelet és kelet felől nyilvánvalóan nem megközelíthető, a Tambuyukon csúcsot leginkább északnyugat felől lehet megközelíteni. Kelet és dél felé a látóhatárt magas hegyvonulatok és kiemelkedő csúcsok alkotják, három, délkelet felé látszódó csúcs állítólag Tinagas körzetben van. Moroli egy köralakú medence észak-nyugati oldalán fekszik 1600 lábbal a tengerszint felett. A talaj errefelé bizonyára termékeny, mert a Moroli látja el a kinoromokat

rizzsel a mostani ínség idején. A rizs mellett szokásos terményeket mind megtermelik, köztük sok dohányt is.

Az emberek ruházatukban és ékszereikben különböznek azoktól, akiket reggel elhagytunk. A férfiak fejfedőiket hálósapka formában hordják, és lekötözik az állukhoz, amitől úgy néznek ki, mintha fogfájásuk lenne. A férfiak karperecet, övperecet, fülbevalót hordanak és azt a furcsa spirált a nyakuk körül, amelyet a lányok fent Kudatban. A szokásos öltözéküket azonban mindössze egy fügefalevél ágyékkötőből áll és semmi másból. Láttam nőket, akik valamilyen anyagból készült ujjatlan kabátot hordtak. A bőrszínük rendkívül világos, de ettől még nem barátkozhatunk velük, mert nagyon gyanakvó népség. Kétlem, hogy holnap reggel segítenének vinni a csomagjainkat, ahogy a kinoromok tették, akik eddig elhozták, természetesen fizetségért. Innen Tolunganba indulunk.

November 19. - Serapan: 2 ház, 12 család. Moroliból Bundo felé, kb. kilenc mérföld négy óra alatt, fő irány: délkelet. Bundo: 3 ház, 10 család; törzsfőnök, Lunkad.

Amikor Moroliban felébredtünk, sűrű köd vett minket körül, igazi köd. Mennyire emlékeztetett bennünket ez az otthonunkra! Napkeltekor azonban el tudtunk indulni, és egyből 750 lábbal alacsonyabbra kellett ereszkednünk, ami csak 20 percbe telt, mert a föld és a fű nagyon csúszós volt. Amikor leértünk a völgy aljára, a Kopuakan folyó mellett találtuk magunkat, amely a Sugut két nagy mellékfolyója közül az egyik. A Kopuakan eleinte 12 yard széles, később pedig 30 yardnál nagyobb szélességet is elér, ahogy Moroli felől folyik, először délre, majd kelet-délkelet felé. Átlagos mélysége három láb lehet, az esése pedig 1:150. A vize majdnem átlátszó, most csak kevés hordalékot visz. Kb. egy mérföldre a Moroli lábától folyik bele a Kopuakanba a Lowaki balról. Ezen a patakon tegnap keltünk át, amikor Moroli felé jöttünk. A torkolatnál egyetlen ház áll, amelyben egy pár család lakik. Két mérfölddel arrébb torkollik bele a Pandilsion, újabb két mérföldre pedig egy harmadik mellékfolyó, a Selapan az azonos nevű falunál, amely csak félórányi járásra van Bundotól, a jelenlegi szálláshelyünktől. Ma cikkcakkban haladtunk a Kopuakanon, mivel mindkét partját őserdő borítja. A part egyes helyeken meredek. A folyó partján világoszöld színű szerpentin ásvány van, a kavicsok pedig bazalt és egy elég zsíros hatású, metamorf kőzeti eredetűek. Sesapan és Bundo falujai alkotják Tolungan közösségét, és furcsa kimondani, de ezek a dusunok azt vallják, hogy ugyanahhoz a törzshöz tartoznak, mint a Timbang batuiak és a tankaliak. Az, hogy most ilyen távol

vannak egymástól, minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy új megművelhető föld reményében elvándoroltak, ahogy erre a legutóbbi expedíciónkról írt naplóban utaltam is. Egy ehhez kapcsolódó körülmény mindenképp előnyös nekünk, mégpedig az, hogy ezek az emberek ugyanolyan kedvesen fogadtak bennünket, mint a testvéreik lent a Bongonon. Újra otthon érezhetjük magunkat, és hozzá kell tennem, megszoktuk már, hogy dusunok között vagyunk. A tolungani emberekről nem tudunk semmi újat mondani, kivéve, hogy tetoválják magukat. Ennek közel olyan a hatása, mint amit gyakran lehet látni egy meztelen 'Jack'-en. Megmondtam a kifestett barátainknak, hogy fehér férfiak is szoktak ilyet csinálni ilyen vagy olyan okból - jóllehet én semmilyen okot nem látok rá. Azonban megtudtam, hogy itt ez azokat a férfiakat jelöli, akik egy törzsek közötti háborúban megöltek egy ellenséget. Bundoban három házban öt ilyen harcos van. A dísz lent a has alatt kezdődik, és a vállukig ér, mint egy kabát széle, aztán lejön a felkarra. Itt két vagy három széles sáv véget ér, az alkar belső részén pedig több vékony csík látható. Ezekből több van, ha a harcos gazdag is.

A merak-peraki Durahman visszatér innen Kinoromba. Ketten betegek, de a többiek ma este szerveztek egy közös dusun-bajow[7] mulatságot, és vadul táncoltak, miután reggel tizennyolcszor átkeltek a Kopuakanon. Ezeknek a dusunoknak van egy hangszere, amit zsák nélküli dudának lehetne hívni, a zsákot ugyanis egy tökfélének a héja helyettesíti.

A Sugut folyó topográfiájáról a következőt tudtam meg: A dusunok azt mondják, hogy hét nap alatt érik el a Sugut torkolatát, amely egy háromágú delta. Innen (Bundotól) egynapi útra van a Tinagas körzet. Eközött és Bundo között találkozik a Mokodao és a Kopuakan, így egy széles folyót alkotnak, amelyet ezután Sugutnak hívnak. A Kopuakanon és a Mokodaon is lehet menni *prahu*val, a Kopuakanon egészen Bundoig fel lehet vele jönni. A Mokodao elvileg nagyobb, mint a Kopuakan, és magából a Kinabaluból ered, a Kopuakan pedig a Kinabalutól északkeletre fekvő hegyláncban. Tinagastól lefelé Inopod, Likabao, Inokaag és Luluidan falvak találhatók. Az utóbbi helyen mohamedánok élnek, akik magukat tambunwáknak nevezik. Róluk csak annyit tudtam meg, hogy a főnökük Pangeran[8] Saliudin. Luluidan alatt Talidusanban és Pitasban újra dusunok vannak, azután jönnek a tidongok, akik olyan mohamedánok, akiket a

7 Dusun, bajau: Borneo északi részén élő népcsoportok
8 Pangeran (maláj): úr, herceg

Sibokutól délre fekvő otthonukból a Murutok (?)[9] üldöztek el. Datu[10] Mamad Tamemisonból azt mondta nekem, hogy a tidong falvak félnapi útra vannak a Sugut torkolatától.

A Sugutnak a Kopuakan és a Mokodao találkozása alatt még számos mellékfolyója van, amelyeket a bennszülöttek a következő sorrendben neveztek meg: Molitwao, Kaingaran, Manzalu, Kopugian, Tiagas, és Komonzi.

N.B. A tidongok falujának közelében állítólag van egy nagy tó, amely 'tele van aligátorokkal'. A Paitan sokkal kisebbnek tűnik, mint a Sugut, és nem igaz, hogy ezek feljebb összefolynak.

Ma volt két hete, hogy a Sekuatinál elindultunk.

November 20. - Mawad: 6 ház, 18 család, törzsfőnök, Lampei. Bundotól Mituo felé: kb. 6 mérföld 2 ¾ óra alatt, fő irány: dél. Mituo: 8 ház, 32 család; törzsfőnök, Borontei.

A két betegünk közül egy rendőrt, Alunt Bundoban kellett hagynunk, szegényt annyira leterítette a láz, a Timbang batui dusunok pedig, akik most Bundoban laknak, visszaviszik Bongonba. Mituo felé átkeltünk egy hegyen, amelynek a talaja vasoxidos agyag, amelyben sok sárga csillámpala is van. Egy helyen van egy sósvízforrás, amely az embereket többmérföldes körzetben ellátja sóval. Sok dusunt láttunk, akik erről a helyről hordtak sós vizet a bambusztartályaikban. A sós vizet úgy, ahogy van összekeverik az ételeikkel, anélkül, hogy lepárolnák azt. Egy hasonló sósforrás állítólag van a Seasapan folyó mellett is, amelyen átkeltünk tegnap.

Ezután dél felé indulva, átmentünk Mawad faluján, amely 1000 lábbal fekszik a tengerszint felett. Közte és a mostani állomásunk, Mituo között a Kinabalut úgy láttuk, hogy most nem takarták el felhők, így be tudtuk mérni. Mituotól 276 fok, nyugat ¾ észak Ez a vidék elég dimbes-dombos, nincs egy hektár vízszintes föld. A hegylánc, amely a Kinabalu keleti lejtoit határolja, még jobban látszik, mint Moroliból. A hegy és Mituo között fekszenek állítólag Nolumad és Tampulong falujai: öreg dzsungel, elhagyott földek, amelyeket magas fű borít, és bevetett rizsföldek. A rizset indiai kukoricával vegyesen termesztik, a kaládiumot pedig az édesburgonyával. Ez utóbbi, teljesértékű zöldség alkotja az étrendünk fő részét most, hogy abból élünk, amit a falvakban meg tudunk szerezni. Ezt Mumos óta folytatjuk, és egyáltalán nem kellemetlen. Mivel jól el va-

9 Witti kiemelése.

10 Datu (maláj): 1. király, fejedelem 2. gyógyító 3. szent ember

gyunk látva kereskedelmi árukkal, még két hétig kibírjuk így. Az egyetlen gondot az embereink lemorzsolódása jelenti. Még mindig egy tucatnyian vagyunk, de kettő közülük már csak vánszorog, és nem tud semmit sem hordani. Dél felé szándékozok menni addig, ameddig van értelme, azután pedig megpróbálunk Papar felé menni. Sajnálnám, ha a Kinabatanganon kellene lemennünk, nem pedig a Padason.

Eddig elég sokat beszéltem magunkról, mégsem ejtettem még szót arról, hogy új ismerőseink elég kellemes természetűek, külsőre pedig nagyon hasonlítanak a nyugati parti dusunokra. Nagyon kellemes emberek, és nyilvánvalóan nem korcsosultak. Nem is barbárok, jóllehet sokan közülük tetováltak, és mindannyiuknak a fúvócső (dusunul 'sopok', nem pedig 'sampitan') a fő fegyvere. A fúvócső egyik végére lándzsahegyet erősítenek. Soha nem hallottak puskaszót, és elhitték nekünk, hogy a tűzfegyverekkel jobb inkább meg sem ismerkedni. Észrevettem, hogy ezeknek az embereknek a háziszőttese nem egyszerű szürkéskék, hanem fekete csíkos.

November 21. - Mituotól Mokodao felé: kb. 6 mérföld 3 ½ óra alatt. Fő irány: délnyugat. Mokodao: 4 ház, 20 család; törzsfőnök, Pangsang. Mokodaotól Lasas felé: 8 mérföld egy óra alatt; fő irány: nyugat-délnyugat. Lasas: 8 ház, 36 család, törzsfőnök Timbang és Lingakapan.

Míg az elmúlt négy napon szerencsére csak napnyugta után kezdett esni, ezúttal reggel is esett. Mituotól Mokodao felé mentünk dél-délnyugati irányban. Átkeltünk a Padi-hegyen Mituotól délre, és Mansilas faluját értük el először. Az emberek nagy tömegben vártak minket a falu 'főterén', és felajánlottak nekünk egy pár kakaóbabot, ami ezen a környéken elég ritka kincs. A Paras-hegyen (1300 láb) átkelve, annak déli lejtőjén ugyanazt az ásványt figyeltük meg, mint amiből Sheriff Shae adott nekem egy darabot. (Írok még róla az 'Általános jelentésben', amelyet csatolok ehhez a naplóhoz.) Egy másfajta fúvócső, mint amit errefelé használnak majd eldönti a dolgot. Ha az ásványról kiderülne, hogy kereskedelmi szempontból érdekes, a vízi út adott lesz, mert a Bukit Paras lábánál folyik a Mokodao, a Sugut déli ága, az esős évszakban pedig eddig a helyig is el lehet jutni egy kis csónakkal. A folyómeder kb. 30 yard széles. Átkeltünk a jobb partra, ahol egy vízszintes mezőn fekszik a Mokodao nevű falu. Ott besiettünk a főnök házába, amikor eleredt az eső, amikor

pedig elállt, továbbmentünk Lasasba, amely az éjszakai szálláshelyünk. A *kampong*[11] a Langasan bal partján van, amely a Mokodaoba folyik.

Mokodaotól keletre mered a Lassat feltűnő kúpja, a tenger felőli lejtőjén élnek a kagasingani dusunok, akik most háborúban állnak a kinoromokkal. Az áldozatok közötti különbség pontosan egy, ezt még ki kell egyenlíteni. A kinoromoknál van az előny. Egy nap, remélem, ellátogatok azokhoz a kagasinganokhoz. Természetesen tudni fogják, hogy a kinoromok és mi már ünnepélyesen kiöntöttük egy ártatlan madár vérét. Kíváncsi vagyok, megfordítják-e a mondást, '*Les amis de mes amis, &c.*'[12]

A Lagasan mentén haladva megláttuk a Kinabalut, északnyugatra volt, ha mindig a legmagasabb pontját néztük. Innen sokkal kevésbé tűnik fenségesnek a hegy, mint amikor délnyugat felől néztük. A Mokodaoból Lasas felé vezető út könnyű terepen és egy bambuszerdőn át vezetett.

Lasasban, a dusunok között él egy öreg bajow, aki már hat éve itt él, a parton viszont egyszer sem járt. A társa egy szökött palawan rabszolga. A bajow neve Damerang, a kenyerét rizs termesztésével keresi, mert nem volt sikeres a kereskedelemben.

November 22. - Bonkud: öt ház, 15 család; törzsfőnök, Gunranad; Lasasból Koliganba kb. 12 mérföld öt óra alatt; fő irány délnyugat. Koligan: három ház, nyolc család; törzsfőnök, Salong.

Bundo főnöke, Lunkad, csak ma reggel vált el tőlünk. Mituoban és Lasasban sikerült szert tennünk egy kis erősítésre.

Több eső, több tetovált ember, és rengeteg pióca. Az utóbbi miatt jelentős vérveszteséget szenvedve keltünk át a 6. fokon. A Lasas és Bonkud közötti hegyet leszámítva a terep, amelyen ma jártunk, főleg vízszintes volt, és 1000-1300 lábbal fekszik a tengerszint felett. Boling és Koligan között van egy mező, amelyen két óra alatt keltünk át, vagyis közel öt mérföld széles. A keleti határa messzinek tűnik, míg a nyugati határát a Kinabalu egy ága jelöli, amelyet Dalidi Nabalunak neveznek. A növényzet, ahol nem őserdő, ott erős bambusz. A Lagasan mellett átkeltünk a Pangakatan és a Luan patakokon, amelyek a Sugut rendszeréhez tartoznak.

Koliganról, a szállásunkról semmi különöset nem lehet mondani, csak úgy, mint Bonkudról, amelyen átmentünk, kivéve, hogy az utóbbi helyen

11 Kampong (maláj): falu

12 A barátaim barátai a barátaim...

a népség összegyűlt, hogy megnézze, hogy hogyan ölnek meg egy disznót. Ezt különösen durván csinálták.

A bozótban sok rugós csapda van, amelyek mellett nincs figyelmeztető tábla, csak a dusunok éber szeme veszi észre. A vezetőnk megmutatta, hogy ezek a csapdák mindig a gyalogúthoz közel vannak, amely amúgy gyakran maga is elég nehezen észrevehető. Vaddisznóból és vadbölényből sok van az erdőben, csakúgy, mint szarvasból és más vadból. Egy utazó csapat mindig talál ételt ezeken a területeken. A nagyobb állatok, mint az elefánt, az orrszarvú és a tapír innen teljesen hiányoznak. A bennszülöttek elképedtek, amikor mondtuk nekik, hogy a *kris*[13] markolatát egy olyan állat csontjából faragták, amely csordákban él lentebb a Kinabatangan mentén, amelyet a dusunok 'Nabatangannak' hívnak a 'Nabalu' analógiájára, mert a 'Kina'-nak a bennszülöttek szerint semmi köze hozzá. Miért is kellene? Ezt az előtagot a bruneiiek és mások vezették be úgymond fonetikai okokból. Ezt követték a kínai településekről szóló mesék, amelyek ennyire északra kiterjedtek. Erről írtam egy előző naplómban. De most had válaszoljam meg az egyik kedvenc érvet azzal, hogy felhívom rá a figyelmet, miszerint minden kínai vonásokkal rendelkező dusun mellé tudnék állítani egy kaukázusi vonásokkal rendelkezőt; ezeknek az embereknek a szép, már-már rózsás arca, alátámasztja az elméletemet, amelyet már kifejtettem, mégpedig hogy soha nem léteztek kínai telepek Borneó legészakibb részén. Majd minden, amiben a dusunok eltérnek a malájok nagy részétől, minden bizonnyal a kínai vér keverékének tulajdonítható. Néhány mázas teáskancsóra pedig, amelyeket dusun falvakban találhatunk, úgy tekintenek, mint egy szoborra, amelyet maguk az égiek küldtek.

De hogy visszatérjek a helyhez, ahol most vagyunk: az emberek a nyakuk körül egy rattanmadzagon egy rövid kést viselnek, amelynek a nyele vaddisznóagyarból van. Elég szép kiegészítője ez az egyébként szegényes öltözéküknek.

A rizsszárak még csak kicsivel magasabbak egy lábnál. Amikor eljöttünk egy mezei kunyhó ('sulab') mellett, egy öreg, tetovált ember megkérdezte, hogy tudnánk-e neki adni egy kis bádogot (a halászhálójához). Érdekes, hogy pont bennünket kérdez, akik mi magunk is ezután a fém után kutatunk. Egy utazás a Suguton felfelé a száraz évszakban lehetővé fogja tenni, hogy a folyókban kutassunk utána. Sok folyómeder akkor

13 Kris: maláj tőr

valószínűleg kiszárad. A bennük lévő finom üledék kristályos kőzetekből származik, mint amilyen a szienit és a gneisz.

November 23. - Koliganból Danaoba: kb. 7 mérföld 3 óra alatt; fő irány: nyugat-délnyugat. Danao: 8 ház, 36 család; törzsfőnök, Pandahan és Linkanad.

Itt, Koliganban láttuk az első mázas cserépedényt a belső területeken, helyesebben a dusunok maguk ajánlották fel cserébe; az egyik valamilyen teáskanna, amely egy fantasztikus madarat formáz, a másik egy kis korsó. Az, hogy ilyen könnyen megválnak ezektől, azt mutatja, hogy a porcelánláz nem érte el ezt az elszigetelt falut.

A Koliganból Danaoba vezető út a tó rejtélyével állított bennünket szembe. Utunkazon a részen vezetett át, ahol a földrajzi térképeken a Kinabalu-tó szagatott vonallal jelzett határa látszik. Az északabbra élő dusunok mindig beszéltek egy nagy helyről, amit Danaonak neveznek, amely körül úgy helyezkednek el a falvak, hogy egyszerre mindegyik látszik. ‘Danao’ *malájul* tavat jelent,[14] dusun nyelven azonban nem jelent semmit, legalábbis amennyire én tudom, de a ‘tavat’ dusunul ‘Linatong’-nak nevezik, és ennek megfelelően, amikor megkérdeztem, hogy Danaonál van-e valamilyen víz, amelyen lehet evezni, azt mondták, hogy *nincs*. Amikor megérkeztünk Mituoba és Lanasba, hallottunk egy tóról, amely a hegyekben van Koligan és Danao között, de azt is hallottuk, hogy a dusunok félnek megközelíteni, mert mindenféle szörnyek élnek benne, a vize pedig elég fekete. Azonban egy tetovált, tehát merész ember vállalkozott rá, hogy elvezet minket a rettegett helyre, hogy mi magunk is lássuk. Extra fizetsége egy alsószoknya volt a feleségének. Őszinte volt, előre kérte a fizetséget, mert majdnem biztos volt benne, hogy a ‘sada tagsio’, azaz a ‘nagy hal’ mindannyiunkat fel fog falni.

Kaliganból 2200 láb magasra mentünk fel egy meredek erdővel borított emelkedőn. Ott egy kis tisztáson a tetovált ember két társa hátra maradt, a többiek pedig elindultak a dzsungelen át dél felé. A Danao felé vezető út nyugat-délnyugat felé visz. A vezető komoly arccal megkérdezte tőlünk, hogy a ‘sopok tatipui’-k vagyis a tüzes fúvócsöveink rendben vannak-e. Megnyugtattuk e felől. Amikor egy mérföldnyire jártunk az előbb említett tisztástól, a dusun felkiáltott: ‘Kész! Én nem megyek tovább!’ és láttunk egy tisztást a sűrű erdőben, amelyről kiderült, hogy egy körülbelül egy hektáros rét, amelyet különös szőrös világoszöld fű

14 Danau (maláj): tó

borított, amilyet még egyik bennszülött sem látott korábban. Az egész szemfényvesztésnek tűnt, de minden bizonnyal a dusun dajkamesékből ered. A helyet valószínűleg időről időre víz borítja.

Amikor ezután találkoztunk egy pár idegen dusunnal, újra érdeklődtünk a tó felől. Ők nyilvánvalóan meg voltak rémülve, és azt mondták, hogy nem tudják, 'de ha vizet akarunk, akkor kicsit lejjebb találunk majd, méghozzá jót'.

Miután visszatértünk a társainkhoz, lementünk a Danao felé. Így neveznek egy téglalap alakú síkságot, amely dél-délnyugat felől északészakkelet felé húzódik, és egyszer négy mérföld kiterjedésű. A síkság 1600 lábbal a tengerszint felett fekszik, és mindegyik oldalról hegyek határolják. Úgy néz ki, mintha teljesen sík lenne, csak a közepén van egy kis domb. Az északi részét egy patak, a Manzanaban öntözi, amely átkanyarog rajta, és amelyet meglepően gondos módon rizstermesztéshez is használnak. Felső-itáliai parasztok sem gondozzák jobbak kertjeiket. Most csak körülbelül húsz hektáron nő a rizs, a szárak tíz hüvelyk magasak, a síkság többi részét főleg lalang (andropogon)[15] borítja, a mocsaras részeket ennek a fűfélének a burjánzása jelzi. A síkság déli részén folyik át a Linogu, amely egyike a Kinabatangankét fő szülőfolyójának. A Linogu vizsgálatát elhalasztottuk holnapra, amikor majd átkelünk rajta. A talaj ugyanaz a gazdag feketeföld, mint az Abai-síkságon. Danao arra hasonlít, amilyen az Abai-síkság lehetett régen, mielőtt az ottani dombokról kiirtották az erdőket. Ennek a síkságnak a szélén és részben a környező lejtőkön fekszenek a Ludangan, Rugading, Kitontul, Marakao, Mattan és Kondavayan falvak. Danao központi helyen van, a közelében, a sík részen fekszik Kondavayan. Talán emiatt, és biztosan, mert az a legnagyobb falu, Danao nevét viseli az egész körzet. A síkságon kb. 1200-an élhetnek.

Az itt emelkedő hegycsúcsok között, amelyek látszólag a vidék szélét alkotják, és amelyek fel is vannak rajzolva a térképre, áll a Boliskadus dél-délnyugat felé. Ez olyan 6000 lábnál is magasabb lehet, a többinek a bennszülöttek nem adtak külön nevet.

Figyelembe véve, hogy ez a síkság egy fantasztikus hely, egy oázis egy hatalmas őserdő közepén, valamilyen különleges, a Társasággal kapcsolatos nevet kellene neki adni, hiszen a Társaság megbízásából jutottak el ide először. Én, a magam részéről lemondok erről a megszokott kiváltságról.

15 Alang vagy alang-alang (maláj): sásfű

A nagy Kinabalu-tó rejtélyéről ki merem jelenteni, hogy megoldottnak tekinthetjük. Amikor Alexander Dalrymple[16]-nek több, mint egy évszázaddal ezelőtt először beszéltek a tóról, a ‘Danao’ név minden bizonnyal hozzájárult a hibás földrajzi fogalom körüli félreértéshez, csak úgy, mint a szörnyektől hemzsegő vizes rétről szóló homályos történetek. Danaoban senki nem tud semmilyen igazi tóról, pedig gyakran járnak messze dél és délnyugat felé is. Amennyire tudom, Dr. Pettermann[17] volt az első, aki az R.G.S.[18] térképészeként berajzolta a Kinabalu-tavat arra a helyre, ahol Észak-Borneó összes modern térképén szerepel. Így volt ez egy 1852-ben (?)[19] rajzolt borneói térképen is, amelyet a Borneói Missziós Egyház munkatársainak szántak. A Valentyne[20]-féle régi térképen a tó a Kinabalutól délre és kisebb méretben van rajzolva.

De hogy visszatérjünk Danaohoz, ahol most is vagyunk. Az emberek a rizs és hasonlók mellett ságót és tápiókát is termesztenek. Ezt érdemes megjegyezni: kecskét is tartanak.

A vendégeket egy szép szokás szerint fogadják. A főnök fiatal felesége odajött hozzám. Miután egy kis bambuszban megnedvesített valamennyi rizst, ki kellett tartanom a tenyeremet, ő pedig rizst szórt rá, amit utána visszatettünk a bambuszba. Ez vendégszeretetet ébresztett bennük, én pedig utána vehettem a rizsükből és a bételükből. Nem olyan barbárok, hogy ‘Tuan[21]’-nak nevezzenek, egyszerűen csak azt mondják, ‘Pinai’, ami barátot jelent. Régebben a danaoi dusunok fejvadászok voltak. Ebben a házban még mindig tartanak három tucat koponyát, nyilvánvalóan valamilyen családi hagyomány miatt. Rossz ötlet lenne talán arra kérnem őket, hogy egy ilyen fejet cseréljenek el velem. A fejek között találtam kettőt, amelyek gyerekekhez tartoztak, és nagyon meglepő, hogy milyen szépek és fehérek a fogak bennük. Elég nagy kísértés lenne, ha egy ‘amerikai utazó fogorvos lennék’. A bétel rágása úgy tűnik, nem károsítja tartósan a fogzománcot.

16 Alexander Dalrymple (1737-1808): skót földrajztudós. Forrás: http://adb.anu.edu.au/biography/dalrymple-alexander-1949
17 August Heinrich Pettermann: 19. századi német földrajztudós. Forrás: http://dnb.info/gnd/119408953
18 Royal Geographical Society: Királyi Földrajzi Társaság
19 F. Witti kiemelése
20 François Valentijn (1666-1721): holland lelkész, földrajztudós. Forrás: http://www.dbnl.org/tekst/nieu018oost02_01/nieu018oost02_01_0004.php
21 Tuan vagy tuwan (maláj): úr

November 24. - Danaoból Tambiyaoba: kb. 10 mérföld 4 óra alatt, fő irány: délnyugat. Tambiyao: 5 ház, 16 család. Tambiyaoból Kiawawiba: kb. 3 mérföld 1 ½ óra alatt; fő irány: délnyugat. Kiawawi: 7 ház, 20 család.

Sajnálom, hogy előző éjjel nem mértem meg a földrajzi hosszúságot. Az éjszakák mindig esősek; nappal pedig a felhők és a köd zavarják a földfelszíni megfigyelést. Ebből a szempontból nappal sokkal kellemesebb utazni.

Amikor ma reggel elhagytuk Danaot, láttuk, ahogy a Kinabalu a felhők fölé tornyosul, a legmagasabb csúcsait pedig 315°-ra és 323°-ra láttuk. Az irányokat a hozzávetőleges számítás miatt vettem fel, tegnap a hegyen eszerint az északi szélesség 5°47', keleti hosszúság 116°54' ponton lehettünk, vagyis Kinabalu észak 41° nyugat, táv: 25 mérföld.

A Linogu, amelyet a dusunok a Kinabatangan forrásának tekintenek, nem lehet annál semmi kisebbnek a forrása. A Labuk és a Bengaya ugyanúgy a Kinabalu mohájából nő ki, mint a Paitan. A Linogu medre itt 1550 lábbal van a tengerszint felett. A folyó sok szempontból egy gyors folyású folyóra hasonlít. A nyugat-északnyugat felől kelet-délkelet irányba húzódó völgyön át folyik a síkságtól vagy két mérföldre, ahol a Linogu-völgy, ami itt inkább egy szakadék, élesen észak-északnyugat, azaz a Kinabalu felé kanyarodik. A folyó kiszélesedik, amikor közelebb ér a Danao-síksághoz, és délkeleti irányban hagyja el azt. Ahol mi átkeltünk rajta, a folyó közel 40 yard széles volt, a víz pedig nem mélyebb két lábnál, és tökéletesen átlátszó. A partjai porfiros gránitból állnak. A Linogu-völgy jobb lejtőjét egy hegylánc alkotja (2560), amelynek a csúcsa mellett húzódik a Tambiyaoba vezető út. Azt a hegyláncot kizárólag magas fű borítja, a lábától a síkságig pedig nagy gránitsziklák fekszenek szétszórva, amelyek értelemszerűen szabálytalanok, mert errefelé a jellemző kőzet kvarc. Jelenleg ezek a kövek teljesen kívül állnak a folyó hatósugarán. Nagy áradások idején a Linogu biztos mocsárrá változtatja a síkság egy részét (a korábban említett Manzanabannal együtt), de még akkor sem keletkezik semmilyen említésre méltó tó, a hely egyszerűen csak lápos néha. Az itteni embereksemmit nem tudnak a hiedelmük korai történetéről.

Ahol a Tambiyaoba vezető út elhagyja a fent említett hegyláncot (és leereszkedik 1850 lábra), folyik kelet felé a Nanut patak. Tambiyao 2420 láb magasan fekszik. A terepen nem lehet átkelni, olyan szúrós a bozót és éles ott a fű. A Tambiyaotól észuaknyugatra fekvő medencében látszanak Poringan házai. Tambiyaoból egy pár órás pihenő után továbbmentünk

Kiawawiba. A két helység közötti vidéket másodlagos növényzet borítja. A falu egy fontosnak tűnő völgy északi oldalán fekszik. Kiawawinál találkoztunk egy pár tuhani emberrel, akik tengeri sót hoztak, amit bajow-któl szereztek.

Pinusuk, amely egy a Tuhan felé vezető út mentén fekvő helység, csak egy napi útra van innen (Az idegenek tévesen nevezik 'Tiang Tuannak'). Pinusuk és Tuhan között találhatók Mimboyon, Gundasang, és Kinscraban (Inserban) falvak, mindegyik a dohánytermő vidéken van a Kinabalu közvetlen közelében. Ezek a falvak az állomások a Tampasuk-Kinabalu útvonalon Kian után a feltételezett 'tó' felé. A dusunok azt mondják, hogy a Tuhan és Danao közti távot négy nap alatt lehet megtenni.

Ezután Tambunanba megyünk, amelynek a lakói a 'Pagalanból (azaz a Padas-folyóból) veszik a vizüket'.

November 25. - Kiawawiból Mukabba: kb. 4 mérföld 3 ½ óra alatt, fő irány: nyugat-délnyugat.

Kiawawi völgye keletről nyugat felé húzódik, és pontosabban Kanupirvölgynek nevezik a folyóról, amely az alján folyik, és a Linogu egy mellékfolyója. A Kanupiron 1700 lábas tengerszint feletti magasságon keltünk át, amikor leereszkedtünk Garo falujából. A folyó itt 20 yard széles volt. A völgy déli részén, körülbelül Kiawawival szemben fekszik Rasdagnag faluja. A Kiawawi mögötti magaslatról észak 103° keleti irányban látszik a Mentapok csúcsa, amelyről a dusunok azt mondják, hogy még a Kinabalunál is magasabb. Ennek a hegynek (a Mentapoknak) olyan az alakja, mint egy fríg sapkának, és kb. 30 mérföldre van innen. Úgy sejtem, hogy nincs messze a Kinabatangan két fő ágának a találkozásától, ha jól gondolom, hogy hol van az a hely.

A Kanupir pár mérfölddel Garo felett egy északi, azaz Kinabalu felőli kanyart tesz. A meredek, kopár emelkedőn felmenve Garoval szemben láttuk, hogy a völgy egyik ága délnyugat felé fordul. Holnap valószínűleg át kell kelnünk azon a részen is, de most Mukabnál a tengerszint felett 2840 lábbal vagyunk. Ez a közösség elsősorban dohányt termeszt. A patatani és inanami bajow-k ezért járnak ide. Most nincs érett dohánylevél. Az itteni emberek nevetségesen magas árakon kínálják a dohányon kívüli áruikat, de mi abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy semmire nincs szükségünk tőlük.

Négy emberünket szörnyű láz gyötri, de a többiek még elég erősek, hogy a betegeket elvigyék a partig. Szegény betegek nagyon küzdenek, nehogy hátra kelljen maradniuk. Ebben a bozótosban fárasztóbb gyalogolni,

mint az őserdőben, ahol folyamatosan fel-le mászunk. A lázat itt minden bizonnyal a fáradtság okozza és az, hogy az eső miatt folyton nedvesek vagyunk, a legfontosabb ok pedig talán ezeknek a folyóknak a nagyon hideg vize. Maga az éghajlat nagyon kellemes, és furcsa kimondani, de az éjszakák kevésbé hűvösek, mint a nagy hegytől északnyugatra. Azok, akik a társaságunkból nem betegek, olyan jókedvűek, hogy új kabátok varrásával foglalják el magukat 'ha esetleg Labuanba mennénk', mivel szó szerint rongyokban járunk.

Az embereim csak tegnap tudták meg, hogy Papar felé folytatjuk utunkat. Addig titokban tartottam előttük az utazásunk célját, mivel figyelembe vettem, hogy az északnyugati parton azt hiszik, hogy a Kinabalutól délre kannibálok élnek. Most, hogy megtört a varázs, és különösen, amíg a bajow-k kalandor lelke éber, tetszik nekik az ötlet, és azt válaszolták: 'Tuan, amíg te mész előttünk, követni fogunk akár Banjermassingig is.' [...] Van valami ezekben a bennszülöttekben, ami annyira alkalmassá teszi őket a hasonló utakra. A harcban mutatott bátorság is alig számít olyan fontosnak ezeknek a törzseknek a szemében, mint ha valaki messzebbre ment a sziget belseje felé, 'mint apáik'.

Itt, Mukabban hoztak egy szegény dusunt, akinek a bokája felett a lába félig el volt rohadva. Felajánlott egy pár szárnyast, ha tudnék neki segíteni. Az ajándékot nem fogadtam el, de megtettem, amit lehetett. A hegyi törzsek között gyakoriak ezek az ijesztő rákos fekélyek, pedig ezek az emberek eléggé mentesek a szifilisztől. Amikor Tolunganban voltunk, nagy szükség volt a len kötszereinkre és másokra.

A part felé haladva egyre több olyan dusunnal találkozunk, aki jártas a réz hangszerek használatában. Ezeket Bruneiből hozzák Patatanon keresztül. Mukabnál egész nap szólnak a fémharangok. A sziget belsejében élő embereknek bambuszhangszereik és saját dalaik vannak. A dalok különösen fiatal lányok előadásában elragadóak. Kórusban is énekelnek, akkor pedig a dallamok majdnem himnusz-szerűek.

November 26. - Tindaon: 12 ház, 60 család; törzsfőnök: Gudan. Sumalang (Garah): 8 ház, 50 család; törzsfőnök, Bansing. Nulu: 9 ház, 20 család. Pinowantei. 11 ház, 59 család; törzsfőnök Liugai és Sagama. Mukabból Pinowanteibe; kb. 8 mérföld 4 óra alatt; fő irány, nyugat-délnyugat.

Ha egy utazó először a tambiyao-beli, mukabi és sumalangi dusunokat ismeri meg, aligha lesz elfogult a törzs irányába, mert ezek kapzsi, barátságtalan és hazudós népek. Nem kell foglalkozni az itt történtekkel, de a gyanú beigazolódott.

Mukabból Pinowanteibe utazva átkeltünk két völgyön és egy hegyláncon (3200 láb). Az útvonal érthetőbb lesz majd a felmérésből, amit útközben írunk. Az először Kiawawinak nevezett völgy déli ágának az alján folyik a Sumalang folyó, a lejtőin pedig ott van Muklab, Tindaon, Kiwalalo, Nogaros és Sumalang, másnéven Garah faluja. Az egész egy sűrűn lakott vidék. Az északi ágában folyik, ahogy már mondtuk, a Kanupir, a Linogu (Kinabatangan) egyik mellékfolyója és a Sumalang, amely pedig a Kanupir mellékfolyója. Ezek a folyók sok kvarcot és krémszínű agyagrögöt visznek magukkal. A kavics legnagyobb része szerpentinitből és a hegyek törmelékéből áll, amely kétségkívül gránitképződmény. A felszíni talaj vasoxidos agyagból áll, és ott, ahol földcsuszamlások voltak, a talaj téglavörös színű, amely erősen elüt a zöld növényzettől ezeken a meredek, falszerű lejtőkön. A hegyláncot délnyugat felé keresztezve közvetlenül a lánc mellett egy Nulu nevű faluhoz érkezünk (3200 láb). Egy nagy völgy lejtői majdnem teljesen be vannak vetve rizzsel, dohánnyal és édesburgonyával, csak a csúcsán van még őserdő. Azt mondják, a rizs nem hoz jelentős termést ezen a magasságon, ezt azzal ellensúlyozzák, hogy nagy területeket vetnek be vele. A szép kilátás délkelet felé megmutatja, hogy az egész vidék egy nagy folyamatos hegyvonulat, a központja azonban már nem a Kinabalu. Ehelyett a láncok valami más köré csoportosulnak, ami délkeletre van a Kinabalutól, ez nyilván a Mentapok, ami állítólag Borneó legmagasabb hegycsúcsa.[22]

Amikor továbbmentünk Pinowantei felé, találkoztunk egy bölénycsordával egy helyen, amit lapos mezőnek nevezhetnénk. A nagytestű fajta bölényeket itt csak azért tartják, hogy megegyék őket. A lejtőkön semmilyen marhaféle nem élne meg, az emberek pedig még nem ismerik az ekét. Egy bölény errefelé 20 tinokalt, azaz 40 dollárt ér (míg Tampasukban egy jó szekérhúzó bika darabonként 12 dollárba kerül). A két dollárt érő tinokal az itt használatos pénz, és egy kis, gong-szerű hangszerből készítik. Senki nem emlékszik, hogy a bölényeket kívülről hozták volna erre a nagyon nehéz terepre, pedig ez jó lehetőség lenne a tengerparti kereskedőknek. A hegyi rizst néha 45 fokos lejtőkön termesztik. Már csak ez a nehézség is kizárja annak a lehetőségét, hogy ennél nemesebb növényt termesszenek itt. A rizs elég egyedi, azután is megtartja a vöröses színét, hogy megfőztük. Ha nem tévedek, a völgyben láttam homokkősziklákat.

22 Borneó legmagasabb hegycsúcsa a Gunong Kinabalu, 4101 m. A Gunung Mentapok 1581 m magas.

Pinowantei egy elég fontos falu, és mi, úgy tűnik, szívesen látott vendégek vagyunk itt. Az itteni emberek el szoktak menni az Inanam és a Papar forrásához. Az utóbbi négy napba, az előbbi csak két napba telik. Most léptük át egy fokkal a Kinabalu szélességi körét, és már Nabai körzet felé kellene haladnunk. Az emberek azonban itt még nem hallottak semmiféle 'Nabai'-ról, a saját körzetüket pedig Parsanak nevezik. Azonban beszélnek egy Tabairól, ami szerintük nincs messze attól a helytől, 'ahol a murutok élnek'. *Bruneire* gondolnak.

A dusunoknak külön módszere van a tűzgyújtásra. Az acélt és a kovát egy darab porcelán és egy kis bambusznád helyettesíti. A gyújtósuk már az első dörzsöléstől biztosan meggyullad. Térjünk át a tűzről a vízre: Számos folyó kereszteződéséhez bambuszcsöveket raknak, és onnan elvezetik a vizet a földekre, így szép kis forrásokat alkotva (bennszülött vízvezeték).

November 27. - Rumuyu: 8 ház, 30 család. Garas: 6 ház, 24 család. Pinowanteiből Pahoba: kb. 6 mérföld 3 ½ alatt; fő irány: délnyugat. Paho: 20 ház, 80 család. Pahuból Malaudba: kb. 5 mérföld 2 ½ óra alatt. Fő irány: dél. Malaud: 4 ház, 10 család.

Napkeltekor látszott a Mentapok, az észak 93° kelet. irányban. Büszke, magas csúcs, észak 118° kelet felől pedig egy magas hegy felénk fordulva egy szökőkút formáját vette fel.

Pinowanteiből leereszkedve a völgybe először Rumuyu mellett mentünk el, ahol egy tisztás be van ültetve kókusz- és bételpálmákkal. Azután átkeltünk a Nukatonon, és láttuk, hogy a völgy alja síksággá szélesedik, amelyen néhány fiatal ságópálma áll. A déli hegylánc felé az út a hegyoldalban fekvő teraszokon át vezetett, ezek közül az egyiken található a Paras nevű falu. A láncon 3200 láb magasan keltünk át. Garas és Rumuyu mellett a völgyben még a Penompok, a Kalambuan és a Tabobonan nevű falvakat láttuk. Láttuk, hogy a Menzago Penompok alatt magasodik. A Menzagoba folyik a Nukatan, ő maga pedig a Linoguhoz (Kinabatanganhoz) tartozik. A 3200 láb magas lánc déli oldalán lévő völgy először egy kör alakú, zárt medencének tűnik. Ugyanerről a medencéről később kiderült, hogy 700 láb mély, és láttuk, hogy nyugat-keleti irányban húzódik. Átfolyik rajta a Menzago folyó, és ennek a partján áll néhány ház, melyek a Paho nevű falut alkotják.

Pahoból dél felé mentünk egy oldalsó völgyön át, amelyikben a Tambiluan folyik a Menzango felé. Ennek a völgynek a végében van egy hegynyereg, amelyen 2900 láb magasan keltünk át, és itt kezdődik a

Malaud völgye. Itt egy kis síkság található (2450), amelyen átfolyik a Malaud folyó, amelynek nyomán kelet-északkelet felé húzódik egy hasadék is. A Malaud annyira mély volt és gyorsfolyású, hogy egy emberünk majdnem belefulladt, aki, mivel nem tud úszni, elengedte a csomagját, mikor átkelés közben a víz elsodorta a lábát. Elsodorta a víz, mire ő elengedte a csomagját. Nem nagy a veszteség, főleg, mivel az ember jól van. Malaud falu pár rozoga házból áll.

Hogy le tudjam írni, milyen terepen mentünk ma, a tollat először sárba kellene mártani: ez megmutatná a legfontosabb jellemzőjét. De hogyan lehet leírni azt a fel-le mászkálást, amit ezeken a szörnyű lejtőkön kellet megtennünk? Megjegyzem, hogy a dusunok lépcsőket ásnak a dárdáikkal, hogy legyen egy hely, ahol legalább egy pillanatra meg tudják vetni a lábukat. De ez a lépcső a következő ember súlyát már nem bírja el. Ezután az ember a sáros talajon elkezd csúszni a lejtőn, aminek a végén egy sáros pocsolyában köt ki. Közben pedig az éles fű és a szúrós bokrok elvágják a kezét. Az egész okozójához, az esőhöz már hozzászoktunk, de a hatás egyszerűen szörnyű ezen a Maruduból Paparba vezető útszakaszon. Nem ajánlanám senkinek, hogy novemberben induljon el a belső részek felé.

November 28. - Lampada: 5 ház, 15 család. Malaudból Gumalongba: kb. 6 mérföld 3 óra alatt; fő irány: dél. Gumalong: 7 ház, 20 család.

Malaudból a dél felé húzódó völgyön haladtunk át. Itt található a Malaud folyó, amit tegnap említettem. A falutól fél mérföldre úgy tűnik, mintha a folyó délkelet felől jönne. Ezen a helyen folyik bele balról a Minonun. Egy marék parti homokban egyből felfedeztem valamilyen plumbaginos ásvány darabjait, valószínűleg csak pala, de a papírra lehet vele írni, még ha nem is annyira tisztán, mint a grafittal. Felvettem a földről egy hegyikristályt is, aminek ugyanolyan jellegzetességei vannak, mint a kisebb darabkáknak. Úgy döntöttem, hogy a készletet megvizsgálom feljebb is, de a torkolat felett a kavicsok kőzött nincsenek ilyen kékes-fekete lemezek. A Minonun medrének kőzete kvarceres homokkő. Úgy tűnik tehát, hogy a Felső-Malaud átfolyik egy agyagos kőzetes vidéken.

Lampadában csak azért álltunk meg, hogy új vezetőket szerezzünk. Említésreméltó, hogy az utolsó öt napban nem találtunk olyan dusunt, aki tovább vezetett volna bennünket egy pár falunál, míg a Kinabalu mögött ugyanezek a bennszülöttek kettő vagy négy napot is velünk voltak. Ott az éjszakák száma szerint alkalmaztuk őket, az itteniek viszont sötétedés előtt már otthon akarnak lenni a saját falujukban. Soha nem marad mellet-

tünk olyan ember, aki épp hazafelé tart. Mert ha találunk egyet itt, ezen a vidéken, ahol olyan kevés kapcsolat van a falvak között, az biztosan ránk fog akaszkodni, miközben általában úgy tesz, mintha a saját dolga miatt vissza kellene térnie, nem hamarabb, mint 'holnapután'. Igazából azonban nincs egy dusunnak olyan dolga, amit ne lenne érdemes pár napig elhanyagolnia azért, hogy egy fehér embert vezessen mérföldeken át, ezt nyílván tudják. Így mindig biztosak lehetünk abban, hogy van szolgánk. Köztudott, hogy a vezetők általában elviszik a csomagjaink felét a hátukon.

Úgy tűnik, hogy az itteniek nem tartják magukat annyira az ígéreteikhez, mint északabbra, mert tegnap az emberek, akiket azért fizettünk, hogy vigyenek el Pinowanteiből Malaudba, elfutottak a pahoi pihenőnk közben.

Lampadánál szépen ráláttunk a 'Nabalura', az iránya észak 14° kelet. Ki merem jelenteni, hogy a hegy innen tűnik a leglenyűgözőbbnek.

Megjegyzés - A pinuruki dusunok a saját oldalukon (délkelet) állítólag fel tudnak mászni a hegy legtetejére, és úgy hírlik, ezt néha meg is teszik. Nem sikerült megtudnom, hogy miért. Egy dolog azonban nagyon meglepett, mégpedig az, hogy a Kinabaluval kapcsolatos néphagyományok tartományonként változnak.

A Minonun folyóba a Lampada lábánál belefolyik egy gyors folyású folyó, a Piouo. (A Malaudban és a Minonunban sok halcsapdát állítottak fel.) A Piouon felfelé folytattuk az utunkat, átkeltünk egy 2490 láb magas hegyen, ahonnan 170 lábot mentünk lefelé, 840-et felfelé, és így megérkeztünk Gumalongba, az éjszakai szálláshelyünkre. Körülöttünk a hegytetőkön őserdők vannak.

A legtöbben errefelé agyagművességgel foglalkoznak.

Egyre ritkábbak a tetovált emberek.

November 29. - Mongis: 12 ház, 24 család. Gumalongból Tambunanba: 12 mérföld 8 óra alatt; fő irány: délnyugat. Tambunan: 12 ház, 80-90 család; főnök, Gurongod.

A házakat bambusztető fedi. Ez a tető gyakran vízszintes, amitől úgy néznek ki, mintha ketrecek lennének. A padló általában csak annyival van a föld fölött, hogy legyen elég hely alatta egy disznóólnak. Így úgymond egy lent lévő malaccal kettesben töltjük az éjszakát.

A nők nem ismerik még az idegen pamutfonalat, míg a Sugut mellett fentebb élő testvéreik ismerik és szeretik, de az itteniek is ugyanúgy szeretnek varrni, mint azok. Dusunul a tű úgy van, hogy 'louse', hálából

pedig megkapjuk ezektől az emberektől, amit ennek a szónak a többes száma jelent angolul.[23] Sajnos meg vannak fertőzve ezzel a félfedelesszárnyú rovarral. A lányok nem hiúak, arcuk piszkos, de aranyos. Tegnap elmentünk egy pár ilyen rusztikus szépség mellett, akiknek vörös volt a haja az elhanyagoltságtól. Talán miattuk terjedt el az a hír, hogy délen szőke hajú emberek élnek.

Ma fokozatosan leereszkedtünk 3200 lábról 2100 lábra, ami végülis könnyű terepnek bizonyult. Igazából a nyolc óra gyaloglás Guamalongból Tambunanba igazi pihenés volt a múlt heti gyalogos robotolás után.

Útközben tartottunk egy rövid pihenőt Mongisnál, ami egy mocsár déli partján áll. Az utóbbi körülbelül fél négyzetmérföld kiterjedésű térdig érő láp, amely 2600 lábbal fekszik a tengerszint felett. Mongiusból egy délnyugat felé húzódó völgyön keresztül mentünk Tambunan síksága felé. Mangipanginál a völgy szélesedni kezd, és egy hatalmas síkságban végződik. Amikor mentünk a falu felé, ameddig csak elláttunk, vizes rizstermesztés folyt a síkságon, az öntözést több folyóvíz segítségével oldották meg, amelyeknek a folyását jobb lesz holnap megvizsgálnom egy magaslati pontról. Tambunan falu, amely a korábbi településekhez képest komoly előrelépést mutat, a síkság északkeleti szélén fekszik 2100 lábbal a tengerszint felett.

A ma bejárt vidéken nagyon változatos a növényzet, de a régi dzsungel leginkább csak a hegyek legmagasabb részein maradt meg. A bambusz is, ami Bongon és Danao között az erdős terület közel egy ötödét elfoglalja, elég ritka ezen a vidéken. Egy tüskés levelű, ehető gyümölcsöt hozó, de vadon növő fűfélét errefelé ‘Nabainak’ neveznek. Ma reggel észrevettem egy apró fenyőszerű fát, pedig a kazuárfa, ami állítólag az egyetlen trópusokon élő tűlevelű, csak alacsony, homokos tengerpartokon él meg. Azóta hallottam Mr. A.H. Everettől,[24] hogy ismert a hegyi kazuárfa is.

Jelenlegi vendéglátóink, a tambunaniak, úgy tűnik, alkalmanként folytatnak egy kis fejvadászatot. Sok koponya van a törzsfőnök házában, néhány közülük elég frissnek tűnik. Hiányzik az alsó állkapcsuk. A dusunok ízlése ebből a szempontból változatos. A legtöbb faluban majmok koponyáit őrzik, másokban szarvasokét vagy disznókét, sokban csak a szarvas alsó állkapcsát, a szárazföldi teknősök páncéljait, kecskék húgyhó-

23 louse, többe szám: lice: tetű

24 A.H. Everett: 19. századi angol gyarmati tisztviselő, 1879-től Papar rezidense. Forrás: http://umexpert.um.edu.my/file/publication/00001169_87045.pdf

lyagját és madarak combját. Azonban az itteni koponyagyűjtemény elsőre egy kicsit megriasztotta az embereinket, mivel a dusunok sorra érkeztek, amíg vizsgálódtunk. Később az este folyamán volt egy kis koncert, amit tánc követett, utána, úgy gondolom, mindannyian nyugodtan aludtunk.

Tambunanban nem járt ezelőtt fehér ember, az itteniek pedig folyamatosan kérdezgetik, hogy honnan jöttünk. Utazásunk elején főleg azt kérdezték, hogy hova megyünk.

November 30. - Tambunanból (falu) Paparba (falu): kb. 12 mérföld 7 óra alatt, fő irány: nyugat-északnyugat. Papar: 12 ház, 30 család, főnök, Mongei.

Reggel az első dolgunk volt megvizsgálni a Pagalan (Padas) folyót, amely azon a ponton tűnik fel, amit a síkság északkeleti sarkának nevezhetnénk. A folyó kelet-délkelet felől érkezik egy hegyek közti szakadékon keresztül, és dél-délnyugat felé folyik tovább, amerre a síkság legnagyobb része is van. Közel ahhoz, ahol előtűnik a Padas, folyik bele a Mahuva patak is, amelynek mentén tegnap utaztunk. Az és egy másik mellékfolyó, a Sonsuron csak húsz yard szélesre növeli a Pagalant (azaz a Padast). A mélysége csak fél öl, de kevéssel lejjebb nagy szikladarabok vannak benne. Ez, és hogy a dusunok szerint a folyón gyakoriak a torlaszok, megerősített abban, hogy felesleges fáradság lenne tutajon leereszkedni a folyón. A Pagalan semmi esetre sem olyan jelentős folyó, mint amilyennek a tengerparton leírják. És nem is a Kinabalun ered, ahogy eddig mondták. Ha így lenne, Danao után kereszteztük volna a legfelső részét. Ez a folyó azonban, még olyan délen is, ahol Tambunan fekszik, és a korábban említett Mahuva-torkolat után is csak egy kis folyó marad. Alig van benne annyi víz, mint a Kanupirban és a Menzagoban. Egyébként az utóbbiról azt gondolhatnánk, hogy ennek a folyónak a szülofőlyója. A bennszülöttek biztonsággal állítják, hogy a Menzango a Linogu mellékfolyója. Így a Társaság területén csak két folyó van, amelyeket nagyobb folyamoknak is nevezhetnénk, a Kinabatangan és a Sugut.

Tambunan, amiről a síkság a nevét kapta, Tolungannal és Donhugoval együtt egy falucsoportot alkot. A síkság kb. öt mérföldre terjed ki délnyugat-északkelet irányban, másfél mérföld széles, a legnagyobb részén tökéletesen vízszintesnek tűnik, és 2100 lábbal fekszik a tengerszint felett. Az északnyugati negyede, amelyen a mai utunk eleje vezetett, enyhén emelkedik. Sajnálom, hogy az útvonalunkon nem volt olyan pont, ahonnan szabadon körül lehetett volna nézni, szívesen felvázoltam volna ezt a fontos helyet pontosabban. Fontos, mert sűrűbben lakott, mint bármelyik

másik terület. Sonsuron faluban 26 ház van, amiben 130-150 család lakhat, és ez állítólag csak a harmadik legnépesebb közösség a Tambunansíkságon, mert Kapagalan és Kainganan nagyobb. Ezen kívül pedig van még szétszórva 17 további falu, az eddig felsoroltakon kívül: Tandulu, Kitao, Mogong, Tampakinian, Menantian, Bolotikon, Kituntung, Musapang, Malaud (nem az, ahol három napja jártunk), Tulop, Golopia, Ruminantei, Dandarasan, Guropoi, Tambatu, Mauva és Singilao. A köztes területeken főleg termőföldek és legelők vannak. A lalang csak foltokban található meg. A Sonsuron átkanyarog a síkságon, amíg bele nem folyik a Pagalanba. ez egy átlagos hegyi folyó, amely északnyugat felől érkezik egy völgyből. A rizsszárak most két-három láb hosszúak. A fekete, elég vékony felszíni termőföld vasoxidos agyagos altalajt fed, ami pedig kavicskövön nyugszik.

A Tambunan-síkságot a Sonsuron völgyén keresztül hagytuk el. Így 3000 láb magasra kerültünk, utána északnyugati irányból elkanyarodtunk nyugat-északnyugat felé, és Papar kerület határáig mentünk. A tengerszint feletti 4700 lábas magasságig emelkedett az út. Az emelkedő helyenként elég meredek, de a földből kiemelkedő gyökerek lépcsőket alkotnak, amelyek minden igényt kielégítenek. Csak a két arab fellah hiányzik, akik felkísérnének a Kheopsz-piramisra.

Mikor átkeltünk egy szélesebb hegyvonulaton, az eső, az örökös eső lehetetlenné tette, hogy megállapítsuk az irányokat. Eléggé el tudja kedvetleníteni az embert utazás közben. Egyáltalán nem láttunk semmit a tájból és a tengerpartból.

Azon az emelkedőn, 3600 lábbal a tengerszint felett, az erdőt felváltja a másodlagos növényzet. 2400 lábon, a völgy aljában fekszik Papar falu. Ez az a Papar, ahova régen még Pinowanteiből is ellátogattak a dusunok. Ez a Papar, amely a folyó két oldalára épült azonban még mindig háromnapi (dusun) gyaloglásra van a Papar rezidenciától. A Papar folyó, amelyen számos vízesés van, valósággal átszáguld a falun, mely a folyó mindkét partjára épült.

December 1. - Menontian: 3 ház, 8 család. Gindusud: 3 ház, 10 család. Tiulu: 5 ház (?). Topopon: 3 ház, 2 család. Paparból Tolunganba: kb. 6 ½ mérföld 7 óra alatt, fő irány: nyugat.

A Papar folyó forrása nyilvánvalóan ennek a völgynek a vize, a Papar a falunál mégsem több, mint egy zajos folyócska. Három mérfölddel lejjebb már kétszer olyan széles, és utána gyorsan nő a sok mellékfolyó miatt. A völgy főleg nyugat felé húzódik, a folyó pedig folyton változtatja

az irányát nyugat-északnyugat és nyugat-délnyugat között. A tenger felé tartó terület ezen a részen kb. 3000 láb magas. Pihenőket nem számítva hét órát gyalogoltunk a völgyben, és még mindig nem látjuk, hol ér majd véget. Ezalatt a hét óra alatt alig hét mérföldet tettünk meg. Az úton sokszor kell sziklákra mászni. Éjszakára kicsit korábban álltunk meg, mert az egyik emberünk nagyon belázasodott. Mielőtt elértük ezt a helyet, Tolungant, elmentünk a Menontian, Gindusud, Tinlu nevű falvak mellett, és kettő mellett, aminek nem tudtam megjegyezni a nevét. A Papar mellékfolyói (patakokat és ereket nem számítva) a Maangi, a Tiulu és a Kalangan. Ezek közül az első a déli hegylánc egyik völgye felől folyik. A mögött a kis völgy mögött látszik a magas hegység, amin tegnap jöttünk keresztül. Mi tehát Paparba annak a hegységnek egy kiálló részén jöttünk le. Tolungan 1600 lábbal fekszik a tengerszint felett, a folyómeder pedig olyan 300 lábbal lentebb van. A Paparban sok kis sziget van. A partja nagyrészt magas és meredek. A megművelt területek nagyok, és néhány helyen a rizs már majdnem megérett az aratásra. Foltokban ságót is termesztenek.

December 2. - Tolungan: 4 ház, 12 család. Tapa: 2 ház, 6 család. Tungao: 4 ház, 12 család. Tikuh: 6 ház, 20 család. Tolungan-Kalanganból Tikuhba: kb. 10 mérföld 6 óra alatt. Fő irány: nyugat-délnyugat.

Tolungan alatt a Kalangan folyó egy a völgy jobb oldalában lévő hasadékból bukkan elő. Ezt a helyet helyesen Tolungan-Kalangannak nevezik. Tolungan dusunul ugyanis egy folyó torkolatát jeleni, emiatt fordul elő olyan gyakran ez az elnevezés.

Továbbra is a folyó vonalát követtük, pedig a vezetőink azt mondták, hogy van egy rövidebb út ‘Tengerparti Paparhoz’ a hegyeken át. A táv szerintük ugyanannyi lenne, de a ‘Bawang’ (dusunul ‘folyó’, malájul ‘hagyma’) sokkal rosszabb. Én azonban ki szeretném használni az alkalmat, hogy a Papar egész vonalát bejárjuk. A folyó nyugat, dél, nyugat, dél felé kanyarog, kicsit később pedig már dél-délkelet illetve északnyugat felé kanyarodik. 900 lábbal a tengerszint felett már olyan széles, mint lent a rezidenciánál, de sok benne a szikla és a zúgó. 1200 lábbal a tengerszint felett van egy kb. kilenc láb magas vízesés. A Dusunok azt ‘Wasch’-nak nevezik. Ahol meredek a part, a folyó éles kanyarokat ír le, és földcsuszamlásokat okoz. Ezek száz láb magas emelkedők illetve lejtők, és csak egy kecske tudna rajtuk megkapaszkodni. Ily módon, míg mi nagyrészt a sekély vízen haladtunk, sokszor meg is kellett állnunk, és a szárazföldön folytatnunk, mert nem voltak elég jó tutajaink. Reméljük, hogy lentebb

már nem lesz ilyen problémánk. A part sok helyen sziklás. A folyó homokkő mederben folyik. Egyes helyeken a kőzet palás szerkezetet mutat, egy helyen pedig, épp Tungao alatt, a jobb part kavicskőből áll. A folyón lévő gázlók két-három láb mélyek, de az átkelés csak abban segítene, hogy elhagyjuk a papírjainkat. A Papar mellékfolyói ezen a részen a Kalangan, a Purog, a Ponubkan és a Tikuh. A kisebb-nagyobb falvak így követik egymást a folyó mentén: Tapa, Buntingnabai, Purog, Romit, Kapa, Ponobukan, Kobulu, Boyan, és Tungue. A Tikuh nevű falu, ahol éjszakára maradunk, a Tikuh folyó mellett található, hogy mennyire messze a Papartól, azt meglátjuk holnap reggel, mivel most Tungaoból érkeztünk ide gyalog egy dél-délnyugat-nyugati irányú hegyláncon keresztül. Tungaoban tartottuk a déli pihenőnket. Az említett helyeken kívül a folyó partján elszórtan állnak még magányos házak.

A Kalangan, a Purog és a Tikuh az elágazó völgyekből, a többi folyó hasadékokból érkezik ide. A Purog-völgy mögött újra látszik a magas hegyvonulat. Annak a vonulatnak mindenképpen adni kell egy nevet, az a vidék egyik legfőbb jellegzetessége. Úgy tudom, hogy ugyanezen a hegységen kell átkelni, ha a partról Nabai felé megyünk.

December 3. - Ma keveset haladtunk előre. Tutajok építésével töltöttünk pár órát. Utána nagyon élvezetes volt a zúgókon átkelni, de csak rövid ideig, mert a betegek és azok, akik nem tudnak úszni, inkább azt szorgalmazták, hogy gyalog menjünk. Végülis a nagy eső zárta le a vitát. Az éjszakát egy pár kunyhóban fogjuk tölteni.

Ezen a részen a Papar nyugat-északnyugat felé folyik, a jobb partja felől belefolyik a Bagun, balról pedig a Langa. Csak a Lumanas nevű falu mellett haladtunk el ma.

December 4. - Mondolipo: 4 ház, 10 család.

Mikor ma reggel megtettem úgymond az első lépésemet, csúnyán lecsúsztam egy meredek folyóparton. Nem említeném meg, ha csak magamról lenne szó, de lefele menet mindent elhagytam, ami egy felmérést végző utazó testén lóg általában, így mind az aneroid,[25] mint a prizmatikus iránytű odaveszett. Néhány ásványt is elvesztettünk. Ekkor 550 lábbal voltunk a tengerszint felett. Itt új tutajokat készítettünk, az emberek már majdnem összeestek a fáradtságtól. Még egy egész napos pihenő sem használt volna sokat, a rövid pihenő pedig azt hiszem mindannyiunkat rá-

25 Aneroid (görög): ‘víz nélküli’, folyadékmentes itt: száraz barométer

ébresztette erre. Úgy döntöttünk, hogy megkíséreljük a legegyszerűbb úton elérni a tengerparti Papart. A dusunok azt mondták, hogy sikerülhet, de ők soha nem szoktak tutajon utazni, kivéve, ha valamilyen nyugodt vízen kelnek át.

Emiatt két négyes és egy ötös csoportra oszlottunk. Az első és a második csapat együtt maradt. A kövek közötti részeket teljesen ellepték a halcsapdák. Megpróbáltunk áttörni ezeken a nagy barikádokon, és átvontattuk a csónakjainkat anélkül, hogy különösebben fájt volna a fejünk ezeknek a halcsapdáknak a tulajdonosai miatt. A harmadik tutaj azonban nem zárkózott fel hozzánk közben sem, pedig csak két órával voltunk az indulás után, ebből egyet pedig azzal töltöttünk, hogy megpróbáltunk eldugítani egy örvényt.

A zúgók ezen a részen nem voltak különösebben veszélyesek. Az, ahogy a köveknek ütődünk, olyan volt, mint amikor valaki Románia falusias részein utazik, ahol a kerekek négyszögletűek. Nagyjából versenytempóban haladtunk, és hamar meg is tettünk tizenöt mérföldet. Aztán egy vihar miatt menedéket kellett keresnünk, amit végül Mondoliponál találtunk. Az emberek, akikkel a folyóparton találkoztunk, riadtan elmenekültek. Arra a kérdésre, hogy 'hogy hívják a falut?', alig kaptunk választ. A külsőnk nyilvánvalóan rendkívüli volt, végül ezzel a tudattal, ami jót tett a hiúságunknak, nyugovóra tértünk.

December 5. - Egész éjszaka folytatódott az eső, ami miatt a folyó megduzzadt. A másik két tutaj eltűnt. Most (délelőtt 10 órakor) a Kagaban nevű falu napos partján vagyunk, szárítgatjuk a papírjainkat és javítgatjuk a tutajunkat. A bennszülöttek azt mondták, hogy a rezidenciáig nyugodt lesz a víz. Ezt egy becsípett dusun mondta - ő volt az első ilyen, akivel találkozunk, mióta elhagytuk Tampasukot. Valószínűleg igaza van, de eddig elég nehéz utunk volt ezen a szakaszon. A közvetlenül Mondolipo alatt lévő zúgók annyira veszélyesek, hogy nagyon szeretném, ha a társaink nem arra vennék az irányt. A víz zúgását Mondolipónál hallottuk, a dusunok pedig figyelmeztettek minket. Ha valaki csak úgy nézett volna minket, akkor egyszerűen csak eltűntünk volna a szeme elől ebben a hullámverésben. A kínai fiú és én néhányszor alámerültünk, a többieket egyszerűen csak elvitte a víz. Szerencsére ezek a bajow-k úgy úsznak, mint a halak.

Az S.S. 'Royalist' fedélzetén folytatva - Kagabantól kevesebb, mint fél mérföldre a folyón van egy sziget, amelynek a csúcsánál megláttuk annak a tutajnak a roncsát, ami tegnap harmadikként indult el. Valószínűleg

az öt ember, akik közül kettő nem tudott úszni, vízre bocsátotta, amint az első eltűnt a szemük elől. Így most három napot kell gyalogolniuk. Ha ez így van, jól lesz, mert hat napra elég kereskedelmi árujuk van, és a második tutajon utazók is jól el vannak látva. Ismervén a saját csapatom 'előre félelem nélkül'-stílusát, az első tutajnál csak egy öl kék anyagot és egy marék gyöngyöt hagytam. Ezzel fizettünk a tegnap esti vacsoránkért. Délután négy óra körül elértük a Társaság állomását. A 'Royalist' épp akkor jelezte az érkezését. Úgy döntöttem, hogy egyből megyünk tovább Tampasukba, miután már egy hónapot és két napot voltam onnan távol. A helytartó, Mr. Everett épp Szingapúrban volt. A titkárát, Mr. Symonst megkértem, hogy küldjön embereket a hátramaradt kilenc társamért.

A 33 mérföld alatt, amit vízen töltöttünk, a különböző mellékfolyók és falvak neveit csak részben írtam fel, de a folyó irányát pontosabban rögzítettem. nyugat-délnyugati irányban folyik, amíg a rezidenciától olyan 14 mérföldre nyugat-északnyugat felé fordul. Az utolsó négy mérföldön csak egy egyenes szakasz folyik nyugat-délnyugat felé, a többi részen nyugat-északnyugat és észak-északnyugat közötti iránya van. Papar falutól Papar rezidencia légvonalban délnyugatra van. Kagaban falutól kezdve mindkét parton végig kókuszültetvények vannak számtalan kis faluval és egyedülálló házzal tarkítva.

A Papar folyó teljes hossza Papar falu és a Társaság állomása között a mi méréseink szerint 55 mérföld. Olyan 12 mérfölddel az utóbbi felett már nem hajózható. Ez kb. 16 mérföldre van a folyó torkolatától. Az utolsó veszélyes zúgó körülbelül 20 mérföldnél van. A folyó elég sokat kanyarog, egyik egyenes szakasz sem hosszabb, mint fél mérföld, legtöbb csak két kötélhossznyi. A Papar folyót semmiképp nem tekinthetjük a gazdag Tambunan körzet kijáratának. A Patatannál van egyfajta kijárat, de csak értékes termékeknek, mint például a gutta vagy a méhviasz. Nem tudom, hogy bármi is eléri-e a partot a Nabai vidéken és a Kimanison át. A tapasztalt Abang Drahman, aki Everett helytartó jobb keze, azt mondta, hogy a Tambunanokat 'nagy dyakoknak' is nevezik, és a kereskedőknek jobb őket elkerülni, máshogy pedig soha nem érdemes kapcsolatba kerülni velük. Ennek a naplónak azonban nem célja, hogy ilyen politikaigazdasági témákat mutasson be.

Nem tudom anélkül befejezni, hogy ne fejezném ki azt a reményemet, hogy a társaink olyan biztonságosan fogják elérni a partot, mint mi négyen. Csak ebben az esetben fogok tudni valamennyi elégedettséggel visszatekinteni a kirándulásunkra. Felidézem, amit hűséges csapatomtól hallottam, amikor megérkeztünk a Danao-síkságra. Azt kérdezték akkor

egymástól: ‘Mit fog majd mondani a főnökünk Tampasukban?’ A kérdés számomra úgy hangzik: ‘Mit fog szólni a munkaadóm?’ Nem értünk el nagy dolgokat, de az a kevés, amit megtettünk, is elégnek bizonyult az induláskor kitűzött cél eléréséhez. Akárhova mentünk első alkalommal, bátran mehetünk majd újra. Hogy ezt biztosan kijelenthessük, komoly odafigyelésre volt szükség, mert a dusunoknak elég változatos a vérmérséklete, kedvesek az egyik faluban, gorombák a másikban. Azonban még ‘félreértéses’ balesetek sem voltak a velük való találkozások alkalmával, és semmilyen baleset nem ért minket. A Gondviselés kegyelme volt, hogy a sumpitan-nyíl és a kígyóméreg elleni szert egészen Bongontól Paparig hozhattam a mellényzsebemben anélkül, hogy használni kellett volna.

WITTI F.
A B.N.B. Társaság megbízásából.

Witti Ferenc úr Naplója melyet egy Észak-Borneón tett utazás alkalmával írt a Marudu-öböltől Sandakanig

Witti Ferenc úr Naplója, melyet egy Észak-Borneón tett utazás alkalmával írt a Marudu-öböltől Sandakanig
1881. május 13. - június 17.

Május 13. - Bongon, Marudu-öböl.

Bongon számunkra egyfajta Zanzibárrá vált, mivel ez a harmadik utazás, hogy innen indulunk a belső területek felé, minden alkalommal más és más útvonalat választva. A Zanzibár és Bongon közötti különbség nem olyan nagy, mint a Közép-Afrika és Észak-Borneó közötti. Napközben azzal foglaltuk el magunkat, hogy a csomagjainkat 25 egyenlő részre osztottuk fel.

Május 14. - Kalimo felé: 2 ½ óra, 7 mérföld; fő irány: Kelet. Kalimo: 6 ház, 12 család; Sherif Loya.

Miután megköszöntük Sherif Abdul Rahmannak, a jelenleg távollévő Sherif Shae fiának vendégszeretetét, kora reggel elhagytuk Bongont. A Tandek folyó mentén fekvő Kalimo felé vezető út ahhoz az üledékes síksághoz tartozik, amely a tenger és a Bongon-völgyet alkotó dombos vidék között terül el, a Timbang Batu felől elnyúlik a félszigetek mentén, amelyek körülölelik a Marudu-öblöt. A növényvilág másodlagos esőerdő. Átkelünk a Rasuk-patakon, amely a Tandekbe folyik bele. Kalimo vagy Kuala Tankalanan a második és utolsó bajow falu a Tandeken; a folyó torkolatához közel van Tandek Diki, Haji Tunis, amelyet a Társaság tisztje múlt júliusban látogatott meg. Messzebb, déli irányban fekszik Burong, egy dusun falu. Az utunk nem Burong mentén vezet, mivel kelet felé haladunk.

Kalimót egy asszony, Sherif Loya vezeti. A következő szavakat intézte hozzám: ‘Nem futok el előled, mert a testvérem, Sherif Yasin elmondta, hogy nem kell így tennem.’ Ezután megszorította a kezemet, és adott nekem néhány tojást.

A krokodilok, amelyek ebben a folyóban élnek, elég szelíd természetűek, míg a Bengkokában, a Bongonban és a Tamemisonban élők híresek a vadságukról. Például itt az emberek szabadon fürdőzhetnek, úgymond együtt ezekkel a hüllőkkel anélkül, hogy bármilyen baleset történne. Ez engem arra emlékeztet, hogyan keltünk át egy éjszaka egy Ambong melletti sáros patakon. A víz gyönyörűen csillogott, mikor hirtelen elúszott

mellettem egy krokodil, én pedig elugrottam onnan. A vezetőnk, egy bajow azonban ezt mondta: ‘Ne foglalkozz vele, ezek a krokodilok nem harapnak.’ A dusunok, akik a nyugati parton élnek, nagyon szeretik a cápahúst. Mikor azt hallották, hogy valaki megjegyzést tett a cápák változatos étrendjére, tiltakozva kijelentették, hogy semmilyen hal nem eszik embert, csak a krokodilok [...]. Ilyen ellentétes felfogások közepette az a legjobb, ha ezeken a mélyen fekvő helyeken inkább megmaradunk a zuhanyzásnál és azt is a folyóparton tesszük. ‘Sicut canis ad Nilum, bibens et fugens.[26]’

Május 15. - A Bengkoka folyó felé: 3 óra, 8 mérföld; fő irány: keletészakkelet. Semmilyen falu.

A mai teljesítményünk nem javult a tegnapihoz képest. Átkeltünk a Felső-Bengkokán Manduriantól, az e hó 9-én említett falutól délre. Itt, a jobb parton kevéssel sötétedés előtt meg kellett állnunk, mivel a következő falu, Toyon, egy egész napi útra van innen. Az ok, amely a folyónak ezen partján tartott bennünket, az volt, hogy e között a hely között és Toyon között kevés víz van. A felszerelésünket holnap bambuszrudakon kell vinnünk, mintha egy nagy száraz síkságon kellene átkelnünk, pedig egy buja erdőn kell áthaladnunk csakúgy, mint ma reggel.

Egy hivatásos ültetvényes ezt a területet a jövő Ceylonjának nevezte. Igaza lehet, jóllehet, ő csak messziről (a Tandek-folyó torkolatától) nézve mondta ezt. A talaj innen a Tandekig 900 láb magasra emelkedik az utunk mentén; a legmagasabb pontja alig 200 lábbal magasabb, arra a vízválasztó hegyláncra korlátozódik, amely a Marudu-öböl és a Bengkoka folyó közvetlen vízgyűjtőjét határolja. A többi 200 és 450 láb között ingadozik, enyhén lejtős és vízzel jól ellátott. A Tankalan a Tandek mellékfolyója; emellett vezetett az utunk első része. A Tandek felőli oldalon fekvő üledékes síkság Kalimóhoz közel véget ér; a Bengkoka medre 200 láb magasan emelkedik a tengerszint fölött, avagy kétszer olyan magasan, mint az a pont, melyet a múlt hónap 9-én értünk el. Az avar átlagosan másfél láb mély, barna, omlós sár; az altalaj pedig málló homokkő. A növényzet nagyon sűrű, ritkák a három lábnál magasabb fák. Az ipar szempontjából fontos növények egyike sem terem itt vadon.

A Bengkoka folyó, amely negyven yard széles, árvíz idején ilyen messzire is elérne, de az áramlatnak ahhoz erősnek kell lenni. Egy tisztás egy egykori dusun falu helyére utal. Az emberek nyilván két tűz között

26 Mint egy kutya a Nílus mentén, iszik, és elfut.

találták magukat a Bengkoka és a Bongon között, mert visszavonultak valamilyen barátságtalan hegycsúcsra, és csak piacnapon mutatkoznak. Elhaladtunk egy piac mellett, amelyet a Tankalanan medrében tartottak.

Éjszaka a szabad ég alatt táboroztunk. A vad banán levelei tetőként szolgáltak volna eső esetén, de, jóllehet szerettük volna, nem esett. Így egész éjjel folytattuk utunkat, közben pedig nem győztük elhessegetni magunk körül a szúnyogokat. Raktunk egy nagy tüzet, ahogyan azt a magyar pusztán tennénk télen, hogy távol tartsuk a farkasokat. A szúnyog azonban rettenthetetlen fenevad.

Május 16. - Penenian felé: 1 ½ óra, 2 ½ mérföld; fő irány: dél-délkelet. Penenian: 3 ház, 6 család; Sungao. Toyon felé: 3 óra, 4 ½ mérföld; fő irány: délkelet. Toyon: 7 ház, 21 család; Limbo.

A vidék, amelyre megérkeztünk, döntően hegyes. A Bengkoka folyótól meredek úton 1350 láb magasra jutottunk, aztán egy viszonylagos tisztásról láttuk, hogy kelet felé négy különböző hegygerinc húzódik, melyeknek a fő tengelye észak-déli irányban fut. Úgy tűnt, hogy messzebb északon találkoznak, legalábbis ez tűnik valószínűnek.

Penenian falva valamennyire északra fekszik a Toyon felé vezető úttól. Itt friss vizet kerestünk. A falu a Mamagun Dusunok egy kis közössége. Ők szerényen, rizsen és zöldségen élnek, melyeket ők termelnek meg, szárnyasokon, melyeket ők tenyésztenek, és soha sem bajlódnak a kaucsukkal és a külvilággal.

Penenian felől dél-kelet felé haladva egy sűrű erdőn mentünk keresztül. A Toyon felé vezető úton a legnagyobb tengerszint feletti magasság 2300 láb volt. Toyon 1800 láb magasan fekszik. Kinabalu innen délnyugat felé terül el. Toyon közelében van Liput. Most a Sonzogon vidéken vagyunk, ahonnan csaknem az összes guttaperka[27] származik, amely Maruduba érkezik.

Kiérve a sűrű erdőből micsoda csodás táj tárul elénk! Hogy tülekednek a hegyek a félsziget felé! Egy kávéültetvényesnek érdemes lenne szemügyre vennie. 3500 láb magasságig bármilyen magasan megterem a kávé, a Bengkoka pedig bőségesen ellátja vízzel. Az erdő részben ugyanolyan nagy, mint a Tambunan és Papar közötti vidéken. A talaj nagyon porózus.

Toyonban találkoztunk Sherif Abdullahhal, Sherif Shea unokaöccsével, aki guttaperkával foglalkozik. A Marudu Sherifek főleg ennek a terméknek az exportőrei. Az anyagot Dusunok gyűjtik be, csomagolják és

27 Guttaperka: (lat. Palaquium) fa, illetve ennek latex-szerű nedve

adják el, és a Sherifek szolgái viszik ki a tengerhez. Az exportban nagy növekedés érhető még el, amelyről majd külön is beszámolok. Egyébként megjegyzem, hogy a Sherifek által uralt szolgai rendszer nagyon kemény.

A dusunok itt namagunnak nevezik magukat, de a kívülállók sundayaként ismerik őket. Jól fogadtak bennünket. A vénjük vak. Azt mondta nekem: 'Soha nem láttam még fehér ember arcát, és a tiédet sem láthatom, de örömmel hallom, hogy beszéled a nyelvünket.'

Május 17. - Tesapong felé: 3 óra, 6 mérföld; fő irány: kelet-északkelet. Tesapong: 7 ház, 12 család; Siderinka. Tinaan felé: 1 ½ óra, 3 mérföld; fő irány: dél-délkelet. Tinaan: 7 ház, 21 család; Si Binka.

A hegylánc, amely mentén haladunk, az előbb említett helyeket köti össze, kettőt közülük már elhagytunk. Az emelkedők meredekek. Mérföldeken át semmilyen víz nincs. Ennek megfelelően nincsenek magasabb rendű állatok. Az eső más évszakokban bizonyára bőséges. Ez jól látszik a gutta növények jelenlétéből. Hét mérföldet utaztunk erdőkön át. A talaj, ahogy már említettem, nyílt és porózus. A felszíni vízelvezetésnek közel semmilyen jelét nem látni; a vízmosások ebben az évszakban majdnem teljesen be vannak nőve. Ha feltűnik egy forrás a hegyoldalon, a közelben van egy falu is, de faluból kevés van, és azok is messze vannak egymástól. A víz viszonylagos szűkössége a völgyekre nem vonatkozik.

A Tinaan felé vezető útról letérve, meglátogattuk a tesapongi embereket. Siderinka a vezetőjük. Igazság szerint csak miatta jöttünk ide, mert különös intelligenciájáról ismert. Örömmel és elégedetten távoztunk.

Tinaan körül elég nagy terület áll művelés alatt, míg a környező falvak termőföldjei távolabb fekszenek. Ezek az emberek jamgyökéren[28] élnek, de rizst is termesztenek eladásra. Gabonát nem tudtak ilyen gyorsan szerezni: a vendéglátóink éjszaka hántolták a padit[29] nekünk. A bajow-k, akik a partról érkeznek, csak a csekély nyereség reményében veszik és azért, hogy asszonyaiknak otthon legyen mivel foglalkozniuk.

Május 18. - Mandayo felé: 3 óra, 8 mérföld: dél-délkelet. Mandayo: 5 ház, 15 család; Lonti. Paluwayo: 2 ház, 4 mérföld; fő irány: dél-délkelet. Paluwayo: 4 ház, 12 család; Minampul.

A vidéket, amelyre ma megérkeztünk a Sonzogon patak látja el vízzel, amely a Bengkoka mellékfolyója. Erdő helyett itt sűrű dzsungel van.

28 A jamszgyökérfélék (Dioscoreaceae) családjába tartozó ehető gumós növény
29 Padi (maláj): rizs

Láttunk benne kúszó guttát és guttafát is. Az utóbbi, egy szapotafaféle termeli a szingapúri piacon guttah kras vagy guttah mera (guttaperka) néven ismert sűrű terméket. Az előbbiből, amelyet Roxburgh ‘urceola elastica’ néven ír le, kapjuk a Guttah lichakot vagy a Guttah susut, az igazi Indiagumit, azt hiszem. Kár, hogy ezek a Dusunok levágják ezeket a fákat és a futónövényt is. A tejet egy pár körkörös bemetszéssel nyerik ki, amelyek nyolc hüvelyk és egy láb közötti távolságra vannak egymástól. Megkérdezem, mivel szilárdítják meg a folyadékot. Az urceolának, amelyet találtunk, fehér teje van, de jelenleg kis sűrűségű. A kérdéses törzs egy láb átmérőjű és nemrég csapolták meg. A Kinabalutól délre élő dusunok között büntetés jár a fák kivágásáért. A Felső-Kimanisnál a bűnösnek egy bölénnyel kell fizetnie. Ahogy a guttagyűjtés fokozatosan a Társaság tisztjeinek irányítása alá kerül, egyre könnyebbé válhatna a dzsungel állapotának megőrzése is. A gyűjtőknek tehát meg kellene tanulniuk az amerikai (para) módszert. A dusunok törzse nyitott az ésszerű tanácsokra.

A szikla itt homokkő. A Songozonban semmit nem találtunk, csak rákokat. Ennek az embereim örültek, mert nagyon szeretik őket.

Ezen a ponton visszautalnék a Marudu-öböl felmérésére. Az ottani képződményről megállapítottuk, hogy majdnem teljesen homokkő. Akkor azonban elmulasztottam megemlíteni, hogy a Tartipan közelében található metamorf kőzetek kivételesen érdekesek. Emlékezhetünk, hogy a feketeségük miatt a benszülöttek ‘füstkőnek’ hitték (batu asap, azaz szén) és vittünk is mintát belőle Tampassukba.

Mandayonál megálltunk a melegebb órákra, és itt, a Paluwayo mellett maradunk éjszakára. A Paluwayo egy gyors folyású folyó, amely a Sonzogonba torkollik. Innen egybefüggő vízi út vezet a tengerig, de a Bengkoka folyót, azaz a legnagyobb részét leszámítva gyakorlatilag használhatatlan, és ezért az erről a vidékről származó rattan soha nem lesz exportcikk. Méhviaszból a megfelelő évszakban sok van. Ezt begyűjtik ‘amikor a padi érik, és az esők alábbhagynak’. AristOEus, amikor tanította az embereket a méhészetre, a dusunokat is megtanította valamire, de a házon belüli életmódjukat illetően lenne még hova fejlődniük. Ami a kámfort illeti, számos fa nagy része a steril fajhoz tartozik.

Május 19. - Palin felé: 2 óra, 5 mérföld; fő irány: délkelet. Palin: 5 ház, 20 család, Mintoi.

Az őserdőben, amelyen ma átkeltünk, olyan guttaperkafákat is láttunk, amelyek közel száz láb magasak voltak, a törzsük kerülete pedig több mint hat láb volt. Egyikük áthidalt egy szakadékot. Megálltunk Palinban,

amely az utolsó falu a Sonzogon vidékén. Ezekkel a dusunokkal kapcsolatban érdekes, hogy a *yo, ya* szótagokat úgy ejtik ki, hogy *zo* illetve *za*. Ennél azonban sokkal különösebb, hogy egyáltalán nem használnak sót. Palin közelében van egy sós vízforrás, de azt alig használják, ezen kívül soha nem adnak cserébe semmit a sóért, amit a partról hoznak nekik. Ez az összes Sonzogon-beli emberre igaz, akik, ahogy azt már említettem, édesburgonyán és vízen élnek. Azt, amit a rizsükért, illetve a guttájukért cserébe kapnak, a bozót legmélyebb zugában rejtik el. Ez többnyire bármilyen elképzelhető formájú sárgaréz tárgyakból áll, mert ez az egyetlen dolog, ami érdekli őket.

Azt a hegyet, amelyet a térképek Kaidaniganként említenek, sem itt, sem pedig a partvidéken nem ismerik ezen a néven. Van egy patak, a Kaindangan, amely Paitantől északra ered. A 'Kaidangan' nevű helyen tegnap utaztunk át. Ott 2000 lábbal voltunk a tengerszint felett, de az a hely nem emelkedett ki a környezetből. Jelenleg nem tudom megállapítani, hogy melyik hegycsúcs tűnik először az ember szemébe, amelyik elég fontos ahhoz, hogy 'Kaidangan' néven vezessük fel a térképekre. A Taukal (Bongon folyó) irányából leírt hegy, (észak. 106° (?) kelet), amelyet a dusunok 'Palinnak' neveznek, nagyjából egybeesik a Palinnak azzal a vidékkel, ahol most vagyunk.

Amikor három nappal ezelőtt Toyon felé haladtunk, valamilyen kék vizet pillantottunk meg. Egy sziget iránya megfelel Teegabunak (Mallawallétól délre).

Május 20. - Waigan felé: 5 óra. 10 mérföld; dél-délkelet. Waigan: 14 család, 7 ház; Lundi.

Ma megtettük az út legrosszabb részét, amelyet azelőtt elég félelmetes színben festettek le nekünk. Ez a Nipis Nulu szorosa volt, a Palintól ide, a Waiganba vezető úton körülbelül félúton. Nipis Nulu egy kúp csúcsa, amelyből (a sorozatos földcsuszamlásoknak köszönhetően) épp egy gyalogútnyi maradt két szakadék között. Ezek közül az egyik merőlegesen közel 500 láb mélyre nyúlik le. A csúcsról a helyiek azt állítják, hogy erős szélben remeg, csak úgy, mint a híres cornwalli ingókövek. Itt azonban nincs szó ilyen jelenségről. Megállapítottuk, hogy Boiling Poing 2446 láb magasan fekszik a tengerszint felett. Palin és Waigan 1230 illetve 840 láb magasan fekszenek. A terület növényvilága szálfaerdőkből áll, de ezek nem olyan tágasak, mint azok, amelyeken előzőleg áthaladtunk. A cukornád errefelé különösen vastagra nő. Közvetlen fogyasztásra termelik. Nem tudok arról, hogy a dusunok összemorzsolnák a cukornádat, azt erre-

felé csak az illasunok teszik. A dusunoknak nincs külön szavuk a melaszra vagy a cukorra, ugyanúgy hívják, mint a mézet: ‘Paha’.

Most kétnapi útra vagyunk Tinagastól, légvonalban 20 mérföldre a Paitan torkolatától és onnan délnyugatra. Azonban még a Paitan felső mellékágai - a Beribi és a Sikumpit - sem érnek ilyen mélyen a szárazföldre, mint ahol most mi vagyunk. A Paitan igazság szerint egy kis folyó akármilyen nagy jelentőséggel is bír gazdaságilag.

Waiganban a tambonuák laknak (lásd Marudu, e hó 8-9-i naplóbejegyzés). Érkezésünkkor megtudtuk, hogy a falun tabu van, mert mindenféle gyógyító szereket vettek be. Emiatt a szabad ég alatt kellett volna letáboroznunk, de végül barátságos megállapodást kötöttünk velük. Hoztak a tiszteletünkre szárnyasokat, és végül több rizst hántottak nekünk, mint amennyit magunkkal tudtunk vinni.

Május 21. - Beribi felé: 1 ½ óra, 3 mérföld; nyugat-délnyugat. Beribi: 4 ház, 8 család; Lampang. Lumasag felé: 2 ½ óra, 5 mérföld, nyugat. Lumasag: 5 ház, 10 család; Mulud. Katahanan felé: 1 ½ óra, 3 mérföld, délnyugat. Katahanan: 2 ház, 12 család.

Ma először haladtunk nyugat felé, mióta elhagytuk Bongont. Meg fogjuk közelíteni a Kinabalut, amely eddig egyfajta tengelye volt az utazásunknak. Beribi[30] és Lumasag falvakról nincs semmi különösebb feljegyeznivaló. A hasonló nevű patakok a Likabao mellékfolyói, ami pedig a Sugutba torkollik. A vidék, amelyen tegnap áthaladtunk, választja el a Bengkoka és a Sugut vígyűjtő területét. Most Felső Likabaoban vagyunk, Katahanannál, mely pár házból áll, a lakói dusunok. A Likabao-völgy itt elég különleges, míg egyéb mélyedések a teljes Bengkokától kezdődő szakaszon alig követhetőek valamilyen folytonos vonalban; számos keresztirányú gerinc látható.A falvak meredek oldalú, sokszor nem több mint húsz hektár nagyságú medencékben fekszenek.

Innen délkeletre emelkedik a Menopod hegy, amely körülbelül 3000 láb magas, és babonás félelem övezi.

A disznóhús kedvelőinek kedvéért érdemes megjegyezni, hogy ezek az emberek a disznóikat karámban tartják, és hagyományos módon hizlalják. Ezzel alaposan rácáfolnak a dusun állattartásról kialakult kedvezőtlen képre.

30 Ez egy másik Beribi, mint amit korábban említettünk.

Május 22. - Tinagas felé: 10 óra, 16 mérföld; dél-délnyugat. Tinagas: 8 ház, 24 család; Trinkan.

A Sugut felé haladva a vidék vízzel jól ellátott, a dzsungel csodálatosan sűrű, a rajta keresztül vezető út pedig szörnyű. A folyók közül, amelyeken átkeltünk vagy részben rajtuk hajóztunk, a Longom és a Kavilian a Melinzaohoz tartozik, amely Tinagas faluja mellett folyik, a Sugutot pedig annak bal partja felől éri el. A folyam főága még távolabb van, de a folyó mindkét partján a Tinagas körzet terül el. Tinagast gyakran látogatják sulu kereskedők. A bennszülöttek mindenféle dzsungelben hozzáférhető tárgyat elcserélnek sóra, textilre, sárgarézre, cserépre és egyéb használati tárgyakra. Likabaonál állítólag van egy kis kínai település. A kínaiak főleg gumikereskedelemmel foglalkoznak. Likabaot könnyen elérhetjük, ha leereszkedünk a Suguton. Mi a magunk részéről ezután meg fogjuk vizsgálni a tájat, amely innentől a Mokodaoig terjed, amely a múlt novemberi utunk legkeletibb pontja volt. Akkori látogatásunkról hallottak az itt élők is, és azt is jól tudják, hogy akkor mindenért fizettünk.

A vezetőnkkel visszatértünk Bongonba, további terveinkről be fogok számolni Mr. Everettnek.

Május 23. - Adtam az embereknek egy nap pihenőt.

Innen a Mentapok tisztán látszik. A legmagasabb csúcsa dél felé fekszik. A négy jelentős csúcs közül a legkeletibb a legmagasabb, a távolsága 30-40 mérföld lehet. Kiawawinál csak azt az egy csúcsot láttuk, a hegy tengelyét, amely látszólag kelet-nyugati irányban húzódott.[31] Amikor azonban leereszkedve megláttuk a Morali mögött a három csúcsot délkelet felé, kiderült, hogy ezek ugyanahhoz a Mentapokhoz tartoznak. Az irány be van rajzolva az előző felmérés megfelelő lapjaira. Nagyon úgy tűnik, mintha ez a hegy a part minden pontja elől el lenne rejtve. A neve malájul, vagyis nem dusunul azt jelenti, hogy ‘elrejtőzik’. A hegyet a dusunok itt, akárcsak Kiawawinál egyaránt Mentapoknak nevezik. A hegy a környező vidék felé tornyosul. De már nem gondolom, hogy ugyanolyan magas, mint a Kinabalu - az eddig fel nem mért Kinabalu.

Május 24. - Tanid felé: 2 ½ óra, 7 ½ mérföld; nyugat-délnyugat. Tanid: 16 ház, 50 család; Kindao. Nolumpis felé: 4 óra, 6 ½ mérföld; dél-délnyugat. Nolumpis: 3 ház, 12 család; Golungong.

31 Későbbi megfigyelés megmutatta, hogy kelet-északkelet. - nyugat-délnyugat.

A múlt novemberi naplóban említettem, hogy a Kinabalutól keletre élő törzsek testalkatukat tekintve felülmúlják a nyugati parton élőket. Itt pedig meg kell említenem a *férfiak* lenyűgöző hajkoronáját. Ez legtöbbször három láb hosszú és kontyba felkötve hordják, ha keményen dolgoznak, de kiengedik, ha pihennek. Különös látvány, ahogy férfiak láncot alkotva fésülik egymás haját. A hajuk azonban semmiképp sem olyan vastag, hogy megerősítse azt az elméletet, miszerint a dusun fajt kínaiakkal való keveredés által fejleszteni lehetne. Nők is és férfiak is hordanak nyakgyűrűt, utóbbiak pedig bicepszük körül is hordanak egy feszes spirált. A tinagasi dusunok neve 'Mamagun'.

A Tinagas és Tanid közötti vidék nagyjából elhagyatott ültetvényes terület, amelyet jelenleg magas fű és bozót borít. A magas fű azonban rövidebb és néhány szempontból más is, mint a Lalang (andropogon). A földeken édesburgonya és Kiladi (tarkalevél) terem, és ahol a talaj enyhén lejt, ott dohány virágzik. Eddig nem történtek előkészületek a rizsföldek trágyázására. A lejtők általában enyhék, egy mérföldön keresztül még vízszintes is volt az utunk. Ilyenben az elmúlt nyolc napban nem volt részünk.

A Tanid folyó a Melinzaoba folyik, ettől nem messze fekszik egy elhagyatott falu, Tanid. A következő falu a szárazföldön két mérföldre fekszik a Sugut, vagy helyesen írva a Sugud főága mellett. A két falu között folyik a 'Tamas' folyó, amelynek kapcsán megérdeklődtük, hogy a neve esetleg közelben található aranylelőhelyekre utal-e. A dusunok azt mondták, hogy 'Tamas' ebben az esetben semmit nem jelent. Hamarosan meg tudtunk győződni arról, hogy igazat beszélnek, mert amikor díszes ezüstözött láncokat adtunk nekik, ártatlanul azt kérdezgették egymástól, hogy az 'Tamas'-e. A vidéken homokkő található, a termőföld itt kevésbé homokos, mint az erdős részen, amelyről ide érkeztünk.

Tanidban a rizs, zöldségek, dohány és a bételbors kiapadhatatlan bőségszaruja várt bennünket.

Nagy megelégedésemre hallottam, ahogy a tinagasi és a tinadi dusunok beszélnek a sandakani 'Tuan Gubernur[32]'-ról (Mr. Pryer-ről), és kifejezik az iránti bizalmukat, hogy segíteni fogja őket az iszlám nép ellen. Ez teljesen ösztönös bizalom a részükről, amely szép példája a Társaság befolyásának a növekedésének a felsőbb vidékeken.

32 Tuan gubernur (maláj): kormányzó úr

Tanidot egy alacsony hegygerinc választja el a Sugud folyótól. A Sugud itt nyugatról érkezik, és egy éles kanyar után dél-délkeleti irányban folyik tovább. A Tanid és a Sugud közöti távolság alig haladja meg az egy mérföldet. A meder árvízi része most magas és száraz, a vízhozama pedig 4½ lábas közepes sebességgel számolva 5 000 köbláb másodpercenként. Csapadékos időszakban ennek a hatszorosát is elérheti. Fontos még megjegyezni, hogy Tinagas alatt több fontos mellékfolyó is összefolyik. A folyó eddig a pontig még ebben a viszonylagosan száraz időszakban is hajózható. Az út hossza innen a tengerig hozzávetőlegesen 200-250 mérföld; ezalatt a távolság alatt a folyó esése nem haladja meg az 575 lábat a jelenlegi ponthoz képest, amely mérsékelt áramlásra és kanyargós folyásra enged következtetni. Zúgók állítólag nincsenek. Mélysége azon a ponton, ahol mi átkeltünk rajta, 2½ öl. A meder homokkő, de a benne található kavicsok bazalt, laza szfalerit, szerpentin és gránit elegye.

A bal parton felmentünk 1156 lábas magasságig, és 805 lábbal a tengerszint felett megtaláltuk Nolumpist. Attól a ponttól kezdve semmit nem láttunk a Sugudból, és dél-délnyugati irányba haladtunk, míg a folyó, miután főbb ágai találkoztak, úgy tűnik, elkanyarodik észak felé.

Május 25. - Kagasingan felé: 4 óra, 9 mérföld; délnyugat. Kagasingan: 10 ház, 60 család; Landao. Kirokot felé: 2 óra, 5 mérföld; délnyugat. Kirokot: 4 ház, 30 család; Gumpas.

A Kopunkan és a Mokodao folyóágakat a novemberi úti jegyzeteimben is elmítem. Ennek az utazásnak, amelynek során újra eljutunk a Mokodaohoz, az volt a célja, hogy összekapcsoljuk az akkori felmérést a jelenlegivel. Ezért ellátogattunk egy Kagasingan nevű faluba, amely a hasonló nevű körzetben található, és amely a folyók találkozásánál fekszik a Mokodao ágon. Itt rájöttünk, hogy a Pinosduat csúcs ugyanaz, mint a Lansat. Ezzel már teljesítettük is előzetes célunkat. A kérdéses csúcsot az előző utunk alkalmával hibásan Lansatként jelöltük meg, és ezen a néven került fel a térképre. Kagasingan a keleti hosszúság 117. fokán fekszik, vagyis azon a hosszúsági vonalon, amely két egyenlő részre osztja a Társaság területeit. A hely tehát alkalmas kiindulópontnak, amennyiben valaki, ahogyan mi is tervezzük, dél felé szeretne haladni a legbelsőbb területek felé.

Nolumpis és Kagasingan között a vidék 1100 lábas magasság alatt marad. Elsősorban erdők borítják, vízzel bőven el van látva. A Kagasingan körüli földeken a dohány a legfeltűnőbb növény. Kevés érlelés után jó másodosztályú dohány lehet belőle.

Kagasingan lakói barátságosan fogadtak bennünket, és amikor kértünk néhány vezetőt Kirokotba, beleegyeztek azzal a feltétellel, hogy időben visszatérhetnek majd egy esküvőre, amely aznap este lesz. Így mindenki elégedett volt.

Kirokot felé majdnem vízszintes földeken és bozóton haladtunk át.

Három lázas beteg és egy bedagadt láb. Néhány útitársam kezd soványodni.

Május 26. - Lansat felé: 3 óra, 7 ½ mérföld; nyugat-délnyugat. Lansat: 7 ház, 40 család; Gariug.

Megmondtuk az embereknek, hogy a következő célunk a Linogu folyón való átkelés valahol Danaotól keletre. Mivel Kagasingan-Kirokottól nincs út a folyóhoz, Lansat felé kellett mennünk, amely Kirokottól nyugat-délnyugatra fekszik, Lasastól egy pár mérföldre, keletre (lásd a novemberi naplót). Az út során jó kilátásunk volt a Kinabalutól keletre fekvő vidékre. Itt láthattuk, hogy a Molong Kolong-hegy a Kinabalut teljesen eltakarja, ha Mituo-Kugasingannál állunk, méghozzá úgy, hogy a Molong Kolongot akár össze is lehet téveszteni magával a Kinabaluval. Ezáltal a masszívum látszólag egy több mérföldes résszel megnyúlik kelet felé. Valójában ez eléggé összezavart minket az előző utazásunk alkalmával, amikor az esős évszak miatt igen korlátozott volt a kilátás. Ennek az lett az eredménye, hogy a Mituot pár mérfölddel arrébb rajzoltuk be déldélnyugati irányba, mint ahol a valóságban fekszik, ezt azonban hamarosan javítjuk.

Egy másik körülmény, amelyre szeretném felhívni a figyelmet, az magának a Kinabalunak a helyzete. Az, amely a tengerészeti térképeken (Admiralty Charts, 2660. lap) szerepel, nyilvánvalóan hibás. Ha az a pont a legmagasabb csúcsot volt hivatott jelölni a négy-öt mérföld kiterjedésű, majdnem egymagasságú gerincet figyelmen kívül hagyva, akkor annak az árnyékos kúpnak a helyét öt mérfölddel dél-délkeletre kellene jelölni attól a ponttól, ahol a tengerészeti térképen jelenleg fel van tüntetve. Ezt bizonyítják a parton lévő elég biztos pontoktól számított irányok, és ez nekem már korábbi utazások alkalmával is feltűnt. Jelenleg, kelet felől közelítve meg a hegyet, az érzékeink alapján távolabbinak ítélnénk meg a helyét, de igazából a Kinabalu sokkal délebbre, délkeletebbre fekszik, mint ahogy azt fentebb is említettük.

Lansat a Morali folyó jobb partján fekszik, amely a Mokodao-Sugut egyik fontos mellékfolyója. A vidék kőzete a szerpentin. A Mokodao és a

Lansat között a táj majdnem teljesen lapos, és átlagosan 1000 lábbal a tengerszint felett fekszik.

Vendéglátóinkkal egy délelőtt és egy este alatt jól összebarátkoztunk. Békés, józan és tetovált emberek. A fejvadászatot már nem gyakorolják. A korábban gyűjtött koponyákat mérsékelt tisztelet övezi, ugyanis egy kosárban mindenféle más szeméttel együtt tárolják őket. Érdekes, hogy az emberi fejek vizsgálata közben találtam egy koponyát, amely egy maláj medvéé volt *(ursus malayanus)*.

Május 27. - Nerawang felé: 3 óra, 6 mérföld; délnyugat. Nerawang: 3 ház. 15 család. Bayaon felé: 3 óra, 6 mérföld; dél-délkelet. Bayaon: 4 ház, 24 család; Bajor.

A Moroli-folyó (nem ugyanaz, mint amelyiknek a partján van a Moroli nevű falu), dél felől folyik. Egy tóból eredne, ha ez a tó létezne. Vízhozamát tekintve nevezhetnénk a Sugud harmadik mellékfolyójának. A Moroli talán túl gyorsfolyású ahhoz, hogy hasznosítani lehetessen.

Nerawang volt a megállónk a déli óránkban. Ott él egy öregember, akinek a bal arcán van egy húsos kelés, amely közelebbi vizsgálat után egy kifordított arcra emlékeztet, amelyen nincsenek szemek és szájnyílás sem. Ez a különös kinövés akkora, mint egy gyermek feje, és ugyanolyan színű bőr fedi, mint a test többi részét.

A Bayaon felé vezető úton az ösvényt annyira benőtte a növényzet (ba'an), hogy vezetőink nem találták meg a falut. Az éjszakát egy kis magtárban töltöttük, jó volt, hogy volt fedél a fejünk fölött, mert nagyon erősen esett az eső.

Május 28. - Mangitam felé: 4 óra. 8 mérföld; dél-délnyugat. Mangitam: 2 ház, 10 család; Maman Salakin.

Továbbmentünk Mangitam felé, miután Bayaonban feltöltöttük a készleteinket, és új vezetőket fogadtunk.

Nem jellemző a vidékre, hogy a gabonafélék nem hoznak termést. A földet azonban széles sávokban művelik, és ez alatt az elmúlt három nap alatt alig láttunk őserdőt. A dusun törzs költözködési szokásainak mindenhol vannak nyomai, ők úgy változtatják a művelendő területeiket, mint a pásztorok a legelőiket.

Ez a kerület átlagosan 1200 lábbal fekszik a tengerszint felett, de két oromnál 1600 lábra is emelkedik. Van néhány kúp, amelyik egyébként nem esik útba, amelyik talán az 1800 lábas magasságot is eléri. A beteg társaink szempontjából szerencsés, hogy az út nem olyan nehéz, mint amilyen a Bengkokától Tinagasig volt.

A Moroli folyó Mangitam mellett elég gyors folyású. Részben a jobboldali mellékfolyóin, a Waluhon, a Pasionon és a Sopayanon tettük meg az út egy részét. A kőzet errefelé is a szerpentin.

A Kahira és Gakob nevű falvakról nincs semmilyen különös mondanivalóm, ugyanúgy, ahogy mostani szálláshelyünkről Mangitamról sem. Érdemes megjegyezni, hogy a belső területeken fekvő falvakat a jelenlegi vezetőjük nevével illetik, ha ez a vezető népszerű, vagy ha a falu csak egy házból áll. Ez a szokás zavart szokott okozni, ugyanis nem lehet egészen pontosan megtudni a hely igazi nevét. Érdemesebb ez ügyben a vezetőhöz fordulni. A dusun közösségek fiatalabb tagjai gyakran nem ismerik a saját falujuk rendes nevét.

Május 29. - Inowantei felé: 3 óra, 5 mérföld; délkelet. Inowantei: 1 ház, 2 család; Gangar. To Tamalau: 4 óra, 6 mérföld; délkelet. Tamalau: 2 ház, 12 család; Selima.

Inowantei felé egy hegygerincen haladtunk, amelynek a legmagasabb pontját Deriginek hívják. Ez a csúcs 2650 lábbal van a tengerszint felett, és 1100 lábbal a Linogu folyó legközelebbi felszíne felett. A Linogu völgyét az előbb említett és egy ahhoz hasonló magasságú hegyvonulat határolja. A Linogu-völgy itt széles, az alján pedig nincs több hely, csak annyi, amennyit a folyómeder elfoglal.[33] A Derigi déli lejtőjén egyetlen ház áll, ez alkotja Inowantei faluját. A közelében lévő erdőt balta - még a guttagyűjtők baltája sem - érintette soha. Ezek az emberek ugyanis nem ismerik a guttaperkát és a gumiról is csak keveset tudnak, mivel nincs rá nagy igény. A bozótoson átkelve tapasztalt embereim kitűnő minőségű guttahfákat és piros allamandákat láttak.

A Linogu-völgy nagyjából kelet-délkeleti irányba fut, és így tesznek a hegységek is, amelyeket délebbre láttunk. A hegyek vonala kelet-délkelet - nyugat-északnyugati irányban húzódik, ami keresztülhalad azon a vidéken is, amely korábban a tavas vidék volt. Ennek a két folyó, a Linogu és a Kinabatangan folyásához van köze.

Inowanteiből az összes férfit magunkkal vittük vezetőnek, vagyis összesen három embert. Bőségesen megjutalmaztunk őket, amiért elvezettek bennünket a Tamaluhoz. Egy pihenő során egyik lándzsájuk beleragadt a földbe, eldőlt, és egyik emberünket könnyebben megsebesítette a fején. A dusunok először halálra rémültek, de miután megnyugtattuk őket,

33 Utólag kiderült, hogy ez csak Mangkalabuig igaz. Távolabb, kelet felé a hegyek fokozatosan egyre alacsonyabbak, kivéve a Mentapokot és a Meliaot

hogy nem fogjuk őket bántani, megnyugodtak. A sérült ember, egy sulu, elég fegyelmezett volt ahhoz, hogy ne rendezzen ámokfutást.

Egy másik incidenst is megemlítek, ami tegnap reggel történt. Amikor Mangitam felé körülbelül félúton jártunk, egy dusun odajött hozzánk, és arról panaszkodott, hogy eltűnt egy fejsze abból a kunyhóból, ahol mi a Bayaon előtti éjszakát töltöttük. Egyből megnyugodott, amikor kibontottam egy csomag vadonatúj fejszét, amiből választhatott egyet. Látta, hogy mi jól el vagyunk látva. A hiányzó fejszét, ha egyáltalán valóban eltűnt, az előző vezetőink lopták el, akik kagasinganok voltak. A belső területek dusunjai között azonban, ahogy hallottam a lopás nagyon ritka.

Az utóbbi két nap során a vezetőink vissza akartak fordulni a ‘rossz madarak’ miatt. A dusunok nagyon babonásak. De melyik civilizált ember mentes teljesen a babonáktól, melyek Schopenhauer szerint minden ember lelkének mélyén ott lapulnak. Ugyanez a filozófus mondja azt is, hogy a hétköznapi babonákban is van igazság, csakúgy, mint a rossz előjelektől való félelmekben is. A madaraknak itt a hangját figyelik, nem pedig a röptét, ahogy a dyakok és a rómaiak. Úgy tűnik, minden falunak megvannak a maga jó és rossz madarai. Különös ornitológia. Tegnap korán reggel valamilyen pacsirtaféle énekelt gyönyörűen, amikor a vezetőink hirtelen megálltak. ‘Mit gondolsz arról a madárról?’ kérdeztek (mialatt épp az iránytűt néztem). ‘Biztos vagyok benne, hogy jó madár.’ ‘Jó érzés hallgatni?’ folytatták a kérdezősködést. ‘Igen, de most már menjünk tovább!’ Engedelmeskedtek, és úgy gondoltam, hogy meggyőztem őket. Amikor azonban kezdtük megközelíteni a következő falut, a dusunok úgy döntöttek, hogy inkább visszaadják a fizetésüket, de nem mennek tovább a madár miatt. ‘Rendben, akkor abban a faluban majd szerzünk új vezetőket.’ Azonban ezek az emberek mégis elvittek minket addig, ameddig el akartunk jutni. Hogy miért? Mert az ő saját ‘jó madaruk’ időben hallatta a hangját. ‘Ezt hallva már nem félünk.’ Mondták, amikor egy szarvascsőrű madár károgása hallatszott a szárnyas énekesek hangja között.

A Derigi előbb említett hegygerince tekinthető a Moroli és a Linogu folyók vízválasztójának, illetve ha meghosszabbítjuk a vonalát kelet felé, akkor a Sugud és a Linogu vízválasztójának. Tamalaunál megtudtam, hogy ennek a vízválasztónak egy részét a Mentapok képezi, amely a Mentapok patakot a Linogu felé, a Tokad folyót pedig a Sugud felé irányítja. Úgy gondolom, hogy a Mentapok csúcs Sagolitan és Tampulong falvak közelében van, melyeket innen a Tamalan folyón lefelé egy illetve két nap alatt lehet elérni.

Danaotól Inowanteiig (nem ugyanaz, mint Ginowantei) a Linogu már 500 lábat esett. A két hely közötti távot a dusunok két nap alatt teszik meg gyalog. Inowanteitől a tengerig a Linogu szintje 1100 lábat esik. Ebből illetve a közepes nyolc láb/szekundumos átlagos folyási sebességből meg tudjuk becsülni a hosszát innentől a torkolatig, ami nem lehet több 100-120 mérföldnél (feltételezve, hogy nincsenek vízesések közben). A vízhozam a mai napon itt 3800 köbláb volt másodpercenként, ami kb. háromnegyede a Sugudénak Tinagasnál, amikor átkeltünk rajta. Míg azonban a Sugud hatszor akkorára is felduzzadhat, ez a folyó alig fogja megduplázni a jelenlegi hozamát. A Linogu jelenleg eléggé fel van duzzadva, biztosan sok eső volt az utóbbi időben a magasabban fekvő területeken. Mi magunk három egymást követő délután áztunk el. A folyómeder kőzete szabálytalan rétegződésű kloritpala, de sok bazalt is van benne, mindenfajta kvarcérrel.

Tamalauban szereztük a további információinkat erről a folyóról. Az odavezető út során többet kellett kúszni-mászni, mint járni. Ez jellemző, ha az ember folyó mentén gyalogol, vagy olyan hegyek között igyekszik célja felé, amelyek folyók mentén találhatók. A Linogu ezalatt az út alatt sehol nem volt mélyebb egy ölnél.

A Linogu, amit itt Kuananannak is neveznek, kétségkívül ugyanaz a folyó, mint a Labuk. Erre Mr. Pryer utalt először. Ezek az emberek azonban sem a ‘Labuk’ sem a ‘Lingkabo’ szót nem ismerik az alsóbb vidékeken használatos megnevezésként. És ez azért is furcsa, mivel nem csak a sulu kereskedők szoktak prahákban[34] felmenni Inowanteiig, hanem maguk a dusunok is ellátogatnak az olyan messze lévő muszlim falvakba, mint például Rungus, amely állítólag egy napi útra van a tengertől.[35] A Kinabatangant ők ‘Kagibangannak’[36] és nem ‘Nabatangannak’ hívják, amely név Danao környékén és attól nyugatra használatos. Mr. Pryer egy levelében kedvesen megemlítette nekem, hogy a Bokis környéki bennszülöttek, a Labuk felső részén a Linogut a Felső-Labuknak tartják, és nem a Kinabatangan egyik ágának, amint azt én Danaoból jelentettem.

Az itt, vagyis Tamaluban szerzett információim szerint a folyó mentén így követik egymást a kerületek: Sogolitan, Tampulong, Dumpas és Rungus. Rungust alacsony vízállásnál négynapnyi kenuzás után lehet el-

34 Prau/prauw/perahu (maláj): csónak

35 Ez nem igaz, mivel a Rungus nevű falvak a Durapas kerület legfelső részeiben vannak.

36 Lásd a későbbi helyesbítést

érni, onnan pedig hét-nyolc napba telik visszaérni. Azt mondják, hogy a Tonuson folyó Rungus felett baloldalról torkollik bele a Linoguba. Ennek a folyónak a mentén fekszik Sogo és Labuh. A vendéglátóink soha nem hallottak Bokis nevű faluról. Nem is várhatjuk el tőlük, hogy ismerjék az összes falut egy olyan vidéken, ahol ilyen sok település van. Másrészről nem túl valószínű, hogy Mr. Pryer Tampulonig ment, mert akkor hallottunk volna a Mentapokról, vagy láttuk volna. Jelenleg az északi szélesség 5°45' fokán és a keleti hosszúság 116°59' fokán vagyunk. A Mentapok akkor válik megint láthatóvá, ha átkelünk a jobb partra és ott átkelünk a hegygerincen a Kinabatangan (vagy Kanibangan?) felé vezető úton. A jelenlegi helyünkről úgy néz ki, hogy a folyó kanyarogva, de dél felé fordul, a völgy azonban később délkelethez képest észak felé fordul. Azonban még az sem biztos, hogy a hely, amit múlt augusztusban Sandakan rezidense elért, az a Mentapok. A bennszülöttek nekem ugyanis azt mondták, hogy a hegység csúcsai nyugattól kelet felé haladva a következők: Mandawi, Mentapok, Monkabao. Azért írok ilyen sokat Bokisról, mert ha biztosan tudnám, hogy merre van, egyenesen arra venném az irányt, mivel fél tucat emberemet kell átjuttatnom a folyón. Szegény embereimnek szörnyen fáj a lába és a háta, nem is beszélve a vissza-visszatérő lázról. Megpróbálok velük eljutni valahogy Kagibanganba (Kinabatanganba?), amelyről azt mondják, hogy innen három nap alatt el lehet érni. Az a terv, hogy nyugatról megkerüljük a Mentapokot olyan messzire, amennyire a Siboku felé vezető út jelzi. Többségünk még két hétig tovább tudna menni, ezért nem lenne indokolt, hogy a keleti parthoz közelebb kerüljön az útvonalunk.

Május 30. - Adtam az embereknek egy napi pihenőt.

Az emberektől a következő sulu és mohamedán neveket hallottuk. Ezek az emberek az Alsó-Linogu mellett élnek és kereskednek. A dusunok a következőket ismerik: Datus, Sirakaya, Asebih, Sabendar, Dekula, Alun és Garal, amelyet Panglima Garalként is ismerik.

Meglepett, hogy majdnem mindegyik tamalaui ember tetovált, még a fiatal legények is. Ugyanúgy a mellükön, vállukon és karjukon vannak megjelölve, mint a Felső-Sugut környékén élő barátaink. Míg azonban azok a tetoválások a törzsek közötti háborúk hőseit jelölik, itt a Tamalau mellett egészen más jelentésük van. Amikor ezekre a bátorságjelekre utaltunk, mondták, hogy a szokásaik mások, mint a Bundo, Morali, Kagasingan, Lansat, stb. mellett élőké, utána pedig hallottunk egy történetet, ami a dusun lélek szörnyű oldalát is megmutatja. Jóllehet ők a szórakozá-

sukról gyermeki jókedvvel mesélték és vidáman nevettek azon, hogy kérdezősködtünk például arról, hogy hogyan lehet lassan kivéreztetni az áldozatokat és konzerválni a fejeket. Ez a 'costumbre del paes' a következőkből áll: amikor a 'sulugok' kárt tettek az ültetvényeikben, megöltek minden sulu férfit, aki csak a kezük közé került. A mohamedán főnökök, azért, hogy hozzáférhető maradjon a folyó, kibékültek a sulugokkal, mégpedig úgy, hogy a kárt szenvedett falunak adtak néhány szolgát, hogy megöljék őket. Ez úgy történik, hogy kikötözik a szolgát, átszúrják egy lándzsával a torkát, ezután a falu minden férfija belevág a remegő testbe. Aki ezt megteszi, jogot szerez arra, hogy viseljen egy tetoválást. Utána eltemetik a halottakat anélkül, hogy megtartanák a koponyát, 'mert a sulu főnökök nem akarják, hogy ezt tegyék.' [...] Biztosítottak minket arról, hogy ők nem az a törzs, akik állítólag az ilyen áldozatok vérét bambuszban felfogják, hogy utána azzal öntözzék a földjüket. De biztosan ők azok, akikről a Danao menti emberek azt mondták kelet-délkelet felé mutatva: 'Ne menjetek arra, *ők* nagyon rossz emberek'. Az ilyen veszélyekkel először szembe kell néznünk, hogy később meg tudjuk őket szüntetni. Most már készek vagyunk két lábon járó emberevőkkel is találkozni Kinabatangantól délre.

Május 31. - A mai Morawandeibe való érkezésünkkor vissza kell utalnom néhány megjegyzésre, amelyet tegnapelőtt tettem. Amikor Tamalaunál voltunk, azt mondtuk a dusunoknak, hogy délen el akarjuk érni a nagy folyót, a Kinabatangant. Azt válaszolták, hogy Tamalau déli részén az egyedüli nagy folyó a 'Kagibangan'. Azt mondták, hogy háromszor meg kell állnunk, méghozzá Mirawandeinél, Kopuronnál és Sindobonnál, ez utóbbi a Kagibangan partján fekszik. Ma reggel jutott eszembe először, hogy még nem is keltünk át a jobb partra, és hogy a Linogu továbbra is dél felé folyik. Aztán rájöttünk, hogy Mirawandei a Linogu völgyében van csakúgy, mint a második állomásunk. Végül kiderült, hogy a Kagibangan a Linogu egyik jobboldali mellékfolyója, amiről tegnap nekünk nem mondtak semmit. A Kinabatangant a mirawandeibeli emberek Meliannak hívják. Erről a névről korábban északon azt hallottam, hogy egy Kinabatangan kerületbeli törzs használja.

A mai és a tegnapi hely között elmentünk Garak és Tadaron falva mellett. Nincs kétségem afelől, hogy Bokis mellett is elmentünk, de nem tudtunk meg róla semmit még a mostani vendéglátóinktól sem. Érdemes megjegyezni, hogy ezek a bennszülöttek valódi dusunok, és eddig nem gyűjtöttem egy tucat csak rájuk jellemző szónál többet. Majd mind-

annyian beszélnek tindalul, egy olyan dialektust, amelyet mindenki ismer a társaságunkból, leszámítva egy arab és egy kínai fiút. Ezért valószínűleg nem lesz lehetetlen velük beszélgetni. Ez jól mutatja, hogy itt hogyan tapogatózhatunk a jó út után. A dusunok nem szoktak megalapozatlan badarságokat beszélni, de azért mindig meg kell győződni a saját szemünkkel is a dolgokról.

A Tamalautól délre lévő folyópart egyes helyeken lapos és lalang fű borítja. A krokodilok errefelé néha megeszik a dusunok kutyáit, disznóit, sőt néha magukat a dusunokat is, ami mutatja, hogy a Linogu ezen pont és az alsóbb vidékek között nem sekély. Az általában jelentős mélységéről tanúskodik a neve is, 'Linogu' ugyanis azt jelenti, hogy 'mély víz'. Ugyanez bajow és sulu nyelven úgy van, hogy 'Lingkabo'. Az összes itteni falu magasan a folyó szintje fölött fekszik, Inowantei például 500 lábbal, Tonalau 500 lábbal, Mirawandei pedig 700 lábbal. Ültetvényeik számára olyan helyeket keresnek, melyek a folyó felől nem láthatóak, és az emelkedésük ugyanolyan meredek, mint az esésük. Amikor megkérdeztük az embereket, miért laknak olyan magasan, azt mondták, hogy félnek a dumpasoktól, egy muszlim közösségtől, akik körülbelül a tenger felé félúton laknak.

Innen látjuk a Kinabalut, a legmagasabb csúcsa 317°-ra van, a Wodanhegy pedig 220°-ra. A Wodan - a név az északi mitológiára emlékeztet - a 'Gerinc-hegyvonulat' legészakibb csúcsa, amely a térképeken úgy van jelölve, mintha a 'Tó' déli partja mellett lenne. Becslésem szerint a Wodan 8000 láb magas és valószínűleg a hegység központja.

Június 1. - Képzeljük el, hogy lázasan ébredünk, és addig várunk, amíg a fáradtságtól valahogy el tudunk aludni, és egy csapat lány egész éjszaka magas hangon énekli, hogy 'holnap disznót fogunk enni, mert a disznót szeretjük'. Így jártak a beteg társaim és én is az utolsó éjszakámon. A dusunok ezt 'Korintannak' nevezik és nagy ünnep előtti virrasztást jelent. Mirowandei lakói jól fogják magukat érezni. Nyugatabbra nincs ilyen szokás. Mi a magunk részéről nem kapcsolódtunk be.

Errefelé nincs más jószág, csak sertések, és nem terem más gyümölcs, csak banán és durián. Mintha ez nem lenne elég! Gondoljunk bele, durián! A dusunok a pakalahan szót használják rá. Ha lehet valamilyen titkos reménységünk ezzel az úttal kapcsolatban, akkor az az, hogy Tampasukba visszaérünk, mire terem a durián, ami kb. hat hét múlva lesz.

Miután leereszkedtünk a hegyoldalon, tutajokat építettünk. Ezeken hajóztunk, amíg el nem értük Si Hino, egy sulu ember házát. A távolság

csak öt mérföld, a folyó békés. Az esetleges zátonyok mellett mindig vannak kis csatornák, amelyek elég mélyek egy kis hajónak. Megjegyzendő, hogy a folyó egy ölt esett, mióta legutóbb megmértük Inowanteinél.

Si Hino háza érkezésünkkor kórteremmé változott. Csoportunk vezetőjét ledöntötte lábáról a láz.

Június 2. - Remélem, hogy betegségem, nem fordul olyan fájdalmas lázra, mint tavaly. Az embereim is kezdenek meggyógyulni. Igazán csak öten betegeskednek közülük. Mivel dusunok módjára élünk, és ezáltal a furcsa étrend és az éghajlatváltozás hatásaitól mentesültünk, nem maradt más, mint hogy ezt elsősorban annak a körülménynek tudjuk be, hogy Cockle sebész úr jó szerencséjét magával hozta az expedíciónkra.

Ezt a kerületet Mangkalabunak nevezik, két napi evezésre van Dumpastól. A vendéglátónk, Si Hino egyedül él a folyóparton. Azt mondta nekünk, hogy a dumpák igazából tambonuák, akik a Sugut és a Paitan vidékéről érkeztek, és áttértek a másik vallásra.

A Linogu az északi szélesség 5°38'-nél van, mivel a Danao óta megtett út több, mint felében kelet-délkelet felé, majd dél felé folyt. Si Hino azt mondja, hogy a folyó valamivel lejjebb kezd el kelet felé fordulni, ahogy az a tengerészeti térképen a Labuk torkolatánál is látszik.

A Kinabalau most, hogy levetette felhőkabátját, napkeltekor északnyugat-3/4 északi irányban látszik.

Június 3. - Liposu felé: 7 óra (tutajjal). 21 mérföld. Délkelet.

Mivel nem volt út Mangkalabuból a Kinabatanganhoz, a Linogun kellett tovább leereszkednünk. Ezt tettük huszonegy mérföldön keresztül, és egy Liposu nevű háznál álltunk meg éjszakára. Ez a ház is elég közel áll a folyóhoz. Csak annyit láttunk belőle, mint az útmenti falvakból, amelyekből valószínűleg sok van. Ez a hely Tampulong kerülethez tartozik, Sogolitanhoz, amelyen ma keresztüljöttünk, de a lakosai állítólag különösen rossz viszonyban vannak a dumpasokkal,[37] és ezért majdnem teljesen láthatatlanok.

A Linogu kanyarulatai miatt elsősorban délkeleti irányba haladtunk. Nincsenek zúgók a Linogu- vagy Laibuk folyón, amelyek megszakítanák

37 Lásd a múlt hó 31-i megjegyzést

ezt, a Társaság belsőbb területei felé vezető ideális útvonalat.[38] Ugyanez annál alkalmasabbnak tűnik, minél alacsonyabb a víz. Magas és őserdővel borított partjai vannak. Ezen a részen, ahogy Tamalaunál is, a kőzet kloritpala, és mészkő. A Kagibangan két ágra válik szét, azután pedig jobb felől valamivel Si Hino háza alatt torkollik bele. Onnan felfele a Linogut Kuananannak, azaz 'jobboldalinak' nevezik, ami megkülönbözteti a Kagibangantól, ami 'baloldalit' jelent. A Kagibangan a kisebb a kettő közül. A dusunok azt mondják, hogy a Kitondru-hegytől folyik, amit én, amikor Mirawandeinél megmutatták nekem, a Kiawawi-Mukabbeli Bolinkadusként azonosítottam. A Kagibangan vize akkor eléggé áttetsző volt, és láttuk, hogy több mint egy mérföldön át nem keveredik a Linogu iszapos vizével, és végig a jobb part közelében marad.

A számos hegy közül, melyek a Linogu mentén emelkednek, a Mentapok pereme a legmagasabb. A főcsúcsot azonban nem láttuk, amely korábbi becslések alapján ettől a helytől (azaz Liposutól) észak-északnyugati irányban fekhet.

Azon a helyen, amely a Sogolitan alsó határának tűnik, a dumpák iránt érzett ellenszenv különös megnyilvánulását láthattuk. Ezen a helyen egy kötél (vagyis rattan) volt kifeszítve a folyó fölé, amelyről különböző barátságos jelképek, mint például kihegyezett bambusznádak, balták, hurkok, stb. lógtak.

Június 4. - Punguh felé: 3 óra, 8 mérföld (tutajon); kelet-délkelet.

A család, melynek előző este vendégszeretetét élveztük, csak üveggyöngyöket volt hajlandó elfogadni a rizsükért cserébe. De hogy minden 'gyermekemről' (ahogy a bajow-k nevezik magukat) gondoskodjak, Punguhig kellett tutajoznunk. A két hely között a guttagyűjtők dél felé vágnak át a bozóton, ha el akarják érni a Meliant (a Kinabatangant). Azaz először a Kuon Kuon patakon mennek, mely belefolyik a Kinabatanganba, de az út mentén öt teljes napig nincs semmilyen falu, és a Kuon Kuon mentén fa sincs, amelyből tutajokat lehetne készíteni. Itt meg kell jegyeznem, hogy Mirowandei alatt nem nő bambusznád a Linogu mentén, 'bilian' azaz sarawaki vasfa azonban bőven rendelkezésre áll. A gutta- és kámforgyűjtők, amikor a Kuon Kuonnál vannak, kenukat vájnak, melyeket, ha nem használnak, elrejtenek az erdőben. Számunkra is ez a lehetőség

38 Ez megváltoztatja a múlt év november 30-i bejegyzést, amely szerint a Társaság területén csak két olyan folyó volt, amelyet folyónak nevezhetünk, a Kinabatangan és a Sugut. Jelen utazás végső célja a Siboku nagyságának megállapítása.

kínálkozott, vagy az, hogy hozunk kenukat a vízválasztótól. Végül az utóbbi mellett döntöttünk, nyilvánvaló okokból.

Punguh és Buis az utolsó nem mohamedán falvak a folyó alsó szakaszán. Lakóik Tambonuák. A folyón ma lefelé evezve elhaladtunk pár dumpa csoport mellett, akik épp a guttát dolgozták fel, amit a környező erdőkből hoztak. Mindkét változatot ismerik. Punguhban is találkoztunk dumpasi emberekkel. Mindannyian beszélnek sulu nyelven a Tambonus,[39] vagyis a saját nyelvjárásuk mellett, és elég jó benyomást tettek rám. Én azonban magam részéről inkább a 'kafirok' azaz a 'hitetlenek' Tambonuas nyelvjárását kedvelem.

Liposutól dél-dél-kelet felé emelkedik a Melise hegység, amelynek legmagasabb csúcsa hozzávetőlegesen 4000 láb magas. A nyugati és az északi dusunok úgy hiszik, hogy a Mentapok és a Meliao legalább olyan magas, mint a Kinabalu. A Mentapokot láttuk ma délután. A legmagasabb csúcsa északnyugat ½ nyugatra van tőlünk, valószínűleg nem magasabb 7000 lábnál. A Mentapok egy kelet-északkelet-nyugat-délnyugati irányba húzódó tíz mérföld hosszú hegység. Ha felmásznánk a legmagasabb csúcsára, a Mandawira, nagyon jó lehetőség kínálkozna a környék pontos leírására. A Mentapok a legmagasabb azok közül a szabálytalan alakzatok között, amelyek megtöltik a 'tavat'.

Június 5. - A három kenu beszerzése az egész napunkat igénybe vette. Gondolnunk kellett beteg társainkra is. Úgy döntöttem, hogy tíz embert leküldök a folyón, hogy előkészítsék további utunkat Sandakanba. Ezért adtunk nekik tíz napra elegendő kereskedelmi felszerelést, gyógyszert és egy maláj levelet Labuk vidék és folyó főnökeinek és hajiainak[40] címezve. A levélben leírtuk az embereink helyzetét és megkértük őket, hogy segítsék az embereinket mindenben. Különösen megkértem őket, hogy juttassák el őket valamilyen hajón Elopurába, ahol Mr. Pryer megtérítené a költségeiket. Neki leírtam nagy vonalakban az utunkat Bongontól kezdve, és hogy merre szándékozunk ezután menni. Holnap reggel a csapatunk kettéválik. Ebben a helyzetben ez a legtöbb, amit a betegeinkért tehetek. Az alapján, amit a dumpasi emberektől hallottam, nem aggódom a biztonság miatt, a folyónak innentől a tengerig tartó szakaszán. Az embereink visznek magukkal négy puskát és egy revolvert

39 Lásd Május 8. és 9.

40 Haji/hadzsi: Mekkába elzarándokolt mohamedán. Itt: vallási elöljáró

a krisek[41] mellett. A vezetőjük, Hussein pedig elég bátor ahhoz, hogy bármilyen kísérletet elhárítson, ha valaki el akarná fogni őket. Erről eszembe jut egy másik eset. Azután, ami a nyugati parton történt egy olyan koronagyarmat közelében, mint amilyen Labuan, a rossz előérzetem is érthetővé válik.

A Punguh körüli kerületet Delamasonnak hívják. A folyót itt már Labuknak nevezik. Bokis csak egy kis távolságra fekszik tovább lefelé a folyó partján. Ezek az emberek nagyon jól emlékeznek Mr. Pryer múlt augusztusi látogatására. Úgy tűnik, nagyon le vannak nyűgözve, hogy a Datu Bandara[42] a szövetségesük. Innentől Bokisig a következő kampongok[43] vannak: Mankap, Buis, Anchuon, Togoron és Sumilad.[44] A maradékról Mr. Pryer részletesen beszámolt, én ezért nem ismétlem meg, amit mendemondákból hallottam.

Elég annyi, hogy a Labuk is lakott, és népesebb, mint Bokis. A falvak azonban, ahogy Tamalauról és Sogolitanról mondják, olyan helyen fekszenek, mintha lesben állnának a dumpasi emberekre. Általánosságban kijelenthető, hogy a népesség Észak-Borneó felföldjeivel összevetve nagyon lecsökken. Kelet felé a csökkenés gyorsabb ütemű, mint nyugat felé, míg dél felé a népsűrűség növekszik. (Lásd Kanupir-völgy és Tambunan.) Ez nem jelenti azt, hogy a Társaság területének sulu oldala kevésbé lenne lakható, mint a többi. Ezek a területek igazság szerint mindenki előnyére benépesíthetők, és Sandakan kormánya is törekszik a probléma megoldására.

A Linogu Punguhnál 324 lábbal fekszik magasabban a tengerszint fölött. A *Tongod* név állítólag egy folyót és egy falut jelöl Bokis alatt, és Tangodra emlékeztet, amelyet Pinowanteinél emlegették (Mukab-Pinowantei), mint egy Mentapok-közeli törzs nevét.

Ami a rizskészleteket illeti a dumpasi emberek, úgy tűnik nagyrészt a dusunokra vannak utalva. Ebből származnak a viták és az ellenségeskedések. A mohamedán közösségnek mindig problémái vannak az étellel, soha

41 Kris: maláj tőr

42 Datu bandara (maláj): a kikötő királya

43 Kampong (maláj): falu

44 Anchuon, amely egy folyó és egy falu neve is, ugyanaz, amit a dusunok Tonsuonnak neveznek. Mr. Pryer hallotta, hogy Angenonnak is nevezik. Hasonlóképpen Tampulong és Ampulong is egy és ugyanaz a kerület. A dusunok, mivel nem tudják kiejteni a szóeleji magánhangzókat, gyakran átformálják a másnyelvű neveket még akkor is, ha azok egyszerű maláj nyelvű nevek.

nem termelnek annyit, amennyi fedezné a fogyasztásukat, és gyakran csak édesburgonyát termesztenek, amit alig kell gondozni. Az indiai kukoricát, ezt az egészséges és bőven termő gabonát, még nem nagyon értékelik.

A dumpasi emberek segítségért fordultak hozzám Sogolitannal szemben és egy Tambonuas *kontra* Tambonuas ügyre. Az előbbiben egy hazugságról van szó a padi-készletet illetően, az utóbbi pedig egy lopási ügy. A pereskedőknek azt mondták, hogy az ügyüket én a sandakani helytartó elé viszem. Mindenesetre azt szerették volna, ha ezt teszem.

Punguh főnökének, Pangerapannak jó érzéke van az illemhez. Jól érezzük magunkat a tiszta és tágas házában. Este tartottak egy rögtönzött koncertet, amikoris egy Tambonua dalt énekeltek, amiben részt vett néhány emberünk. A dallam monoton volt, de az előadásnak nagyon otthonos hangulata volt, mert az emberek lassan jártak körbe a Damar[45] fénye körül. Közben úgy fonták össze a kezüket, mint a 'The days of auld lang syne' című dalnál szokás.

Június 6. - A Labuk torkolata háromnapnyi nyugodt utazásra van tőlünk, de légvonalban csak 34 tengeri mérföld. A tőlünk elbúcsúzó betegek leereszkedtek a folyón, mi pedig felfelé haladtunk rajta. Mi csak pár mérfölddel mentünk Punguh fölé. Guttagyűjtőket szereztünk, hogy vigyék a csomagjainkat, de nem segítettek a kenuk cipelésében. Ez volt a kikötésük. Ezért a csomagjaink elérték a fentebb említett Kuon Kuon folyót, ami után a tambonuasi emberek elbúcsúztak tőlünk. A vízválasztón át vezető út csak négy mérföld, a legnagyobb kenunk 27 láb hosszú. A talaj nagyrészt dimbes-dombos, a legmagasabb pontja csak 180 lábbal fekszik a Linogu, 170-nel a Kuon Kuon és 580-nal a tenger szintje fölött. A növényzet egy szép, öreg erdő, elég sűrű aljnövényzettel. Megtettük, amit tudtunk, de nem sikerült előző éjszaka eddig a patakig jönni a kenukkal. A heves eső nagy akadályt jelentett, és jelent még most is. Olyan volt, mintha minden levél piócává változott volna, és mindegyik ellenünk fordult volna. De inkább egy unciányi vér egy piócának, mint egy csepp egy szúnyognak.

Június 7. - Ma reggel kenuinkat egy számunkra ismeretlen folyórendszerre tettük le. Sajnos a leghosszabbról kiderült, hogy eltört, pedig olyan óvatosan vittük, mint egy koporsót. Miután megpróbáltuk bedugaszolni a lyukat, elindultunk. Nem szégyellem beismerni, nem tudom, hogy ez a patak hol folyik bele a Kinabatanganba, de attól tartok, túlságosan kelet

45 Damar (maláj): fáklya

felé. Ebben a bennszülöttek sincsenek azonos álláspontón. Néhányan azt mondják, hogy a Kuon Kuon torkolatától két nap alatt el lehet érni a tengerhez, míg mások azt állítják, hogy annyi, mint amennyi a világ teremtéséhez szükséges.

Nyilvánvaló, hogy a Kuon Kuon összeköti a Meliaot a Kinabatangannal, ahogyan a Talupid teszi azt a Linogu felé. A Kuon Kuon, ahonnan mi elindultunk, csak tíz yard széles, és sok zátony van rajta. A folyása, a mostani félig megáradt állapotához képest, mérsékelt. Üledékes mederben folyik, tizenhárom mérföldön keresztül egy követ sem látni. A part menti növényzet trópusi őserdőre jellemző. Guttát és kámfort innen nem gyűjtöttek még, és amíg ezt nem teszik meg, a rattan[46] is kárba vész. Milyen gazdag itt az őserdő, és micsoda állatvilág! A szarvasok és a bölények mellett láttunk hatalmas orángutánokat is. Nagyon sok van Argus-pávából is.

Június 8. - A folyó ezen a részen átlagosan húsz yard széles, és sokkal több víz van benne, mint farönk, de vannak fatörzsek az utunkban, amelyek miatt ki kell üríteni a kenukat, és át kell őket emelni fölöttük. Egy helyen egy víz alatti faág komoly gondot okozott nekünk. Az első kenu elment mellette, de a másik kettő, a legnagyobb és a legkisebb hajó, megfeneklett rajta. Az árapály erős volt, a víz két öl mély, és a krokodilok, nos, rájuk nem számítottunk. Mindenki próbálta menteni magát, ahogy csak tudta, és próbáltuk menteni a felszerelésünket is. Egy kosárnyi gyöngyöt és sárgarézt elvesztettünk, emellett egy Snider puskát, két krist, egy dárdát és néhány edényt.

Ma elhaladtunk két csoport labuki mellett, akik guttával foglalatoskodtak.

Az erdő ugyanolyan, mint amilyennek fentebb leírtam, a talaj is olyan, mintha vízszintes lenne.

Már egy jó ideje nem láttunk köveket, de az elsők egy elég nagy és veszélyes zúgónál tűnnek elő. A csónakjainkat és a holmijainkat a szárazföldön kell továbbvinnünk. Közben éjszakára levélkunyhókat ácsolunk. Ha a Kuon Kuon is használható, ezek a zúgók minden bizonnyal csökkentik a hajózhatóságát. Becslésem szerint félúton vagyunk attól a ponttól, ahol a folyó a Kinabatanganba torkollik. A kőzet kvarc.

Június 9. - Reggel az első dolgunk az volt, hogy a part mentén levittük a csónakokat és a holmijainkat a zúgó aljára. Itt újra vízre szálltunk, és boldogan eveztünk tovább, amikor egy éles kanyar után egy farönk majdnem

46 Rattan: rotang pálma

egészen eltorlaszolta a folyót. A sodrás, amely ezen a ponton hat csomóra gyorsult fel, az első kenut oldalról nekivágta ennek a nagy akadálynak, felborította, és tönkretette. Az elszenvedett veszteség nagyobb, mint tegnap volt, majd minden szerszámunk és gyógyszerünk elsüllyedt, hogy személyes dolgainkról ne is beszéljünk. A másik két kenu egy kicsit messzebb és hátrébb volt. Sokáig nem is láttuk őket. Rossz előérzetem, hogy valószínűleg fennakadtak egy korábbi ágon, igaznak bizonyult. A leghosszabb kenu került elő utoljára. Nagy lék volt rajta és embereim elmondták, hogy mindketten megfeneklettek. A legkisebb kenu pedig, ami új volt, darabokra tört. Az emberek és a csomagok épségben voltak, és gyalog mindenki beért minket. Végső esetben gyalogoltak volna tovább a következő faluig, még akkor is, ha az két napba telt volna. Egyből elküldtem az első kenut, hogy próbálja meg elérni a következő falut. Siessenek, ahogy csak tudnak és hozzanak segítséget. Odaadtuk nekik a kereskedelmi cikkeink nagyját és az összes papírunkat, a rizst megtartottuk. Egy keveset náluk hagytunk abból a kevésből, amink volt, hogy legyen náluk egy étkezésre való. Mi, a magunk részéről, várunk a hátra maradt embereinkre, aztán megyünk tovább. Így három emberünk útra kelt egy kenuban, míg mi a másodikban vártuk a kilenc másik embert.

Amíg így vártunk, egy darázsraj támadt ránk. Egy negyed mérfölddel lejjebb azonban menedéket találtunk. Egy idő után arra jutottunk, hogy a barátaink biztos átvágnak majd a bozótoson, mivel errefelé a folyó elég sokat kanyarog. Ezért pár mérföldet továbbhaladtunk. Eközben beleütköztünk egy víz alatti sziklába és megfeneklettünk. Egy újabb csomagunk elsüllyedt. Ha ez ilyen ütemben folytatódik, nem marad semmink, mire elérjük a Kinabatangant. A víz iszapos, gyorsfolyású és mély. Minden értékes dolog elsüllyed benne, és örökre elvész, csak az apróságok maradnak fenn rajta, köztük az Ön alázatos szolgája, az író.

A reggeli indulástól, a zúgóktól kezdve hat mérföldet haladtunk, kilenc emberünk pedig félúton partra vetődött. Ezen a helyen megálltunk éjszakára. Itt kiabáltunk a társainknak, és főztünk nekik. Már csak egy kis főtt rizsük van.

A Koun Koun egyre szilajabb, valószínű, sok eső volt a felsőbb részeken, ahogy itt nálunk is az elmúlt három éjszaka.

Június 10. - Egy próbákkal teli nap. Éjfél körül felébredtünk a levélkunyhónkban, elázva. A víz este óta másfél ölt emelkedett. Visszavonultunk egy magasabb helyre, a víz követett minket. Reggel a kis csónakunkban küszködtünk, nem volt se bambusz, se más úszó fa, amely kicsit stabi-

labbá tehette volna kenunkat. Tizenegy kötélhossznyi távon ment ez így, a tizenkettediknél beleakadtunk egy faágba, amely egyébként 18 lábbal lenne a folyó közepes szintje fölött. A kenuért folytatott küzdelem rövid volt, de végül el kellett engednünk, vele együtt pedig a rizses kosarat is.

Az embereim között most csak egy illanun van, két másik illanun volt abban a beteg csoportban, amelyiket a Labukon leküldtünk Sandakanba. Jellemző, hogy a bajowk segítik egymást, és megpróbálják menteni a felszerelést, az illanun pedig mindent veszni hagy, és egyből a part felé veszi az irányt. Ez az illanun és legtöbbünk úgy úszik, mint a cápa, és mégis látni kellett volna, hogy ezek a merész bajowk milyen kegyesen köszönték meg Istennek, hogy megőrizte a saját életüket, és, hozzá kell tennem, a főnökükét. A Koun Koun áradáskor igazi vadvíz.

A bal partra kerültünk, a hiányzó társaink állítólag a jobb parton voltak. Gyalog járva észrevettük, hogy a talaj ezen a részen erősen töredezett. A folyó menti dombok között sáros pocsolyák vannak, néhányuk most elég nagy. Ezek közül néhányat átúsztunk, a többit megkerültük. Ilyen nehézkes körülmények között csak keveset lehetett haladni. Napnyugta körül elkészítettük a szokásos sátrunkat ágakból és levelekből. Ekkor a folyó felől kiáltást hallottunk, válaszoltunk rá. Igazából mi folyamatosan kiabáltunk egész nap. Felismertük a kilenc hiányzó társunk hangját. Tutajokon voltak. Ketten közülük készek voltak átúszni egy tavacskát és felmászni egy meredek hegyoldalon, hogy csatlakozzanak hozzánk. Jutalomból csalódást kellett nekik okoznunk, ‘Tudtok nekünk valamit enni adni?’ kérdezték zihálva.

Június 11. - Egy viharos éjszaka után először a második tutajon lévő társainkat kerestük meg. Négyen voltak rajta. Hárman inkább egy fatörzsön úsztak, de őket nem látták tegnap reggel óta. Annak a két embernek a tutaja, akik velünk töltötték az éjszakát, összetört. Miután meggyőztük a tutajon lévő embereket, hogy menjenek a faluba, elváltunk egymástól. Két mérfölddel később egy újabb kiáltást hallottunk lentről. A négy hajósunk visszatért. Hajótörést szenvedtek, és inkább gyalog jöttek. A favágók egy kanyargós ösvényt vágtak a dzsungelbe. Eközben azonban a kezük egyre jobban elfáradt. Micsoda tárháza ez az erdő azoknak a dolgoknak, amelyek értékessé tesznek egy trópusi területet! Azonban ezek között a csodás fák között semmi nincs, amit egy *homo sapiens* megehetne vészhelyzet

esetén.[47] A bajowim, sem tudták, hogy mit tegyenek, pedig ők a dzsungelben nőttek fel, és tudták, hogy hogyan találjanak élelmet.

Ekkor azt mondtam nekik, hogy menjünk a folyó felé, ahol korhadt törzsekből tutajokat készíthetnénk, mivel a friss fa olyan nehéz, mint a vas. Az emberek már nem bírták a folyamatos hegymászást. 'Igen, mester', mondták, 'maradjunk a folyónál, sokkal jobb a folyóparton meghalni, ha már egyszer meg kell halnunk.' [...] Az európai, bár szintén éhes, mégis jobban táplált, mint ők, így erre tudta azt válaszolni: 'Biztosan meg kell halnunk, de még nem most.'

Ezután nem sokkal elértünk egy helyet, amely korábban ültetvényes terület volt. A füvek és cserjék között a bajowk feléledtek, csakúgy, mint az író. Gyakorlatilag legeltünk. Ekkor hallottuk a három társunk kiáltását, akik elmenekültek az ár elől, és biztonságban elérték a falut. Most minket kerestek egy szép kenuval, velük volt Orang Kaya[48] Binua is Parayonból. Mindannyian vízre szálltunk, és elmentünk Parayonba. Késő este érkeztünk meg Orang Kaya házába, ami a folyón felfelé a legtávolabb állt.

Három társam, akikről azt hallottuk, hogy egy farönkön úsznak, sajnos még mindig nincsenek meg. Amikor ide jöttünk, megegyeztünk egy guttagyűjtő csapattal, hogy még ma éjjel lehajóznak a Koun Kounon, hogy megkeressék az embereket. Holnap reggel magam teszek további lépéseket.

Június 12. - Ujjongtam, mikor társaink visszatértek. A farönkükbe kapaszkodtak, mikor felvették őket. Egyikük lába elzsibbadt, egy másik folyton hányt, a harmadiknak semmi baja nincs. Négy nap küzdelem a krokodilokkal!

Négy és fél mérföldre innen, ahol találkoztunk Orang Kaya Binua csapatával, a Koun Koun neve Lukanra változik. Ezen a néven folyik bele a Kinabatanganba, de állítólag az még egy napnyi evezésre van. A Linogu embereitől kapott információ egyelőre igaznak tűnik, a Koun Koun torkolata tényleg négynapnyi hajóútra van lefelé a folyón. Ott, ahol megváltozik a folyó neve, vagyis ott, ahol felvettek minket, ott állt Sapaan, egy régebbi falu, ott is belefolyik a folyóba egy patak, a Luon do Parei a folyó bal oldalán. Alatta a part lapos, a dzsungelt pedig elhagyott ültetvényes terület szakítja meg. A folyó 50 yard széles, kellemes, és túl mély ahhoz, hogy sok zavaró ág legyen benne.

47 Nem szabad feledni, hogy eddigre teljesen átáztunk.

48 Orang kaya (maláj): gazdag ember, itt: úr (megszólítás)

Ezen a részen elsősorban rizst és cukornádat termesztenek. A tambonuasi emberek tudják, hogyan kell készíteni nyers cukrot. Orang Kaya Binua érkezésünkkor egy csészényi melasszal és egy tömb tengeri sóval ajándékozott meg bennünket. *Heuresement dans ce cas les extrémes ne se touchaient pas*.[49] A dohány minősége még rosszabb, mint a talajé, amelyen termesztik. Elég jól értem a gondokat, amelyeket nekünk az eső okozott,[50] amikor látom, hogy a rizs itt két láb mély vízben áll. Tampasuknál nem telt el ennyi az évszakból, ott még csak most készülnek a rizsföldek trágyázására. Másrészről a Kinabalu 'mögött', azaz kelet-délkelet és északkelet felé - az eső sokkal később érkezik, mint a nyugati parton (lásd Marudu napló: szeptember és november).

A folyóhoz járnak sulu és sagamo (bajow) kereskedők. A Lukan lakosai nem áttért tambonuasiak. Hajlanak az iszlámra, mert többnejűek. A dusunok rendszerint nem azok, helyesebben, általában elvesznek egy második feleséget, ha az első már megöregedett. A vallási nézeteik középpontjában az áll, hogy haláluk után felkerülnek a 'Nabalu' csúcsára - a dusunok általában ezt hiszik. Ha egy dusun érzi, hogy közeleg az élete vége, hagyja megnőni a körmeit, 'hogy fel tudjon mászni a Kinabalu meredek és csupasz falán'. A Kinabalu víznyelőiből folyó vizeknek van is egy különleges nevük (Tatse di Nabalu): 'Bennük fürödtek a halott dusunok'. Tekintettel arra, hogy a jómódú dusunokat temetés előtt két korsóba teszik, a gondolat, hogy ők haláluk után egy túlvilági hegymászóklub tagjai lesznek, elég nevetséges.

Miután volt lehetőségem négy egymástól elég messze lévő folyóban megfigyelni a tambonuákat, biztonsággal állíthatom, hogy jó néhány szempontból felsőbbrendűek, mint az átlag dusunok. Észak-Borneó bennszülötteire általánosan jellemző a szorgalom és a jó megfigyelőkészség, a tambonua azonban nem iszik, nem piszkos, és nem csak hogy nem jellemző rájuk semmilyen vadság, de meg van bennük a tiszta maláj nép jóságos természete, méghozzá a jó érzék a tisztességhez és az illemhez.

Délután újra felhajóztam a Lukanon három mérföldet addig a pontig, ahol tegnap este eltértünk a folyó vonalától.

Június 13. - a Kinabatangan felé vezető úton nem számoltunk többet huszonöt háznál, melyek egy ötmérföldes folyószakaszon voltak elszórva. A

49 Szerencsére ebben az esetben a végletek nem találkoztak.

50 Mr. Pryertől azt hallottam, hogy ezek a korai esők eléggé eltérnek attól, ami erre az évszakra jellemző.

folyóból még 15 és fél mérföld van hátra. Ezzel együtt a Lukon folyó 20 mérföld hosszan hajózható áradáskor, akár egy tíz láb hosszú gőzössel is. Ehhez adna a Koun Koun még harmichat mérföldet kis hajók esetében, ebből azonban csak tizenegy van a zúgók alatt. Egészében nézve, ez egy tisztességes vízi út lehet a Kinabatangan (Meliao) és a Labuk (Linogu) közötti terület felé. Úgy tudom, hogy a Lukan Koun Koun a Kinabatangan lejelentősebb mellékfolyója, amely két részre is osztja a forrásvidékét.

Hogy ez a hosszú szakasz (Labuk és a Kinabatangan között) nagyrészt lakatlan, nem jelenthet akadályt, hogy gutta-, gumi-, kámfor-, méhviaszés rattanforrásként lehessen hasznosítani. A Koun Koun két végén csak kis területen kezdték el a gyűjtést, de ez alig-alig látszik ezen a hatalmas területen.

Fentebb 25 ház tartozik három faluhoz, Parayonhoz, Seroihoz és Bolikonghoz. A legutóbbiban lakik a vezető, Laksamana Tabaku. A Datu Bandara látogatásakor a Laksamana faluja Bintasannál[51] volt a Kinabatangan partján, (a Sulu Semudban fekvő) Kuala Semudtól 'egy gongszónyi hallótávolságra'. Azóta leköltöztek ehhez a folyóhoz.

A Lukan mindkét oldalon elárasztja a vidéket. A Kinabatangan is magasan állt. Sabougan fölött háromnegyed mérföldre éjszakáztunk, mert nem tudtuk, hogy a falu ilyen közel van.

Június 14. - Azok közül az emberek közül, akik lesodródtak a Koun Kounon, egyikük komoly betegségben szenved. Attól tartok, a láz mellé vérhas is társult. Három másik ember is képtelen a munkavégzésre. Ezért ezt a négy embert a rendíthetetlen Sawad védelme alatt, aki tud sulu és sandakani nyelven is, egy biztonságos kenuba ültettem, és elküldtem őket Sabonganból. A készleteik elegendőek lesznek Malapiig, és visznek magukkal egy levelet a Datu Hajinak, aki ott a Társaság ügynöke. Datu Haji olyan ember, aki biztosan fog segíteni nekik. Ez kétségtelen, az itteni emberektől egyre csak azt hallom, hogy itt már majdnem annyira otthon vagyunk, mintha csak Elopurában lennénk. Általánosan tisztelik, és bíznak a jelenlegi urukban, a Társaságban. Ugyan Pangeran Aami nem volt Sabonganban, találkoztam ott néhány kereskedővel és bennszülöttel a folyó más részeiről. Idézhetnék tőlük egyet és mást, amely megmutatná, hogy milyen szépen átformálódott ezeknek az embereknek a gondolko-

51 Mr. Pryertől azt hallottam, hogy ez a pont, helyesebben efölött valamivel van a legvégső pont, ahova az 1878. februári expedíció jutott.

dása, és hogy mennyire tudatában vannak az egyre növekvő jólét és az ő saját korábbi nyomorúságos helyzetük közötti különbségnek. Most már eleget írtam a naplómba.

Természetesen írtam Mr. Pryernek. Malapiba állítólag három nap alatt odaérünk. Most már csak tíz emberem van, közülük egyesek egy kicsit félnek, de mindannyian készek még 'három hónapot' továbbmenni, ahogy ők mondták.

Most újra magasabb területek felé kell haladnunk, hogy aztán a Kinabatanganon felhajózzunk egészeg Quarmote-ig, ahonnan egy ígéret szerint kapunk információt egy Sibokuba vezető útról. Napnyugta előtt hét mérföldet tettünk meg Sabonganból, azaz két mérföldet Kuala Tukantól. Ott letáboroztunk. A folyó sodrása túl erős az olyan fáradt evezősöknek, mint a mieink. A Kinatangan, ahogy hallottam, elég nyugodt folyó ha nincs árvíz, kivéve valamivel feljebb.

A Kinabatangan partjairól, stb. nem nagyon tudok semmit sem feljegyezni. A dzsungel kevésbé tiszteletet parancsoló, mint a Koun Koun, a Linogu és a Sugut mentén. Azonban annál könnyebb lesz kiirtani a dzsungelt mezőgazdasági célokból. A friss termőfölddel nagy termelékenységet érhetünk el. Jelenleg a Kinabatangan kilépett medréből, és egy tekintélyes terület lagúnává változott. A folyó üledéke igazi nílusi mértékű.

Nincsenek eszközeim, hogy megmérjem a folyó sebességét, még az órám is elromlott. Becslésem szerint a Kinabatangannak itt (azaz a Lukan torkolata után) másodpercenkénti 30200 köblábas hozama van, ennek kb. a tizenketted része a Lukan hozama. A magassági adatok ugyancsak hiányoznak a felmérésbőla Koun Kounon ért veszteségek óta.

Kevés száraz, köves rész van, ezeken nem látok a jelenlegi szintnél magasabb vízszintjeleket. A víz hét-tíz öl mély, nagyon meglepő néha mégis földből kiálló fatörzseket látni a vízben, amelyek úgy néznek ki, mintha vízilovak lennének.

Június 15. - A táj alaposan megváltozott. A naplót a Sandakan gőzös fedélzetén írom. Ez pedig így történt:

Miután ma reggel folytattuk utunkat a folyón felfelé, láttam, hogy az embereimnek szüksége van pár nap vagy akár egy hét pihenőre a felfedezőút következő szakasza előtt. Nem lett volna erre szükségünk, ha a folyó áradása nem ellenünk, hanem velünk van. Úgy döntöttem, hogy visszatérünk Sabonganba, hogy pihenhessenek az emberek. Délután négykor érkeztünk meg oda, épp a vacsorához vadásztunk (édesburgonyát), amikor a láthatár alján feltűnt egy gőzhajó. 'Milyen hajó az?' 'Én tudom',

mondta egy sabongani ember ‘A kormányzó rizst küld Quarmote-ba, ahol egy házat épített.’ ‘Akkor mi is gyorsan el tudunk jutni Quarmote-ba.’ Az embereim: ‘Igen, főnök, menjünk Sibokuba.’ Hamar fel is szálltunk a hajóra. Datu Kabugatan volt a vezetőjük - ugyanaz a Datu, akiről azt hittem, hogy a Siboku torkolatánál vár bennünket. Szegény embert nagyon gyötörte a vérhas. Erős ópiumfogyasztó, de nem egy De Quincy sajnos.[52] Nem nagyon tudná elmagyarázni, mi értelme van az utasításainak. Volt azonban egy levél Mr. Pryertől, amelyet e hónap 11-én írt, azon a napon, amikor a linogui betegeink megérkeztek Elopurába (Miután Labukban mindenhol barátságosan gondjukat viselték). Mr. Pryer arra utasította a gőzöst, hogy vegyen fel bennünket. Jól számolta, hogy a Kuala Lakannál fogunk felbukkanni, és onnan mennénk Quarmote felé. Nagyon kedves levele így hangzik:

‘Remélem, a gőzhajó fel fog titeket venni. Ne menjetek inkább át most a Sibocuba. Nem tudok most senkit sem odaküldeni, hogy találkozzon veletek a torkolatánál. Ha idejöttök, beszélhetünk egy esetleges jövőbeli utazásról arra a területre.’ Stb.

Gondolom, politikai megfontolásokból kellett ilyen váratlanul félbeszakítanunk a Társaság területein át vezető utunkat.

Június 16. - A hajón újra csatlakozott hozzánk az az öt ember, akiket 14-én előreküldtünk. Örömmel láttam, hogy javult valamennyit az állapotuk, másoké inkább rosszabbodik. A trópusi őserdőkön át vezető utazások elsősorban az állandó nedvesség miatt terhelik meg a szervezetet. Úgy gondolom, ebben hasonlít a sarkköri utazásokra, különösen a nyári havas kirándulásokra. Az ember soha sem lehet teljesen száraz. Nagyon jó látni, hogy a flanel jó orvosság erre. A flanel nagyon jól csökkenti ezt a hatást, a bennszülött kísérőim is hamar megkedvelték. Aki Borneón szeretne sokat megtudni Borneóról, annak azt ajánlom, ügyeljen a májára. Ha ezt nem teszi, akkor csak akkor van esélye, ha olyan étrendet követ, amilyet a körülmények (és nem a munkaadónk utasítása) miatt nekünk is követnünk kellett. Zöldségeken élni, a són kívül minden fűszer használatát mellőzni. Ettől lefogy az ember de nem lesz epebaja. Továbbá, ‘sör a fiúknak, bor a férfiaknak, brandy a hősöknek,’ és hadd tegyem hozzá, víz az utazóknak. Talán merész magamat is utazónak tekinteni, de azért a víz miatt mégis csak ezt teszem.

52 Thomas De Quincey, angol esszéíró, leghíresebb műve *Confessions of an English Opium-Eater (Egy angol ópiumfüggő vallomásai*)

Visszatérve a jelenlegi helyzetünkre, meg kell jegyeznem, hogy tegnap éjjel és ma reggel tűzifaaprítással foglalkoztunk. Azután Sabonganba érkezett két prahu a Társaság zászlaja alatt a Kuamutból. A vezetőjük átnyújtott nekem egy levelet Mr. Pryertől, amin május 20-i dátum szerepelt. ‘Egyáltalán nem lenne célravezető, ha dél felé folytatnátok az utazásotokat.’ Növeltük a gőzt. Mivel a Társaság ezen prahujaSandakan felé tartott, kötéllel elvontatták a Batangan nevű faluig. Ott aprítottuk a tűzifát, és ott éjszakáztunk.

Június 17. - Nem mintha nem lehetne éjszaka hajózni a Kinabatanganon, de nekem még soha nem volt lehetőségem a folyót látni. Már egyáltalán nem tűnik vad területnek. Malapiban a dollárt teljes természetességgel használják. A jelenlegi áradás kijelöli azt a néhány helyet, amely elég magasan van ahhoz, hogy ne kerüljön víz alá. Közülük néhányon új falvak tűnnek fel, vagy friss tisztásokat készítenek ültetvényeknek. Egészen Malapiig nagyon szép és vidám látvány. Lefelé jelenleg még nincsenek házak. A deltában számos prahuval találkoztunk, amelyeken sulu és kínai legénység volt, mindannyian a Társaság zászlaja alatt hajóztak.

Miután Batangannál felszedtük a horgonyunkat, nem álltunk Malapiban többet, mint amennyi idő ahhoz kellett, hogy két rendőr feljöjjön a fedélzetre utasként. Malapiban a zászló fel volt vonva, de minden fontos ember távol volt valamilyen üzleti ügyben.

A Kinabatangant az új patakon (Trusun Bharu) és a Mimiang nevű torkolaton keresztül hagytuk el. Elopurát este kilenc körül értük el.

A jelen naplóhoz tartozik az útvonal felmérése 2 mérföld - 1 inch méretarányban és egy általános jelentés.

Másolva Elopurában, Sandakan-öböl, 1881. Június 27.

WITTI F.
A Brit Észak-Borneói Társaság megbízásából.

Fordította: Bécsi Gábor
Lektorálta: Venkovits Balázs

Over de auteurs

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]